

UNIVERZA V LJUBLJANI

FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Valter Cvijić

**Delo, preživetje in problematizacija sedanjosti v
deindustrializiranem Zrenjaninu**

Doktorska disertacija

Ljubljana, 2018

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Valter Cvijić

Mentor: prof. dr. Mitja Velikonja

Somentorica: prof. dr. Tanja Petrović

**Delo, preživetje in problematizacija sedanosti v
deindustrializiranem Zrenjaninu**

Doktorska disertacija

Ljubljana, 2018

Povzetek: Delo, preživetje in problematizacija sedanjosti v deindustrializiranem Zrenjaninu

Pričujoča disertacija prinaša kritično teoretizacijo občega procesa privatizacije v postsocialistični Srbiji in kritično etnografsko raziskavo delavske izkušnje privatizacije zrenjaninskega farmacevtskega podjetja Jugoremedija. V teoretskem delu obravnavamo koncepte, ki omogočajo razumevanje obče, bolj globalne dinamike, ki je vplivala na procese lastninjenja v postsocialističnih družbah. Zlasti so za nas pomembne marksistične razprave o deindustrializaciji, prvotni akumulaciji, neoliberalizmu, delu in državi. Ukvarjamo se tudi s teoretskimi razpravami o položaju delavcev v tranzicijski Srbiji. Nato na podlagi primarnih in sekundarnih virov analiziramo zgodovino procesa privatizacije v Srbiji, podrobneje pa se ukvarjamo s posledicami privatizacije v drugem obdobju srbske tranzicije. V tem delu se navezujemo na kritične razprave o protikorupcijskem diskurzu. Naš namen je razumeti sistemsko funkcijo korupcije v periferni, postsocialistični družbi, kot je Srbija.

Deindustrializacijo je v teoretski analizi marksizma povezana predvsem s krizo v 70—ih letih prejšnjega stoletja, ki jo kapital rešuje s 'prostorskim fiksom'. Deindustrializacija kot posledica te krize je bila specifična in povezana z begom mobilnih oblik kapitala v profitabilne sfere in množičnim razvrednotenjem nemobilnih oblik kapitala. V razpravi o prvotni akumulaciji predstavimo Marxov izvorni koncept, nato pa se osredotočimo na razpravo o prvotni akumulaciji kot kontinuiranem procesu in razlaščanju v neoliberalizmu. Predstavimo tudi pomembne kritike ključnih konceptov, kot je Harveyev koncept akumulacije z razlaščanjem, ki na konstruktiven način naslovijo probleme popularnega koncepta, hkrati pa so razvijejo bolj natančno klasifikacijo operacij razlaščanja v sodobnem kapitalizmu. Ključna značilnost neoliberalne države je izključitev dela iz konstitucije. V genealogiji neoliberalizma pokažemo, da v neoliberalni državi izvor vrednosti ni več lociran v delu, temveč je vrednost obravnavana kot posledica spontanega delovanja tržnih sil, igre povpraševanja in ponudbe ter delovanja podjetnih subjektivitet. Politična analiza deindustrializacija pokaže, da kriza v 70—ih letih ne nastopi iz objektivnih razlogov, marveč kot rezultat rekonpozicije mednarodnega delavskega razreda. Mobilnost kapitala je bila politična strategija, s katero je kapital uspel poraziti boje fordističnih delavcev. V razpravi o šibkosti sveta dela v postsocializmu se precejšen pomen pripisuje dediščini socializma. Takšna interpretacija je v primeru postsocialističnih delavcev v Srbiji – in v drugih državah na prostoru nekdanje Jugoslavije – problematična, saj delavski razred v jugoslovanskem socializmu nikakor ni bil šibek, pacificiran subjekt. Položaj delavcev pa so kasneje zaznamovale partikularne politične dinamike v državah naslednicah. Šibkost dela je povezana s pogoji postsocializma, ne z dediščino socializma.

V empiričnem delu smo predstavili izsledke kritično etnografske raziskave. Odgovarjali smo na temeljna raziskovalna vprašanja: Kako se delavci spominjajo zaposlitve in dela v socialistični Jugoremediji? Kako so doživljali in delovali v času družbenih sprememb, povezanih z razpadom Jugoslavije in nastankom Zvezne republike Jugoslavije? Na kakšen način je privatizacija vplivala na njihova življenja?

Kako so delavci doživljali privatizacijo in kako so se nanjo odzvali? Pokazali smo, da je bila zaposlitev v Jugoremediji izjemno pomemben dogodek v življenjih delavcev. Z zaposlitvijo v podjetju, ki je v lokalnem okolju veljalo za prestižno, so se delavcem odprle možnosti za socialno mobilnost in eksistencialno avtonomijo. Toda podjetje ni bilo pomembno zgolj v eksistencialnem smislu. Mnogi delavci se tega časa spominjajo po enotnosti med delavci in po egalitarnem odnosu med delavci in takratnim vodstvom. V Jugoremediji so se vzpostavile socialne mreže, ki so delavce povezovale. Tovarniška skupnost je bila prostor solidarnosti, ki je povezoval skupnost tako znotraj sfere dela kot zunaj nje. Pomen Jugoremedije se je pokazal tudi v afektivnih investicijah delavcev, ki so do podjetja čutili ogromno spoštovanje in odgovornost. Pripovedi delavcev o socialistični preteklosti smo obravnavali v odnosu do razširjenega diskurza nostalgije, ki ga ne reduciramo na izraz hrepenenja po izgubljenih, boljših časih. Pokazali smo, da je relevantno govoriti o nostalgiji, ker v veliki meri prav nostalgija strukturira delovanje v postsocializmu. V času, ko je glas delavcev vedno bolj marginaliziran, nostalgija postane način afirmacije delavcev kot legitimnih družbenih akterjev.

V prvem desetletju tranzicije so se življenja delavcev močno spremenila. V kontekstu državljanske vojne, hiperinflacije in ekonomske krize je prišlo do mobilnosti navzdol. Naša ključna ugotovitev je, da so kljub razsežnostim krize v prvem desetletju srbske tranzicije delavci Jugoremedije še naprej na nek način avtonomno upravljali z lastnimi življenji. Kljub precejšnjemu padcu življenjskega standarda pa se vez med družbo in državo ni popolnoma pretrgala. Ni se povsem razblinila podoba normalnega življenja, kot so ga poznali v preteklosti. Takratni režim – simbioza države in organiziranega kriminala – je s političnimi intervencijami skrbel za to, da so lahko delavci in revnejši sloji še naprej dostopali do osnovnih potrebščin in storitev. Precejšnjega pomena je bila ekonomija tihotapljenja, s katero so delavci dopolnjevali dohodek iz formalne zaposlitve.

S privatizacijo Jugoremedije leta 2002 je v življenjih delavcev prišlo do prekinitve. Privatizacija je najprej preoblikovala odnos med delavci in vodstvom, nato pa še med samimi delavci. Z razdorom, ki je nastal sredi privatizacije, so se v Jugoremediji oblikovale nove kolektivne identitete. Pokazali smo, zakaj projekt delavskega soupravljanja po razveljavitvi privatizacije ni uspel ter kako so posamezne skupine delavcev interpretirale krizo, v kateri se je znašlo njihovo podjetje. Sredi krize je izbruhnil konflikt med dvema skupinama delavcev, ki so vzroke za krizo interpretirali na različne načine. Za eno skupino delavcev je bila kriza izraz nesposobnosti in moralnega razkroja vodstva, ki so ga med drugim sestavljali tudi stavkajoči delavci. Za stavkajoče delavce pa je bila kriza po eni strani povezana s strukturnimi težavami, s katerimi se je soočal celoten nacionalni farmacevtski trg, po drugi strani pa jo je povzročila sovražnost države, ki je skušala prevzeti nadzor nad kapitalom Jugoremedije. Delavci so se po stečaju Jugoremedije znašli v izredno težkih razmerah. Mehanizmi državnih intervencij in neformalnih načinov preživetja, ki so obstajali v prvem desetletju tranzicije, so bili z neoliberalnim prestrukturiranjem odpravljeni. Delavci Jugoremedije so se na ta način priključili presežni populaciji Zrenjanina, ki se ji ne uspe ponovno vključiti v trg dela. So prestari, da bi se lahko zaposlili, in premladi, da bi se lahko upokojili. V pogojih restriktivne socialne politike in krize

dela večina preživi na improviziran način, z vsakdanjimi oblikami 'kreativnega podjetništva'.

Trdimo, da je za resnično razumevanje zapletene zgodbe krize in propada v času delavskega nadzora nad Jugoremedijo treba postaviti ob stran poskuse moralne interpretacije krivde in odgovornosti za propad. Moralni diskurz prikriva strukturni proces, ki se je odvijal v ozadju. Delavcem kot šibkim upnikom v stečajnem postopku ni

uspelo uveljaviti lastnih interesov, saj so s stečajem ostali brez delnic. Stečaj je tako koristil predvsem močnejšemu upniku, ki je v dolgem stečajnem postopku z najemom ustvarjal profit, kasneje pa je še na protizakonit način odtujil licence, ki tvorijo najvrednejši del Jugoremedije.

Disertacija na pomemben način prispeva h kritični zgodovini tranzicije na prostoru nekdanje Jugoslavije, saj zadeva aktualna vprašanja o postsocialističnem kapitalizmu in neoliberalizmu, posledicah deindustrializacije, družbenem konfliktu, ekonomski participaciji in soupravljanju, delu, brezposelnosti, neenakosti in sistemski vlogi korupcije. Menimo, da je za poglobljeno in bolj kompleksno razumevanje neoliberalizma na postjugoslovanski periferiji treba izhajati iz vprašanja, kako neoliberalizem izgleda, ko se materializira v konkretnem prostoru.

Ključne besede: privatizacija, tranzicija, delavski razred

Summary: Work, Survival and Problematization of the Present in Deindustrialized Zrenjanin

This dissertation is a critical theory of the general process of privatization in postsocialist Serbia and a critical ethnography of workers' experience of privatization in Zrenjanin's pharmaceutical company Jugoremedija. In the theoretical part of the dissertation we deal with concepts that enable us to understand the general, global dynamic which shaped property transformation in postsocialist societies. Especially important are Marxist debates on deindustrialization, primitive accumulation, neoliberalism, work and the state. Furthermore, we deal with theoretical discussion about the position of workers in postsocialist Serbia. We continue by analysing primary and secondary sources. We highlight the history of privatization in Serbia and focus on the effects of privatization in the second phase of Serbian transition. In this part we relate to critical discussions on anticorruption discourse as our aim is to understand the systemic function of corruption in a peripheral, postsocialist state such as Serbia.

In theoretical Marxist analysis, deindustrialization is related chiefly to the crisis of the 1970s. Capital responded to the crisis with a 'spatial fix'. Deindustrialization was a specific result of the crisis as it means the escape of mobile forms of capital into profitable spheres and massive devaluation of non—mobile forms of capital. In the discussion on primitive accumulation, we present Marx's concept and then focus on the discussion on primitive accumulation as a continuous process and on dispossession in neoliberalism. We also present important critiques of key concepts, such as Harvey's accumulation by dispossession. These critiques constructively address the issues of a popularized concept and also develop more precise classifications of operations of dispossession in contemporary capitalism. In the genealogy of neoliberalism, we show that the key characteristic of neoliberal state is expulsion of labor from the constitution. The source of value is no longer located in labor. Instead, the source of value is understood to be a consequence of spontaneous functioning of market forces, the game of supply and demand and entrepreneurial subjectivity. A political analysis of deindustrialization shows that the crisis of the 1970s was not a result of objective conditions, but rather a result of recomposition of the international working class. Mobility of capital was a political strategy of capital that enabled it to defeat Fordist workers. In the discussion on labor weakness in postsocialism, weakness is often attributed to the heritage of socialism. Such an interpretation is problematic in the case of states on the territory of former Yugoslavia since the working class was not a weak, pacified subject. The position of workers was determined by particular political dynamics in successor states. Labor weakness is related to the conditions of postsocialism, not the heritage of socialism.

In the empirical part of the dissertation we presented the results of our critical ethnography. We answered our key research questions: In what ways do workers remember employment and work in socialist Jugoremedija? How did they experience and act in the time of social change, the period after socialist Yugoslavia collapsed and Federal Republic of Yugoslavia emerged? In what ways did privatization affect their lives? How did workers experience privatization and how did they react to it?

We showed that employment in Jugoremedija had significant meaning for the workers. With employment in a company that was considered prestigious in the local community, workers gained access to social mobility and existential autonomy. The company was not important only in existential terms. Many workers remember this period as a time of unity among workers and egalitarian relations between workers and management. Social networks formed in the company that tied workers together. The factory community was a space of solidarity that connected the community inside as well as outside of the sphere of work. The importance of Jugoremedija was also visible in the affective investment of the workers who felt a great deal of respect and responsibility towards the company. We positioned these narratives of the past into the widespread discourse of nostalgia which we do not reduce to an expression of longing for the lost, better times. We showed that it is necessary to discuss nostalgia since it structures, to a large extent, action in postsocialism. In the times when the voice of workers is increasingly relegated to the margins, nostalgia appears as a mode of affirmation of the workers as legitimate social actors.

In the first decade of the transition the lives of workers changed drastically. Downward mobility emerged, caused by the context of civil war, hyperinflation and economic crisis. Our key finding here is that despite the dimensions of the crisis in the first decade of the Serbian transition, the workers were still able to autonomously manage their lives. Despite the profound decline in the living standards, the link between the society and state had not been completely broken. The image of a normal life, known from the past, did not completely dissolve. The regime, which was a symbiosis of the state and organized crime, politically intervened and provided workers and poorer sections of the population with basic goods and services. An important factor was the economy of smuggling which complemented the income from formal employment. With privatization of Jugoremedija in 2002 a fundamental rupture appeared in the lives of workers. Privatization reshaped the relations between workers and management and the relations among workers. With the split among the workers, new collective identities formed. We demonstrated why the project of workers' management of the company after the annulment of privatization failed, and how specific groups of workers interpreted the crisis stricken company. For one group of workers, the crisis was an expression of incompetence and moral decline of the management, which in part consisted of the striking workers. For the other group of striking workers, the crisis was rooted in structural problems that affected the entire national pharmaceutical market, and the hostility of the state that sought to take over control over Jugoremedija's capital. After bankruptcy the workers found themselves in dire conditions. The mechanisms of state intervention and informal ways of survival that had existed in the first decade of transition were annulled with neoliberal restructuring. Workers of Jugoremedija joined the surplus population of Zrenjanin which is unable to re-integrate itself into the labor market. They are too old for employment and too young for retirement. In conditions of restrictive social policy and crisis of work, the majority survives in an improvised manner, through everyday modes of 'creative entrepreneurship'.

We claim that in order to truly understand the opaque story of crisis and decline during the workers' management of Jugoremedija, we need to put aside moral interpretations

of guilt and responsibility for the decline. Moral discourse conceals the structural process that unfolded in the background. As a weak subject in the bankruptcy process the workers did not manage to assert their interests. With bankruptcy they lost their shares. The bankruptcy was primarily beneficial for the strongest creditor who used the long bankruptcy process to generate profits. The creditor later managed to illegally estrange licences, the most valuable part of Jugoremedija.

The dissertation is an important contribution to critical history of transition in the region. It addresses contemporary questions about postsocialist capitalism, consequences of deindustrialization, social conflict, economic participation and co—management, work, unemployment, inequality and the systemic role of corruption. We argue that an in—depth, complex analysis of neoliberalism in the post—Yugoslav periphery requires that we begin with the question of how neoliberalism looks like when it materializes in concrete space.

Keywords: privatization, transition, working class

KAZALO VSEBINE

1 UVOD.....	11
1.1 Tranzicija kot proizvodnja družbe in primer Srbije.....	12
1.2 Izkušnja in pomen: delo, delavci in ekonomsko restrukturiranje	14
1.3 Struktura disertacije	18
2 METODOLOGIJA	21
3 POSTSOCIALIZEM, NEOLIBERALIZEM IN DELAVCI	29
3.1 Deindustrializacija in geografije kapitala	29
3.2 Prvotna akumulacija	32
3.3 Neoliberalna država in kriza kot politična strategija kapitala	48
3.4 Delavci v postsocializmu.....	53
4 PROCES PRIVATIZACIJE V SRBIJI.....	61
4.1 'Insajderski' model privatizacije.....	61
4.2 'Antiinsajderska' privatizacija	63
4.3 Ekonomski učinki privatizacije	70
4.4 Izčrpavanje podjetij	73
4.5 Strateški stečaji	77
4.6 Stratifikacijske spremembe in razredni odnosi.....	84
4.7 Politična čistost in ideologija korupcije.....	87
4.8 Privatizacija kot periferizacija	91
5 PRIVATIZACIJA ZRENJANINSKE JUGOREMEDIJE.....	101

5.1 Zrenjanin med socializmom in post—socializmom	101
5.2 Nastanek Jugoremedije	110
5.3 Socialistična Jugoremedija in delavski spomin	111
5.4 Delavci v prvem desetletju tranzicije	116
5.5 Privatizacija, konflikt in izključitev	126
5.6 Jugoremedija v rokah delavcev	146
5.7 Od krize do bankrota	162
6 SKLEP	187
LITERATURA	193
STVARNO IN IMENSKO KAZALO	212

1 UVOD

Pričujoča disertacija je kritično teoretska in etnografska študija privatizacije v postsocialistični Srbiji. Privatizacija je ključna za razumevanje političnih, ekonomskih, socialnih in kulturnih razsežnosti tranzicije. Brez temeljnega zasuka v politični konstituciji družbe, ki se zgodi s preходом od socialistične republike dela h kapitalistični republiki lastnine (Negri in Hardt 2009), je politični projekt tranzicije tako rekoč nepredstavljen. Zato ne preseneča, da so ideologi privatizacije – krogi, sestavljeni iz predstavnikov politične oblasti, civilnodružbenih intelektualcev in ortodoksnih ekonomistov – v tranzicijskih družbah slavili privatizacijo kot temeljno dejanje prekinitve s socialistično preteklostjo. Naša raziskava je umeščena v okolje, ki ga je tranzicijsko lastninjenje zaznamovalo na precej tipičen način. Etnografsko raziskavo smo opravili v Zrenjaninu, manjšem srbskem mestu v avtonomni pokrajini Vojvodini. Gre za mesto, ki je že pred drugo svetovno vojno veljalo za eno izmed redkih industrijskih utrd vzhodnega dela Jugoslavije, v jugoslovanskem socializmu pa se je prebilo med pomembnejša industrijska središča. Lokalno prebivalstvo se časov socialistične modernizacije Zrenjanina spominja kot časov, ko je Zrenjanin nenehno tekmoval z Mariborom, 'jugoslovanskim Manchestrom'. S socialistično modernizacijo se je v Zrenjaninu vzpostavila precej raznolika industrija, prednjačila pa je prehrabna veja. Na čelu lokalnega gospodarstva je bil IPK Servo Mihalj, eden največjih kombinatov v socialistični Jugoslaviji, ki je prek kompleksne strukture povezoval 42 lokalnih podjetij in zaposloval približno 24.000 delavcev. Kombinat je na razvojnem vrhuncu sodeloval s približno 25.000 kooperanti (Markuš 2014). Z množično industrializacijo je mesto doživljalo razcvet. Zrenjanin je veljal za pomembno ne le industrijsko, temveč tudi kulturno in športno središče nekdanje Jugoslavije. S krizo jugoslovanskega socializma in kasnejšim razpadom zvezne države se je industrijski center pričel ekonomsko in socialno razkrajati. Propadli so kombinat in mnoga lokalna podjetja. Posamezna podjetja, ki so v prvem desetletju tranzicije uspela preživeti politični in ekonomski kaos, so se bila zaradi izgube trgov in učinkov ekonomske izolacije primorana boriti za golo preživetje. S procesom 'demokratizacije', ki je nastopil po padcu Miloševićevega režima, je tako rekoč

učbeniški projekt neoliberalne terapije s šokom pospešil ta razkroj. Zrenjanin je postal simptomatična, postjugoslovanska zgodba dezinvestiranja, divje privatizacije in bliskovite deindustrializacije ter pavperizacije industrijskih delavcev. Zgodbe postsocialističnega propadanja so nadvse simptomatične: ugašanje nerentabilnih podjetij, korupcija in poceni prodaja družbenega ter državnega kapitala, razmah brezposelnosti, agonija stečajnih postopkov in bankroti ter izrazi skrajne nemoči in obupa razlaščenih delavcev, ki jih je kolaps lokalnega gospodarstva, skupaj z restriktivno socialno politiko, v mnogih primerih pahnil na sam rob preživetja.

1.1 Tranzicija kot proizvodnja družbe in primer Srbije

Razširjen pristop v strokovni literaturi o tranziciji se praviloma osredotoča na porast družbene diferenciacije in reprodukcije oziroma kroženja družbenih elit v postsocialističnih družbah (glej Szelenyi in Szelenyi 1995). Sociolog Mladen Lazić opozori na poglobitni problem tega pristopa in sicer, da predpostavlja “linearne družbene spremembe kvantitativnega oziroma personalnega tipa” (Lazić 2011, 124), pri čemer pa gre pri prehodu iz socializma v kapitalizem dejansko za spremembo v “samem načinu proizvodnje družbenega življenja, s čimer 3.3pa se obenem spreminja tudi način konstituiranja družbenih skupin” (prav tam). Z nerazumevanjem sistemskih prekinitev v obliki reprodukcije družbe je povezana tudi zmeda glede značaja družbenega reda v postsocialistični Srbiji ter vprašanja kontinuitete. O tem priča razširjena teza, ki pravi, da je družbeni red v Srbiji v osnovi enak že od časa Miloševićevega režima, tj. da je enostavno ‘partitokratski’. Po Laziću je Miloševićev režim tu predstavljen kot most med dvema družbenima redoma. Zgodil naj bi se izhod iz socializma, ne pa tudi prehod v kapitalizem. Pri tej tezi o 'nedokončani' tranziciji ni zadovoljivega odgovora na vprašanje, kako se družba v socializmu in kapitalizmu sistemsko proizvaja. Po Laziću se posledično ustvarja privid kontinuitete, ker analitični okvir izhaja iz predpostavke o kontinuiteti v nadzoru nad državnim aparatom, pri tem pa zapostavi vprašanje sistemske transformacije, ki ima determinacijsko vlogo. Za razumevanje prekinitev na sistemski ravni je najprej potrebno definirati socialistični in kapitalistični tip družbe. Za socialistični tip družbe, pravi Lazić, je značilen nadzor nad “nediferenciranim, totaliziranim ekonomsko—

politično—kulturnim sistemom” (prav tam, 124) s strani partijske nomenklature. Kapitalistična oblika reprodukcije družbene elite pa temelji na koncentraciji in nadzoru kapitala, medtem ko se položaji znotraj politične elite oblikujejo na osnovi večstrankarskega sistema in predstavniške demokracije. Posledično je moč ugotoviti, da se pomembna prekinitev z osnovnimi principi socialističnega tipa družbe v Srbiji zgodi že med poznimi 80—imi in zgodnjimi 90—imi leti prejšnjega stoletja, tj. v času ‘Markovičevih’ reform in po tem, ko je Socialistična partija Srbije (SPS) prevzela oblast. Postopoma so se utrjevali načini reprodukcije kapitala, značilni za vse (pol)periferne družbe. Kapitalistična oblika reprodukcije družbe ne temelji več na totalizirani kontroli ekonomsko—politično—kulturnega sistema, marveč na relativno ločenih podsistemih, ki so regulirani na podlagi specifičnih pravil.

Lazić in Cvejić izpostavita, da je bila srbska tranzicija v primerjavi z drugimi državami, kjer je potekala tranzicija, vendarle zelo specifična. V času 'blokirane' transformacije (Lazić 2000), ki je trajala od poznih 80—ih do poznih 90—ih, je zmaga partijske nomenklature na prvih večstrankarskih volitvah omogočila preobrazbo nomenklature v novo politično elito. Slednja je v pogojih politične konkurence in tržnega gospodarstva še naprej ohranjala nadzor nad prepletenimi položaji politične in ekonomske oblasti. Blokada transformacije v Srbiji, kot opozorita Lazić in Cvejić, je bila bolj poskus, da nekdanja nomenklatura sistemske spremembe zamakne in ne da jih dejansko zaustavi. Te namreč do konca 90—ih niso bile zamrznjene, marveč upočasnjene, kar je izjemno koristilo pripadnikom vladajočega razreda. O tem priča podatek, da so ob koncu 90—ih kar dve tretjini nove ekonomske elite tvorili akterji, rekrutirani iz vrst nekdanje nomenklature (Lazić in Cvejić 2010). Šele po tem, ko je novonastali kapitalistični razred uspel prevzeti nadzor nad nekdanjo družbeno in državno lastnino, pride do kvalitativnega zasuka v interesu elite. Novi razred zasebnih lastnikov je spremembo tipa oblasti podprl, ker je ta razred z utrditvijo pravnega reda, politične predvidljivosti in z integracijo v mednarodne politično—ekonomske tokove želel zavarovati akumulirano lastnino. Z odblokirano transformacijo (Lazić in Cvejić 2005), ki se začne po koncu Miloševićevega režima, se vzpostavi nov način

konstituiranja vladajočega razreda, saj se, kot pravi Lazić, bistveno spremeni “celoten način proizvodnje družbe” (Lazić 2011, 127).

1.2 Izkušnja in pomen: delo, delavci in ekonomsko restrukturiranje

V 70—ih in 80—ih letih 20. stoletja je deindustrializacija, ki spremlja privatizacijo podjetij v postsocialističnem prostoru, že bila široko obravnavan pojav, s katerim so raziskovalci razlagali začetke pomembne ekonomske spremembe: »Skratka, zapiranje tovarn je vzrokovala premestitev tovarn na področja, kjer so bile mezde nižje, kar je pomenilo, da so regije in države ostale brez industrijske baze. (...) V zgodnjih 80—ih letih so iz severne Amerike in vzhodne Evrope odtekali milijoni delovnih mest, v mnogih državah pa se je zaradi tega znatno zmanjšalo tudi članstvo v sindikatih« (High 2013, 994). Za prvi val študij deindustrializacije je bilo zlasti pomembno delo *The Deindustrialization of America*, ki sta ga leta 1982 objavila ekonomista Barry Bluestone in Benneth Harrison. V njuni analizi je bil koncept bega kapitala osrednjega pomena za razlago globalnih sprememb ekonomskega reda. V osnovi, sta dejala Bluestone in Harisson, je večja mobilnost kapitala proizvedla temeljni konflikt med kapitalom in skupnostjo (Bluestone in Harrison 1982, 19). Prvi val študijev deindustrializacije, ki so jo marksistični geografi povezovali s prostorsko reorganizacijo mednarodne delitve dela (Massey 1984), je bil neločljivo povezan z aktivističnim delovanjem in politično nujnostjo organiziranja proti premestitvi proizvodnje in posledičnemu razkroju celotnih skupnosti.

V drugem valu študij deindustrializacije konec 80—ih let analize niso bile več obremenjene z raziskovanjem vloge uprave, delavcev in sindikalnih organizacij. V analizo, ki je dotlej predvsem 'štela trupla' deindustrializacije, je vstopil poudarek na kulturnem pomenu slednje. V delu *Beyond the Ruins: The Cultural Meaning of Deindustrialization* sta zgodovinar Jefferson Cowie in Joseph Heathcott pozvala k demistifikaciji deindustrializacije. Cowie in Heathcott zapišeta, da je študij deindustrializacije dosegel svoje meje, saj so avtorji njen pomen vse prepogosto zvajali na 'dim nostalgije', istočasno pa so povsem zapostavili posledice deindustrializacije, ki skupnosti zaznamujejo še dolgo po tem, ko industrije ni več

(Cowie in Heathcott 2003, 14—15). Bolj niansirane analize so se odtlej premaknile k raziskovanju deindustrializacije kot kulturne drame skupnosti, ki so se znašle sredi tranzicije. Antropologinja Kathryn Marie Dudley opozori, da so se z ugašanjem podjetij pričele razkrajiti temeljne socialne strukture, skupnosti pa se na deindustrializacijo niso odzivale homogeno. Družbena polarizacija ni potekala zgolj na ravni odnosa med kapitalom in skupnostjo, temveč tudi z notranjim razslojevanjem slednje. Dudley na primeru avtomobilske industrije pokaže, da so bile ekonomske spremembe vselej tudi moralno izpogajane. Proizvodni delavci z relativno visokimi dohodki so ta proces doživljali kot moralno nepravilčen napad na individualne zasluge, medtem ko so srednjerazredni strokovni delavci deindustrializacijo doživljali kot pozitivno, celo zaželjeno spremembo (Dudley v High 2013, 998)¹.

Steven High pravi, da je tretji val študij deindustrializacije povezan z reaktualizacijo vprašanja kulture delavskega razreda in post—industrijske politike. Analitični okvir tretjega vala je zasnovan na konceptu struktur občutkov (*structures of feeling*, op.p.), ki ga je skoval Raymond Williams. Williams s tem konceptom označuje raztapljajoče se družbene izkušnje, ločene od drugih družbeno semantičnih formacij, ki so »bolj vidne in bolj neposredno dostopne« (Williams 1977, 133—134). Raziskovalci prek koncepta struktur občutkov skušajo razumeti spremembo v naravi idej in pa generacijski vpliv te spremembe (Strangelman 2012). Takšen poudarek omogoča preizpraševanje prostorskih razsežnosti identitetnih praks in odkrivanje načinov, na katere so vpete v zgodovinski čas. Pri tem raziskovalci izpostavljajo, da gre za »pomemben vir pomenov, iz katerega posamezniki črpajo, ko pripovedujejo zgodbe, in s katerim posamezniki konstruirajo samorazumevanje in lasten položaj v širši družbi« (Kirk in drugi 2012, 13). Strukture občutkov, ki jih Strangelman opazi med starejšimi železničarskimi delavci v Veliki Britaniji, povezujejo sedanost s preteklostjo, pri čemer njihovih pripovedi ni mogoče reducirati na nostalgijo:

¹ Dudley, Kathryn Marie. 1994. *The End of the Line: Lost Jobs, New Lives in Postindustrial America*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Če pripovedi delavcev postavimo v drugačen register, jih lahko razumemo kot presežne strukture občutkov. Tisto, za čemer delavci žalujejo, je ravno niz vrednot, ki postajajo odvečne. Žalovanje je oblika neposrednega prepoznavanja marginalizacije niza idej, prepričanj in norm, ki so ustvarile njihove identitete in načine življenja. Občutek izgube je deloma izraz žalovanja za zasenčenjem delavskih struktur občutkov. Gre tudi za občutek, da te strukture ne predstavljajo več vrednoto za mlajše generacije. V odvečnih strukturah občutij je moč zaznati razlike v starosti, prostoru in poklicu. Pa vendarle je med starejšo skupino delavcev moč zaznati tudi občutek, da jih združuje vezanost na delo v preteklosti, ki je bilo vrednoteno. Ta občutek, ki se izraža na mnoge načine, ponazarja da je spomin na pretekle občutke sestavljen iz niza vezi in je obenem neločljivo povezan s samo vpetostjo posameznika v njegovo delo. (...) Starejša generacija delavcev je reflektirala o eroziji niza vrednot in norm, ki so humanizirale delo in ki so jim v individualnem in kolektivnem pogledu omogočale trajnostno izgradnjo delavskega življenja (Strangleman 2012, 422—423).

Raziskave deindustrializacije, ki so večinoma upoštevale anglo—ameriški kontekst, so bodisi posredno bodisi neposredno vplivale tudi na številne etnografske raziskave dela in delavcev, ki nastajajo v kontekstu postsocialistične transformacije. Katherine Verdery, pionirka antropologije postsocializma, zapiše, da je postsocializem vsekakor potrebno raziskovati na način potopitve v lokalno okolje in natančnega raziskovanja vsakodnevnega življenja 'sredi tranzicije'. Postsocialistične transformacije, pravi Verdery, ni mogoče reducirati na formalni vidik uvajanja prostega trga, zasebne lastnine in liberalne demokracije, saj takšen okvir omogoča zgolj dve stvari in sicer »integracijo posameznih postsocialističnih primerov v svetovno 'tranzicijo v demokracijo' ter iskanje tehničnih rešitev ('terapija s šokom', ustavodajni proces, svetovanje pri upravljanju volitev, usposabljanje ljudi za nove oblike knjigovodstva, itd.)« (Verdery 1999, 34). Pri tem je popolnoma zapostavljeno dejstvo, da je postsocialistična transformacija proces ontološkega pomena: »Vsem ljudem je skupno, da imajo kulturno oblikovana pričakovanja in razumevanja o 'realnosti', ki morda niso niti zavedna. Lahko bi rekli, da gre za občutek kozmičnega reda oziroma za način razumevanja pozicije posameznika v vesolju. S tem imam v mislih denimo ideje o tem, od kod prihajajo ljudje in od kod prihaja določena skupina ljudi, kdo so najpomembnejši ljudje in kakšen odnos je potrebno imeti z njimi, kaj je moralno in

kaj nemoralno, kaj so osnovne lastnosti 'človeka', kaj je čas in kako se (ne) giblje, itd.« (prav tam, 34). Antropološka definicija kozmičnih razsežnosti postsocialistične transformacije ne zajema zgolj polja kognicije, marveč se nanaša tudi na delovanje kot materializirano obliko kognitivnih procesov. Če se premaknemo onkraj normativnosti tranzitologije, postane jasno, da je postsocialistična transformacija pomenila predelavo »celotnih pomenskih svetov« (prav tam, 35).

Postsocialistična transformacija kot socialni, kulturni in politični pojav je pomembna tudi za razumevanje sprememb v sferi dela. David Kideckel (2008) k romunski deindustrializaciji analizira iz perspektive telesa. Kideckelova obravnava po eni strani osvetli razkroj individualnih teles delavcev, po drugi strani pa pokaže, da gre pri vprašanju telesa postsocialističnega delavca tudi za proces decentriranja oziroma marginalizacije kolektivnega telesa delavcev kot družbenega subjekta. Avtorji, ki so podrobneje preučevali restrukturiranje socialističnih podjetij, opozarjajo, da prenosa zahodnih standardov v nekdanja socialistična podjetja na način 'dekolektivizacije' delavskih subjektivitet ne gre razumeti kot enosmernega procesa podreditve in discipliniranja. »Prej se zgodi«, pravi Elizabeth Dunn, »da bodo te prakse in ideologije prečiščene prek lokalnih kulturnih formacij in zgodovinskih izkušenj« (Dunn 1999, 126; glej tudi Erdei 2012, 109—168). To nazorno pokaže Nina Vodopivec v etnografski študiji restrukturiranja slovenske tekstilne industrije. Vodopivec pravi, da je socialni spomin izjemno pomemben vir pri delavskem izpogajanju postfordističnega restrukturiranja. Trop fleksibilnosti tekstilne delavke ne zavračajo kot tak, temveč ga vključijo v lastno izkušnjo dela v socialistični tovarni. Za delavke namreč fleksibilnost ni nič kaj novega, saj same pravijo, da so se v času socializma soočale s pomanjkanjem surovin, improvizirano proizvodnjo ter s težkim delom na nadure. Ne gre za to, da delavke na ta način socialistično proizvodnjo skušajo označiti kot superiorno postfordistični proizvodnji, temveč da izkušnja omejitev, s katerimi so se soočale v času socializma, »legitimira njihov današnji status delavk, ki so primerne za proizvodnjo v kapitalističnih podjetjih« (Vodopivec 2008, 68). Na podoben način Tanja Petrović (2016, 34) razume pomen spominskih praks delavcev tovarne kablov

v Jagodini, tj. ne kot nostalgichen diskurz, ki romantizira tisto, kar je nepovratno izgubljeno, marveč kot pripovedi in prakse, ki

presejajo individualna in povsem eksistencialna pričakovanja ter bi jih bilo treba obravnavati v širšem družbenem kontekstu: spomini na delo v socializmu vsebujejo tudi naracijo o modernizaciji, ki na kulturni in zgodovinski zemljevid Evrope postavlja tudi nekdanje socialistične družbe. S tega vidika je te spominske prakse treba razumeti kot poskus vnovičnega prevzemanja družbeno pomembnega in legitimnega glasu ter kot zahtevo za vključitev lastnih izkušenj in spomina v skupni evropski kulturni spomin 20. stoletja. Nostalgija po socialistični modernizaciji tako kaže na željo po vključitvi naracij socialističnih delavcev v skupni evropski kulturni spomin.

Med etnografijami, ki obravnavajo delo in delavce na teritoriju nekdanje Jugoslavije, velja omeniti še zanimivo delo Ivana Rajkovića (2017), ki je dlje časa raziskoval usodo delavcev kragujevske Zastave. Rajković preučuje krizo polne zaposlitve v Srbiji in model socialnega državljanstva, ki družbeno mobilnost utemelji na mezdnem delu. Zapiranje Zastave ni pomenilo izgubo zaposlitve za vse delavce, saj je del industrijskega kompleksa še vedno zaposloval delavce, vendar njihov dohodek ni več temeljil na produktivnem delu, temveč na goli performativnosti. Delavci so dohodek odslej prejeli iz državnega proračuna in četudi se je proizvodnja popolnoma ustavila, so bili prisiljeni dan za dnem še naprej odhajati v proizvodne hale, kjer so brezdelno posedali ali pa se pretvarjali, da so zaposleni. Po Rajkoviću ločitev dohodka od dejanske produktivnosti med delavci ustvarja ambivalenten odnos med delom in moralnostjo. Gre za delno vključitev, ki pomeni vsaj začasno socialno varnost, in obenem potrditev, da so delavci odslej vključeni kot nelegitimni podpiranci.

1.3 Struktura disertacije

V disertaciji smo raziskovali vpliv postsocialističnih sprememb na življenja delavcev zrenjaninske Jugoremedije, farmacevtskega podjetja, ki je nastalo pod okriljem kombinata IPK Servo Mihalj. Jugoremedijo smo izbrali, ker gre za precej poseben

primer privatizacije po padcu Miloševićevega režima. Pri analizi kompleksne zgodbe Jugoremedije smo privatizacijo umestili v kontekst z daljšim časovnim razponom. Za razumevanje sedanosti in načinov interpretacije sedanosti je treba zgodovinsko kontekstualizirati in razumeti vloge spominov in izkušenj, povezanih s to preteklostjo (Jansen 2015). Zastavili smo naslednja raziskovalna vprašanja:

- Kako se delavci spominjajo zaposlitve in dela v socialistični Jugoremediji?
- Kako so doživljali in delovali v času družbenih sprememb, povezanih z razpadom jugoslovanskega socializma in nastankom Zvezne republike Jugoslavije?
- Na kakšen način je privatizacija vplivala na njihova življenja? Kako so delavci doživljali privatizacijo in kako so se nanjo odzvali?

V teoretskem delu disertacije privatizacijo najprej navezujemo na marksistične in neo—marksistične razprave o deindustrializaciji, prvotni akumulaciji in neoliberalizmu. Obravnavamo tudi interpretativne pristope, ki premišlujejo položaj delavcev v postsocializmu. Nadalje prikažemo zgodovino procesa privatizacije v Srbiji in vlogo korupcije v njem. Kritiko protikorupcijskega diskurza predstavimo izhajajoč iz analize strukturnih vidikov privatizacije v perifernem, postsocialističnem kapitalizmu. V empiričnem delu, ki temelji na kritično etnografskem raziskovanju, najprej predstavimo grob oris industrializacije in posledic privatizacije ter deindustrializacije Zrenjanina, nakar na podlagi etnografske raziskave obravnavamo izkušnje skupine delavcev Jugoremedije.

Disertacija na pomemben način prispeva h kritični tranzicijski zgodovini regije in k interdisciplinarnim analizam deindustrializacije, konflikta, dela, brezposelnosti, socialnega razslojevanja in neenakosti, politične korupcije ter alternativnih ekonomskih modelov, kot so delavski prevzemi podjetij. Menimo, da je za poglobljeno in bolj kompleksno razumevanje neoliberalizma na postjugoslovanski

periferiji treba izhajati iz vprašanja, kako neoliberalizem izgleda, ko se materializira v konkretnem prostoru. Pri pričujoči disertaciji gre za delo, ki lahko na pomemben način prispeva h kritični znanosti o posledicah privatizacije v postsocialističnih družbah.

2 METODOLOGIJA

Disertacija je razdeljena na tri faze. V prvi fazi smo opravili pregled relevantne znanstvene in strokovne literature. Naše izhodišče so marksistične in neo—marksistične razprave o deindustrializaciji (Smith 1984), prvotni akumulaciji in razlaščenju v neoliberalizmu (De Angelis 2001; Harvey 2003; De Angelis 2004; Brenner 2006; Fine 2006; Marx 2012; Bin 2016). Analiziramo krizo socialne države in položaj dela v neoliberalni konstituciji (Montano 1975; Negri in Hardt 1994). V razpravah o položaju delavcev v postsocializmu smo se ukvarjali z različnimi interpretativnimi pristopi k vprašanju šibkosti dela v postsocializmu (Ost in Crowley 2001; Dale in Hardy 2011). Posebno pozornost smo namenili uporabi tega interpretativnega pristopa v primeru Srbije (Aranderenko 2001; Stanojević 2003).

V drugi fazi smo potek procesa privatizacije v Srbiji preučevali z analizo primarnih in sekundarnih virov, kot so uradni dokumenti, zakoni, transkripti parlamentarnih sej, članki in drugi medijski prispevki ter različne raziskave. Obravnavali smo družbeno—ekonomske učinke privatizacije ter paradigmatične prakse plenjenja kapitala privatiziranih podjetij. Sintezo primarnih in sekundarnih virov smo dopolnili s teoretsko obravnavo, ki je na tej točki zlasti pomembna za razumevanje strukturnih značilnosti procesa privatizacije. Diskurz neoliberalne privatizacije smo povezovali s premisleki o neoliberalnem restrukturiranju odnosa med državo, družbo, ekonomijo in subjektom (Kurnik 2013; Brown 2015). Dekonstrukcija simbolnopolitičnih vidikov korupcije in protikorupcije (Bratsis 2013) nam je omogočila, da se izognemo popačeni, moralni interpretaciji vzrokov privatizacijskega razlaščenja. Sklicevali smo se predvsem na avtorje, ki izhajajo iz teoretskih, epistemoloških in metodoloških prvin svetovno sistemske analize. Pojave, kot je privatizacijska malverzacija in z njo povezane oblike kriminalnega podjetništva, smo navezovali na teoretske premisleke o pomenu rentniškega plenjenja v procesu privatizacije in učinkih periferne integracije v kapitalistični razvoj (Wallerstein 2006; Dzarasov 2014; Balunović 2015).

Zaključna faza disertacije je sestavljena iz izsledkov kritično etnografskega raziskovanja. Etnografija je kvalitativna oblika raziskovanja, ki izhaja iz “realnosti vsakdanjega življenja in izkušnje partikularnih subjektivitet ter z njimi povezanih identitet, ki so vpete v različne ravni organizacije in v zgodovinske dogodke” (Marcus 2007, 1130). Interpretativna tradicija etnografskega raziskovanja je utemeljena v humanistiki, konkretnije v filozofiji hermenevtike.² Hermenevtika in pozitivizem se po eni strani razlikujeta v razumevanju samega izvora znanja, po drugi strani pa tudi po načinu pridobivanja znanja. Hermenevtična tradicija trdi, da človek išče in ustvarja pomen v kontekstu specifičnega zgodovinskega in kulturnega konteksta. Zato je za interpretacijo pomena ključno razumevanje (*verstehen*, op.p.) pojavov. Tekst nastane kot posledica “skupnega razumevanja zgodovinsko utemeljenih kulturnih tradicij” (Schnegg 2014, 22). Etnografsko raziskovanje je *empatično* razumevanje, ker raziskovalec na podlagi tistega, kar je skupno človeški izkušnji, interpretira pomen specifičnega vedenja (prav tam: 30). To razumevanje zase ne trdi, da je objektivno ali univerzalno, temveč da je vselej izrazito kontekstualizirano in subjektivno. Nastane kot posledica “kontinuiranega, dialektičnega oziroma dialoškega odnosa med teksti in interpretom. Različni interpreti lahko na podlagi istega empiričnega materiala razvijejo zelo različne oblike razumevanja” (prav tam, 22).

Izid zbornika *Writing Culture: The Poetics and Political* v drugi polovici 80—ih let prejšnjega stoletja je imel nedvomno ogromen vpliv na epistemološko dimenzijo interpretativne antropologije. James Clifford v uvodu zbornika zapiše, da antropologi ne začnemo raziskovati z opazovanjem in udeležbo ali z interpretacijo ustreznih kulturnih tekstov, marveč s pisanjem in ustvarjanjem tekstov. S postmodernim obratom, ki ga naznani razprava o pisanju kulture, antropološko pisanje ni več obravnavano kot marginalna ali okultna aktivnost. Preoblikuje se v osrednjo značilnost antropološkega raziskovanja. Za Clifforda je vztrajno marginaliziranje antropološkega pisanja odraz “ideologije, ki se sklicuje na transparentnost reprezentacije in neposredno izkušnjo. Pisanje je reducirano na metodo, zapisovanje terenskih beležk, skrbno izdelovanje map in artikulacijo izsledkov” (Clifford 1986,

² Za kritike pozitivizma v antropologiji glej Geertz 1973; Sahlins 1978; Schneider 1984.

2). Postmoderna antropologija skuša preseči to ideologijo z drugačno definicijo kulture. Redefinicija kulture kot množstva spornih kod in reprezentacij pomeni, da sta poetična in politična dimenzija etnografije neločljivo povezana, saj je sama znanost pozicionirana znotraj zgodovinskih in lingvističnih procesov in ne nad njimi. Akademski in literarni žanri se po Cliffordu zatorej inherentno prekrivajo, kar kulturni deskripciji daje močno eksperimentalen in etičen predznak. Predstave o transparentnih oblikah avtoritete in antropološke reprezentacije za Clifforda ustvarjajo iluzijo, da je etnografsko pisanje delo reprezentacije, pri čemer pa gre dejansko za ustvarjanje kulture. Ta razprava je močno zaznamovala kasnejše etnografske študije. Kot zapiše Marcus: “Pred 80—imi leti so klasike in etnografski modeli krožili na eksemplaričen, pedagoški način. Po 80—ih letih so klasike izgubile pedagoški vpliv. Vpliv klasik je bil odslej zgolj še simboličen. Veliko bolj vplivni so postali neurejeni teksti eksperimentalne etnografije, ki so izstopali po svoji kritičnosti in inovativnosti” (Marcus 2007, 1128). Nove, eksperimentalne oblike kulturne deskripcije — oziroma ‘etnografske fikcije’ — postavljajo pod vprašaj strogo ločnico med diskurzom antropologije in umetnosti, med strokovno in leposlovno literaturo³. Hkrati Clifford opozori, da izraza etnografska fikcija ne gre razumeti kot anti—empiricizma in konstruktivizma, ki ne priznava koncepta resnice. Etnografska fikcija izhaja iz delnega opisa, *parcialnosti* kulturne in zgodovinske resnice (Clifford 1986: 7).

Antropološke razprave o pisanju kulture, krizi reprezentacije in politiki pozicionalnosti so imele pomemben vpliv tudi na metodologijo kritične etnografije, ki jo uporabljamo v naši disertaciji.⁴ Kritična etnografija je etnografija s političnim ciljem oziroma realizacija kritične teorije v praksi. (Thomas 1993; Noblit in drugi 2004). Naloga kritičnega etnografa je naslavljanje procesov družbene nepravilnosti, ki »so del živete domene» (Madison 2005, 5). Soyini D. Madison trdi, da etična odgovornost kritičnega etnografa izhaja iz spoznanja, da je raziskovalec zavezan

³ Glej npr. Fortune 2001; Petryna 2002; Mazzarella 2003; Biehl 2004; Tsing 2004; Manhood 2004; Masco 2005; Maurer 2005.

⁴ Med sorodne, participativne metode sodijo tudi aplikativna, akcijska, javna, angažirana in postkritična antropologija, akcijsko in skupnostno—participativno raziskovanje ter soraziskovanje (glej Noblit in drugi 2004; Haider in Mohandesi 2013; Schensul in drugi 2014: 185—214; Beznec 2016).

moralnim načelom človeške svobode, dobrobiti in sočutju z zatiranimi:

Pogoji obstoja v določenem kontekstu niso to, kar bi za specifične subjekte *lahko bili*. Posledično raziskovalec čuti moralno odgovornost, da tudi sam prispeva k spremembi pogojev obstoja v smeri večje svobode in enakosti. Kritična etnografija raziskuje onkraj površinskih podob. Z dekonstrukcijo nevtralnosti in samoumevnih predpostavk moti *status quo* (prav tam).

Viri, veščine in privilegiji se v kritični etnografiji uporabljajo za opolnomočenje kolektivnega glasu zatiranih in utišanih. S poudarjanjem emancipatornega potenciala vednosti se kritični etnograf upira 'udomačitvi' znanosti. To upiranje odpira pomembna vprašanja o produkciji in načinu distribucije vednosti. Gre za vprašanje,

kako preprečiti, da se ta (vedenja, op.p.) uporabi v namene, ki so diametralno nasprotni ciljem raziskave, na primer krepitvi režima izkoriščanja ali nadzora, črpanju profitov zaradi posrednih ali neposrednih učinkov pridobljenih informacij ali zasebni apropiaciji proizvedene vednosti, s čimer se ne privatizira zgolj podatkov in informacij, temveč tudi odnose in znanje, ki je bilo družbeno proizvedeno (Bez nec 2016, 18).

Pristop kritične etnografije je vsekakor relevanten za angažirano raziskovanje 'subalterne' izkušnje tranzicijskega lastninjenja. Antropologinja Ildiko Erdei namreč opaža, da se postsocialistične družbe z uničujočimi posledicami privatizacije soočajo na precej nenavaden način. Sklicuje se na primer slavne pančevske pivovarne, ki sta jo kmalu po privatizaciji doletela fizično umiranje in socialna smrt. Propad pivovarne ni pretirano šokiral lokalnega prebivalstva, ki je uničenje nekoč ponosne tovarne spremljalo z izrazito pasivnostjo. Zdi se, pravi Erdei, da destruktivnost tranzicijskega lastninjenja v postsocialističnem Pančevu bolj kot ne proizvaja tišino. Po Erdei, ki se sklicuje na filozofske, psihološke, psihoanalitične in antropološke razprave, to obliko družbene pozabe nasilne ekonomske devastacije lahko razumemo kot družbeni izraz žalovanja za izgubo. Gre za proces, v katerem je potrebno »doživeti različne stopnje intenzitete žalosti in bolečine, vključno z negacijo in pasivno depresijo« (Erdei 2014,

363).⁵ Sorodno videnje pomena družbene pozabe v postsocialističnih družbah ima Boris Buden, ki na vprašanje “Zakaj družba ne čuti bolečine, ki jo vzrokujejo socialni rezi in privatizacija?” odgovori, da zato, ker družba

več ne obstaja. Rezanje in trganje družbe, ki je obstajala, poteka že več kot dvajset let, tako da v tem trenutku družba bolečine ne more čutiti. To je podobno kot da bi človeku odsekali roko, on pa bi dejal: ‘Ne, to ne boli mene, ampak roko’. V tej splošni fragmentaciji ne obstaja nekaj, kar bi se lahko zgodilo v tisto, kar se je nekoč imenovalo družbeno trpljenje. To zgoščanje, ki zbuja družbeno empatijo in solidarnost, sili k družbenemu in političnemu delovanju (Buden in Močnik 2012).

Izhajamo iz prepričanja, da je kritična etnografija postsocialistične privatizacije lahko pomembno orodje boja proti družbeni pozabi in normalizaciji strukturnega nasilja. Delavska izkušnja, ki je zaznamovana z ekonomsko devastacijo, je vsekakor pomembna tema za takšen podvig. Z izrazom delavska izkušnja ne skušamo reducirati delavcev podjetja Jugoremedija na diskretno, homogeno kategorijo. Tudi mi izhajamo iz ‘parcialne’ in pogosto konfliktne resnice *boja skupine delavcev*. Primera Jugoremedije namreč nismo izbrali naključno. Večja skupina delavcev zrenjaninskega farmacevtskega podjetja se je s predanim organiziranjem uspešno uprla simptomatični obliki nezakonite privatizacije. Delavci so bili uspešni. Razveljavitev privatizacije je pomenila tudi začetek eksperimenta z delavskim soupravljanjem v Jugoremediji. Naša analiza ponuja iztočnice za kritičen premislek o priložnostih in mejah novodobnih modelov ekonomske demokracije. Kar je še posebej pomembno poudariti, je, da je delavsko soupravljanje v primeru Jugoremedije rezultat delavskega boja in ne formalnih pravic. Ta boj za Jugoremedijo je potekal v času pospešene koncentracije družbenega bogatstva v rokah peščice, močne fragmentacije delavcev in razdružbljanja nekdanjega industrijskega centra.

Leta 2013 smo začeli z iskanjem stikov z delavci Jugoremedije. Predvsem je bil pomemben stik z Milenkem Srečkovičem, aktivistom organizacije Pokret za slobodu

⁵ Erdei doda, da ima kulturna pozaba sistemski značaj, ki je povezan z delovanjem sodobnih družb in kapitalistične proizvodnje (Erdei 2014: 364; glej tudi Connerton 2009).

(PZS) in kolumnistom časopisa Politika. PZS je avtonomna, bazična organizacija, ki je nastala leta 2004 z namenom, da poveže lokalne delavske in in kmečke boje. Svoje delovanje je organizacija umeščala v lokalni in mednarodni kontekst uporov ter iskanja alternativ neoliberalnim politikam razlaščenja. Leta 2009 je PZS osnoval Koordinacijski odbor delavskih protestov (KODS), cilj slednjega je bilo horizontalno povezovanja delavskih bojev širom Srbije. Na ta način so aktivisti PZS v platformo povezali poprej izolirane boje delavcev iz Zrenjanina, Beograda, Čuprije, Vršca in Subotice. PZS smatra, da so problemi delavcev posameznih podjetij širom Srbije različni, vendar pa jim platforma KODS skozi iskanje načinov za povezovanje samoniklih bojev omogoča ohranjanje in razvoj industrijske proizvodnje, s tem pa tudi delovnih mest: »Delavci posameznih podjetij so s solidarnim in vztrajnim bojem uspeli ohraniti svoje tovarne, vendar ti rezultati niso trajni. Zato jih je potrebno zaščititi in učvrstiti. Za druge delavce te pozitivne izkušnje pomenijo, da obstaja možnost za uspeh. Za tiste, ki so uspeh že dosegli, pa nadaljevanje delavskega boja pomeni možnost, da v nadaljnjem boju ne ostanejo sami« (Pokret za slobodu). Prek Srečkovića, ki je z delavci Jugoremedije sodeloval še v času, ko je bil njihov upor še kako živ, smo uspeli dobiti kontakt treh nekdanjih delavcev Jugoremedije. Pri procesu iskanja sogovorcev smo imeli precejšnjo srečo. Ena izmed delavk, s katero smo govorili na samem začetku raziskave, je v Jugoremediji skrbela za organizacijo izmenskega dela. Bila je dovolj prijazna, da je z nami delila precej obsežen seznam delavcev, ki so bili pred stečajem zaposleni v Jugoremediji.

V raziskavi, ki je potekala med junijem in avgustom 2013, nato pa še novembra 2013 in marca 2014, smo uporabili dve etnografski metodi: opazovanje z udeležbo in etnografski intervju. Podjetje Jugoremedija je bilo v času terenskega dela že v stečajnem postopku in velika večina delavcev je s tem postala brezposelna. Neposredna oblika opazovanja z udeležbo v sferi produkcije torej ni bila možna, obenem pa restriktivna socialna politika v Srbiji otežuje tudi opazovanje z udeležbo zunaj sfere dela. Kljub temu, da so bili delavci po uvedbi stečaja formalno brezposelni, je bila večina nenehno obremenjena z individualnim bojem za preživetje, praviloma v neformalni ekonomiji. Zgodba Jugoremedije je globoko čustvena, polna

bolečih spominov in razumljivo je, da pretiranega interesa za rekonstrukcijo in podoživljanje te zgodbe ni bilo. Kljub temu pa je bilo opazovanje z udeležbo uporabno tudi kot posreden način raziskovanja. Z večmesečnim bivanjem v Zrenjaninu smo se umestili v družbeno realnost perifernega, deindustrializiranega mesta in na ta način preučevali, kako zgodba enega podjetja odzvanja v lokalnem okolju in v kakšnih materialnih pogojih živijo delavci. Umestitev v samo lokalno okolje je bila kljub kontekstu fragmentacije in trganja družbenih vezi v lokalni skupnosti uporabna za kontekstualizacijo pridobljenih podatkov. Poleg delavcev Jugoremedije smo uspeli govoriti še z mnogimi lokalnimi prebivalci, med drugim tudi z nekdanjimi delavci zrenjaninskih podjetij (Šinvoz, BEK itd.), ki jim zgodba divje privatizacije nikakor ni tuja.

Poleg opazovanja z udeležbo smo uporabili še metodo etnografskega intervjuja. Dialoška naravnost kvalitativnega intervjuvanja temelji na specifičnem razumevanju odnosa med intervjuvarjem in intervjuvancem. Slednji v kvalitativnem intervjuju ni pasiven objekt raziskovanja, marveč je obravnavan kot aktivni sogovornik in sodelavec raziskovalca (Rubin in Rubin 1995). Podobno velja za etnografski intervju, ki se ukvarja z individualno subjektiviteto in kolektivno pripadnostjo. Intervju v kritični etnografiji omogoča vpogled v "kompleksno realnost posameznikove subjektivitete, spomina, hrepenenj, polemik in upanja." (Madison 2005, 26). Intervjuvanci so obravnavani kot delujoči subjekti, ki skupne zgodbe in deljene izkušnje komunicirajo na singularen način. Intervjuvar in intervjuvanec v dialoškem procesu raziskovanja vzajemno konstruirata spomin, pomen in izkušnje (prav tam, 25).

Vprašalnik, ki je ponujal iztočnice za pogovor o preteklosti in sedanjosti izkušnje delavcev Jugoremedije, smo v procesu raziskovanja večkrat spreminjali in nadgrajevali. Vprašanja za tri oblike etnografskega intervjuja – oralna zgodovina, osebni narativ in tematsko intervjuvanje – smo formulirali na podlagi modelov, ki jih razvijeta sociolog Michael Quinn Patton in antropolog James P. Spradley. Pattonov model sestavlja šest tipov vprašanja o posameznikovi izkušnji in načinu delovanja,

mnenjih in vrednosti, občutkih, vedenju, utelešeni izkušnji in demografskem ozadju (Patton 1990), Spradleyev model (1979) pa je sestavljen iz deskriptivnih, strukturnih in kontrastnih vprašanj. Imeli smo 22 sogovornikov, med njimi 13 delavcev in 9 delavk Jugoremedije. Delavce smo obiskovali v njihovih domovih v Zrenjaninu in bližnjih naseljih, nekateri intervjuji pa so potekali v industrijski zoni Jugoistok Ečka, v prostorih manjšega farmacevtskega podjetja, ki so ga gradili delavci Jugoremedije, a ga niso uspeli dokončati. Da bi zavarovali nedokončano podjetje, so vzpostavili 24—urna dežurstva. Dan za dnem so posedali v sprejemnem prostoru in preganjali dolgčas z gledanjem televizije. Intervjuji so trajali različno dolgo, od 30 minut do dveh ur. Z nekaterimi delavci smo govorili le enkrat, z drugimi večkrat. Nekateri po prvem intervjuju niso bili več pripravljene sodelovati, spet drugi so bili preprosto preobremenjeni z delom. Posebej pomembna je bila peščica delavcev, ki je pokazala največjo pripravljenost za večkratne, odprte pogovore o njihovih življenjih v preteklosti in sedanjosti. Njihova pričevanja so steber etnografske raziskave, v kateri je zgodba privatizacije osrednjega pomena. V pogovorih z delavci je vedno znova postalo jasno, da je izkušnja privatizacije izjemno pomembna referenčna točka. Seveda smo z delavci pogosto govorili tudi o mnogih drugih temah, vendar so bila za delavce to pogosto obstranska vprašanja. Raje so govorili o privatizaciji, legitimnosti delavskega boja, o soupravljanju, nemoči, porazu, stiski in negotovosti, dostojanstvu, spominu na boljše čase in upanju. Posledično je tretji del disertacije predvsem kronološko strukturirana analiza delavske izkušnje privatizacije in postprivatizacijske realnosti. Gre za analizo, ki temelji na kritiki oblasti in etični odgovornosti, da s proizvajanjem kritične vednosti podpremo boje za družbeno pravičnost in – v primeru Jugoremedije – eksperimente s participatornim načinom upravljanja s sredstvi za preživljanje.

3 POSTSOCIALIZEM, NEOLIBERALIZEM IN DELAVCI

3.1 Deindustrializacija in geografije kapitala

Christopher H. Johnson opaža, da se termin deindustrializacija prične pojavljati po drugi svetovni vojni, v času, ko so zavezniki iskali načine za aktivno zmanjševanje in uničenje industrijske baze nacistične Nemčije. Konjunktorno in strukturno razumevanje deindustrializacije se prvenstveno pojavi v Veliki Britaniji v 70—letih, ko so podjetja množično ugašala, čemur je sledil tudi regionalni in globalni propad fordistične industrije. Izraz je bil izvorno vezan na proces zatona moderne tovarniške industrije in zahodnega modela množične proizvodnje (Johnson 2002, 7). Vendar takšna definicija ne zajame kompleksnosti procesa deindustrializacije. Marksistični geograf Neil Smith pravi, da je z njo povezano obdobje pomembnih sprememb v zgodovinski geografiji kapitala in da pri pojavu deindustrializacije ne gre za anomalichen pojav, kot so to trdili keynesianski, liberalni in neoliberalni krogi 80—ih let, temveč za izraz protislovij v samem prostorsko—ekonomskem ustroju kapitalističnega načina proizvodnje (Smith 1984, 117). Po Smithu je deindustrializacija povezana predvsem z ekonomsko ekspanzijo, ki se je odvijala v povojnem kapitalizmu in s krizo 70—ih let prejšnjega stoletja. Ta kriza je imela po Smithu izvore v tendenčnem upadanju stopnje dobička:

Konkurenčnost implicira vedno večji obseg proizvodnje za vedno nižje cene in, da bi preživel, se mora vsak individualni kapital boriti za širjenje. Slogan kapitala postane 'Akumuliraj! Akumuliraj!'. Strast po akumulaciji je možno zadovoljiti s povečanjem števila delavcev, strojev in surovin. Posledično se zaradi zaostrene konkurence transformira proces proizvodnje. Pospeševanje proizvodnje je pogoj, da lahko kapitalist reinvestira v produktivno tehnologijo, saj na ta način doseže proizvodnjo večjega števila blaga, ki ga je moč prodajati po nižji ceni z enakim številom delavcev in v enakem času. Tehnološke inovacije tako postanejo steber kapitalistične konkurence, kar je najpomembnejši prispevek in obenem usodna napaka kapitalizma. Institucionalizacija ekonomskega širjenja in razvoja proizvodnih sil terja visoko ceno, saj se v razmerju med konstantnim kapitalom (surovine, stroji, tovarne, itd.) in

variabilnim kapitalom prvi vztrajno povečuje, drugi pa niža. Tudi če se masa profita uspe še naprej povečevati, stopnja profita na neki točki vendarle začne neizogibno padati, ker spodrine samo osnovo profita. Ta osnova se začne sistematično zmanjševati (prav tam, 117—8).

Kako se na padec profitov odzove kapital? Velik del kapitala postane bistveno bolj mobilni. Vendar se v pogojih neenakomerne prostorske razvitosti stopnja profita zgolj posplošeno znižuje zaradi masivnosti akumuliranega kapitala in povečane konkurence. Kriza se iz posameznih sektorjev prenese še na precejšen del industrijskih in neindustrijskih gospodarstev (Harvey prav tam, 118)⁶. Čezmerna akumulacija v enem sektorju lahko usodno vpliva na profitabilnost v drugem sektorju. V šestdesetih letih je velika večina individualnih kapitalov že presegla meje nacionalnih trgov. Padanje profitov, ki je individualne kapitale prisililo v iskanje novih prostorov reinvestiranja, je poglobilo integracijo svetovnega trga. V dvosmernem procesu globalizacije je potekalo ekonomsko širjenje in hkrati odpiranje nacionalnih trgov držav, kot so Združene države Amerike, ki jih je preplaval kapital iz tujine. Na ravni svetovnega trga je bila opazna delna integracija držav v razvoju (Vzhodna Azija, deli Latinske Amerike in vzhodnega bloka), ki so bile pomembne za kratkotrajno oživitev rasti svetovnega gospodarstva, a se je ta integracija držav v razvoju končala z nastopom druge krize ob koncu sedemdesetih let (Harris 1979; 1980). Kriza se je potlej poglobila, predvsem zato, ker se je kapital še naprej intenzivno gibal proti območjem, kjer je zaznaval priložnosti za realizacijo profita.

Poskus, da kapital s 'prostorskim fiksom' reši problem nizkih profitov, neizogibno vzrokuje deindustrializacijo. Deindustrializacija se, kot lucidno pojasni Smith, ne zgodi zato, ker je kvantiteta delovnih mest, tehnologije in blaga previsoka, temveč zato, ker profiti v industriji postanejo prenizki (Smith 1983, 119). Posledično je vzpon financiranja potrebno razumeti kot odgovor na to krizo. Premestitev mobilnega

⁶ Harvey, David. 1978. The urban process under capitalism: a framework for analysis. *International Journal of Urban and Regional Research* 2 (1): 101—131.

kapitala iz sfere industrijske proizvodnje v sfero financ začasno zaščiti del kapitala pred grožnjo razvrednotenja. Vendar vsi kapitali niso mobilni, kar najbolje ponazori primer fizičnih objektov, denimo tovarn. Pri tem ne gre za problem fizične, temveč časovne nemobilnosti. Za investicije v fizične objekte je značilen nizek promet, ker mora kapital »ostati nemobilen in dlje časa ujet v specifični fizični obliki, preden lahko njegova vrednost postane 'tekoča'« (prav tam). Sistematično divestiranje produktivnega kapitala, ki proizvede deindustrializacijo, na različne načine uniči del kapitala, ki je nemobilen – tudi s fizičnim uničevanjem oziroma vojno. In kar se začne kot *ad hoc* taktika izmikanja, kmalu zaradi posplošenega razvrednotenja družbenega kapitala postane nuja kapitalističnega razreda. Konkurenca cen, kvalitete in tržnih deležev se »obrne navznoter, ker se posamezne frakcije kapitala pričnejo boriti proti razvrednotenju in za premestitev pritiskov na druge kapitale« (prav tam, 119).

Specifičnost deindustrializacije, ki jo po Smithu lahko opredelimo kot obliko razvrednotenja nemobilnega kapitala, je povezana s sektorskimi, prostorskimi in časovnimi razsežnostmi samega procesa. Ta najhujše prizadene težko in lahko industrijo v nekdanjih industrijskih centrih, ker je zgostitev industrije v takšnih prostorih povezana z visokimi stroški transporta, zaradi česar je proizvodnja locirana v bližini surovin in trgov (prav tam, 121). Logistična revolucija, ki nastopi v 70—ih letih, to ekonomsko racionalnost razveljavi. Odslej cena transporta sama po sebi ni več poglavitni faktor v planiranju proizvodnje. Hkrati zmanjšanje stroškov proizvodnje postane povsem postransko, če ob tem ni upoštevana denimo infrastruktura, ki omogoča transport blaga. Pri logistični revoluciji je šlo za radikalno preoblikovanje same logike organizacije proizvodnje, s čimer je bil proces proizvodnje »sistemiziran, razstavljen v sestavne dele in razporejen v kompleksne prostorske ureditve« (Cowen 2014). Po zatonu manchesterske paradigme produkcije konkurenca ni več organizirana na ravni posameznih podjetij, marveč na ravni oskrbovalnih verig *kot celot*. Blago se proizvaja znotraj prostorsko razpršenega, a koordiniranega sistema proizvodnje. Geopolitične ekonomije, ki so bile do 70—ih let upravljane na nacionalni ravni, so se preoblikovale v transnationalne sisteme cirkulacije (prav tam). Oskrbovalna veriga preseže tovarno, ker je sama proizvodnja

odslej vpeta v sistem cirkulacije, ki prvenstveno teži k racionalizaciji stopnje prometa na ravni celotne oskrbovalne verige.

3.2 Prvotna akumulacija

V preteklih treh desetletjih je prišlo do razmaha politik, ki napadajo funkcije, s katerimi država kompenzira pomanjkljivosti in nepravilnosti, ki jih generira delovanje trga. V Evropi se je neoliberalna politična racionalnost pričela uveljavljati začetek 80—ih let prejšnjega stoletja, ko so v tako rekoč vseh zahodnoevropskih državah oblast prevzele desne, konzervativne stranke. Socialne in ekonomske razsežnosti neoliberalnega projekta v takratni Evropi so bile najbolj očitne v Veliki Britaniji, kjer je na oblast prišla Margaret Thatcher, ki se je lotila privatizacije državnega premoženja. Proces privatizacije državnega in družbenega premoženja je desetletje kasneje obeležil razpad socialističnega bloka. Socialistična gospodarstva so se s privatizacijo preoblikovala v tržna gospodarstva, ponekod postopoma, drugod takorekoč čez noč. Kaj povezuje privatizacijo v Veliki Britaniji in vzhodni Evropi? Kakšen je politični pomen privatizacije?

3.2.1 Kri in ogenj

Sodobne razprave, ki kritično analizirajo neoliberalno privatizacijo, se praviloma navezujejo na koncept prvotne akumulacije, ki ga Marx predstavi v zadnjem poglavju prvega zvezka Kapitala. Tu Marx zapiše, da je v politični ekonomiji zgodba o nastanku kapitalskega razmerja predstavljena na podoben način, kot je v teologiji predstavljen izvorni greh:

Adam je ugriznil v jabolko in s tem je nad človeški rod prišel greh. Njen izvor (prvotne akumulacije, op.p.) pojasnjujejo tako, da o njem pripovedujejo kot o anekdoti iz preteklosti. V davno minulem času je bila na eni strani pridna, inteligentna in predvsem varčna elita, na drugi strani pa ničvredneži, ki so lenarili in zapravili vse, kar so imeli, pa še več. Vsekakor nam legenda o teološkem izvornem grehu pripoveduje, kako naj bi bil človek obsojen na to, da uživa svoj kruh v potu svojega

obraza; zgodba o ekonomskem izvirnem grehu pa nam razkriva, kako je mogoče, da obstajajo ljudje, ki jim tega nikakor ni treba (Marx 2012, 585).

Marx na ironičen način kritizira meščansko mitologijo politične ekonomije in trdi, da nastanek kapitalizma ne temelji na idiličnem, nežnem procesu ustvarjanja kapitalskega razmerja, marveč je njegov nastanek utemeljen na nasilnem, dinamičnem procesu ločitve proizvajalcev od produkcijskih sredstev. Dejanska zgodovina kapitalizma je po Marxu zgodovina nasilnih prisvajanj: »V nežni politični ekonomiji je od nekdaj vladala idila. Pravica in ‘delo’ sta bili od nekdaj edini sredstvi bogatenja, seveda vselej z izjemo ‘tega leta’. Dejansko pa so metode prvotne akumulacije vse drugo, le idilične ne« (prav tam, 586). Z ustvarjanjem kapitalskega razmerja se produkcijska sredstva pretvorijo v kapital, neposredni producenti pa v mezdne delavce. Gre za dialektičen proces proletarizacije, meščansko zgodovinopisje pa obravnava zgolj en pol te dialektike, tj. osvoboditev od spon fevdalizma, ne obravnava pa novo ustvarjene odvisnosti osvobodencev, ki “postanejo prodajalci samih sebe šele potem, ko so oropani vseh produkcijskih sredstev in vseh jamstev svoje eksistence, ki so jih ponujale stare fevdalne institucije. In zgodovina te njihove ekspropriacije se je v anale človeštva vpisala s krvavimi in ognjenimi pohodi” (prav tam). Prvotna akumulacija, ki fevdalno in klansko lastnino spremeni v moderno zasebno lastnino, se je odvijala s pomočjo različnih metod ropanja, odsvajanja, kraje, uzurpacije in terorizma, ki so osvajale polje akumulacije in ustvarile dotok odvisnega, razlaščenega proletariata, potrebnega za kapitalistični razvoj:

Jutranjo zarjo ere kapitalistične produkcije zaznamujejo odkritje ameriških dežel, bogatih z zlatom in srebrom, iztrebljanje, zaslužnjevanje in zakopavanje domačega prebivalstva v rudnike, začetki osvajanj in plenjenja Vzhodne Indije, preobražanje Afrike v lovišče za trgovino s črnokožci. Ti idilični procesi so glavni momenti prvotne akumulacije. Takoj za njimi nastopi trgovinska vojna evropskih nacij, njeno prizorišče je zemeljska obla. Začne se z odcepitvijo Nizozemske od Španije, dobi velikanski obseg z angleško protijakobinsko vojno, se nadaljuje z opijskimi vojnami proti Kitajski itd (prav tam, 614).

Posamezni momenti prvotne akumulacije se v Angliji konec 17. stoletja združijo v sistematično oblastno razmerje, sestavljeno iz kolonialnega sistema, modernega davčnega sistema, sistema državnih dolgov in zaščitnih carin. Razlaščenje se prične izražati v pravni obliki, ko se akumulacija uspe manifestirati v prvi kapitalistični organizaciji novega načina proizvodnje. Pravo kot izraz revolucionarnega nasilja buržoazije postane subsidiarni element akumulacije, nadstavba nasilja, ki ga dodela in "razkrije skrivnost pravice" (Negri 1999, 253). Nasilje poveže akumulacijo in pravico:

Te metode, predvsem kolonialni sistem, deloma temeljijo na kar najsurejšem nasilju. Vse pa državno oblast, koncentrirano in organizirano nasilje družbe, uporabljajo za to, da prisilno pospešujejo process preobražanja fevdalnega produkcijskega načina v kapitalističnega in da skrajšujejo prehode. Nasilje je pomočnik pri porodu vsake stare družbe, ki zanosi z novo. Samo nasilje je ekonomska potencia (Marx 2012, 614).

Pravica in pravo se konsolidirata v 'genetski' fazi kapitala. Direktno nasilje se odslej manifestira zgolj še izjemoma. Nadomesti ga tiha prisila ekonomskih odnosov: "Nastajajoča buržoazija potrebuje in uporablja državno nasilje, da bi 'regulirala' mezdo, tj. da bi jo prisilila v omejitve, ki ustrezajo dobičkarstvu, da bi podaljševala delovni dan in samega delavca ohranjal v normalni stopnji odvisnosti. To je bistveni moment t.i prvotne akumulacije" (prav tam, 604).

3.2.2 Prvotna akumulacija kot kontinuiran proces

Marksistično literaturo o prvotni akumulaciji lahko razdelimo na dve struji. Prvo interpretacijo. Massimo De Angelis imenuje 'tradicionalna interpretacija', ki je prevladovala vse do 70-ih let. Prvotna akumulacija je bila tu obravnavana kot enkratni zgodovinski proces, značilen za prehod od fevdalizma v kapitalizem. Lenin je bil eden izmed prvih predstavnikov tradicionalne interpretacije. V njegovi analizi ruske tranzicije iz fevdalizma v kapitalizem je prvotna akumulacija definirana kot zgodovinska premisa kapitalističnega načina proizvodnje. Lenin prvotno akumulacijo

razume na teleološki način – zanj je razlašanje kmetov in uničenje kmečkih skupnosti protisloven, a vendarle neizbežen in pozitiven proces, ki položi temelje za kapitalistični razvoj (Lenin v De Angelis 2001, 2—3)⁷.

Rosa Luxemburg se je s tezo o prvotni akumulaciji kot enkratnem zgodovinskem procesu formalno strinjala, vendar njen teoretski okvir hkrati ponuja izhodišče za razumevanje prvotne akumulacije kot kontinuiranega procesa. Pri tem Luxemburg izhaja iz opredelitve dvojnega značaja akumulacije kapitala. Na eni strani se nahaja akumulacija, organizirana kot izključno ekonomski proces, blagovni trg in sfera proizvodnje. Na drugi strani pa je akumulacija definirana skozi odnos med prostori kapitalistične in nekapitalistične proizvodnje – odnos, katerega poglavitna metoda je politično nasilje. Ta dva tipa akumulacije sta organsko povezana in zgodovinskega trajektorija kapitalizma po Luxemburgovi ni mogoče razumeti ne da bi ju upoštevali (Luxemburg v Harvey 2003, 138)⁸. Obravnavo dvojnega značaja procesa akumulacije kapitala Luxemburg naveže na teorijo krize. V krizi, ki jo sproži premajhna potrošnja oziroma širok prepad med ponudbo in povpraševanjem, se stabilizacija kapitalističnega sistema zgodi z okrepitvijo trgovskih odnosov z nekapitalističnimi družbenimi formacijami. V kolikor slednje niso pripravljene na trgovanje, so v takšen odnos prisiljene. Po Luxemburgovi je to bistvo imperializma. Samir Amin spada v tabor marksistov, ki prvotno akumulacijo zastavijo na podoben način kot je to storila Luxemburgova. Po Aminu je prvotna akumulacija v osnovi nenehen proces prenosa vrednosti znotraj svetovnega gospodarstva, od centra k periferiji. Srž akumulacije, organizirane na svetovni ravni, je ravno ta odnos, s katerim si kapitalistični način proizvodnje podredi nekapitalistične načine proizvodnje. Prenos vrednosti znotraj svetovne—ekonomije je posledica aktivacije mehanizmov prvotne akumulacije, zato ti mehanizmi ne pripadajo zgolj določenemu zgodovinskemu obdobju, temveč »obstajajo tudi danes. Prav te oblike prvotne akumulacije, ki so predelane, a hkrati

⁷ Lenin, Vladimir I. 1951. *Razvoj kapitalizma v Rusiji*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

⁸ Luxemburg, Rosa. 1963. *The Accumulation of Capital*. London: Routledge.

vztrajne in ki delujejo v korist centra, tvorijo teorijo akumulacije na svetovni ravni« (Amin 1974, 3).

Po De Angelisu je zarisovanje ostre ločnice med prvotno akumulacijo in akumulacijo prispevalo k vzpostavitvi dveh, ločenih disciplin. Na eni strani marksistična zgodovina prevzame razpravo o vprašanju tranzicije, medtem ko se marksistična ekonomija osredotoči na vprašanja vrednosti, akumulacije, krize, itd., pri čemer pa zaradi zgodovinskega razumevanja prvotne akumulacije popolnoma zapostavi aktualne socialne prakse, ki pričajo o tem, da se procesi prvotne akumulacije še vedno odvijajo v različnih oblikah. Takšna ločnica je problematična iz teoretskih in političnih razlogov. Teoretsko zato, ker je kapitalizem razumljen kot totalen sistem brez zunanosti. Kapital je po De Angelisu bolje označiti za silo, ki se nagiba k totalizaciji in ki »obstaja skupaj z drugimi silami, ki jo skušajo omejiti« (De Angelis 2004, 60). Teoretski manjko, ki antagonizme, povezane s prvotno akumulacijo, zvaža na oddaljeno zgodovinsko obdobje, pa je politično problematičen, ker vprašanje alternativ kapitalizmu reducira na transcedentalni projekt izgradnje oblasti, ki je homologna kapitalistični. Strateški pomen bojev proti prvotni akumulaciji – ki niso zgolj negacija razlaščenja, temveč vselej tudi imanentna konstitucija političnih alternativ – je zaradi neskladnosti s poznanimi kategorijami v marksistični teoriji vse pre pogosto ignoriran.

Po Marxu je tako prvotni akumulaciji kot akumulaciji skupen proces ločitve. Akumulacija je za Marxa prvotna akumulacija, povzdignjena na višjo raven, tj. kontinuiran proces, ki nadgrajuje dejanje izvirne ločitve, značilne za prvotno akumulacijo. Ko ločitev postane danost, jo produkcijski proces lahko »znova proizvede, reproducira in reproducira na razširjeni ravni« (Marx prav tam, 64)⁹. Ločitev kot temeljni pogoj odtujitve dela spremeni subjekte v objekte. Živo delo in pogoji dela se prikazujeta kot neodvisni, nasprotujoči si vrednosti. Kapitalistični proces proizvodnje kot totalen proces reprodukcije po eni strani proizvaja blago in presežno vrednost, obenem pa reproducira tudi samo kapitalsko razmerje.

⁹ Marx, Karl. 1985. *Kritika politične ekonomije, Očrti 1857–58 (Grundrisse)*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Akumulacija kapitala zato vselej pomeni tudi akumulacijo družbenih odnosov (De Angelis 2001, 8) oziroma ločitev družbe na mezdne delavce in kapitaliste. Kljub temu, da je ločitev skupna tako prvotni akumulaciji kot akumulaciji, Marx med njima vidi tudi pomembno razliko. Ta razlika ni vsebinska, temveč se nanaša na njune pogoje obstoja. Prvotna akumulacija se nanaša na *ex novo* ločitev. Je zgodovinska podlaga in ne posledica specifičnosti kapitalističnega načina proizvodnje. Ne predpostavlja ločitve, temveč jo ustvari. Po drugi strani pa se akumulacija nanaša na normalizacijo ločitve, ki jo izvorno vzpostavi prvotna akumulacija. Tisto, kar se konstituira skozi proces prvotne akumulacije, je

vedno znova reproducirano v samem procesu kapitalistične akumulacije. Kot smo dejali, proces prvotne akumulacije ni nič drugega kakor ločitev neposrednih producentov od produkcijskih in življenjskih sredstev. Ta ločitev je tista, ki konstituira kapitalsko razmerje, ki je zgodovinska predpostavka samega produkcijskega procesa, sama logika produkcijskega procesa pa temelji na konstantni reprodukciji te ločitve, ki konstituira prav to kapitalsko razmerje (Furlan 2015, 50—51).

De Angelis prvotno akumulacijo razume kot genealogijo. Kapital se sooča z dvema ovirama v procesu ograjevanja. Prva ovira je povezana z mejo med družbenimi prostori, ki so že kolonizirani, in tistimi, ki še niso. Druga meja pa se navezuje na vprašanje politične rekonpozicije. Medtem ko prvo mejo identificira sam kapital, drugo mejo za kapital identificirajo družbene sile, ki se ograjevanju upirajo. Totalizirajoča tendenca kapitala se sooča z antagonizmi, ki se bodisi upirajo *ex novo* ločitvi bodisi izzovejo že vzpostavljeno ločitev. V obeh primerih je kapital primoran razviti strategijo ograditve, diskurz, ki upravičuje *ex novo* ločitev ali obrambo že vzpostavljene ločitve. Na podoben način Karl Polanyi definira koncept dvojnega gibanja družbe. Ponavljanje ciklov prvotne akumulacije izhaja iz inherentne konfliktnosti, vpisane v kapitalistično družbo. Zgodovinsko gibanje trga se mora vselej dialektično artikulirati z 'drugim' gibanjem, gibanjem družbe, ki je po naravi nagnjena k ustvarjanju institucij, ki jo ščitijo pred nasilnim vdorom tržnih sil (Polanyi 2008). Prek razrednih konfliktov se vzpostavljajo družbene rigidnosti, ki zavirajo proces akumulacije in ožajo razdaljo med proizvajalci in sredstvi družbene eksistence.

V razrednem boju je delavski razred element prekinitve, »neprilagojenosti zakonom povpraševanja in ponudbe ter zavrnitve podreditvi 'običajnemu stanju stvari'» (De Angelis 2001, 15—16). Na drugi strani pa se kapital nenehno nagiba k zgodovinski razveljavitvi, s katero skuša odstraniti meje in naddoločiti družbene konflikte. Upiranje aktivira proces prvotne akumulacije, s katero skuša kapital zasesti polja, ki še niso integrirana v glavne obtoke akumulacije kapitala. Pri obnovitvi 'običajnega stanja stvari' se kapital poslužuje tako ideologije kot nasilnih sredstev. Kot zapiše Marx:

Ko torej delavci razkrijejo skrivnost, kako je mogoče, da v isti meri, v kateri več delajo, tj. producirajo več tujega bogatstva in raste produktivna sila dela, celo funkcija, ki jo imajo kot uvrednotevalno sredstvo kapitala, zanje postaja vse prekarnejša; ko odkrijejo, da je stopnja intenzivnosti konkurence med njimi samimi povsem odvisna od pritiska relativnega presežnega prebivalstva; ko torej s trades' unions [sindikati] itd. poskusijo organizirati načrtno sodelovanje med zaposlenimi in nezaposlenimi, da bi prekinili ali oslabili rušilne posledice tega naravnega zakona kapitalistične produkcije za svoj razred, tedaj vpijeta kapital in njegov sikofant, politični ekonomist, o kršitvi 'večnega' in tako rekoč 'svetega' zakona povpraševanja in dotoka. Vsaka povezanost med zaposlenimi in nezaposlenimi namreč moti 'čisto' igro tega zakona. Ko pa na drugi strani neugodne okoliščine na primer v kolonijah preprečujejo ustvarjanje industrijske rezervne armade in z njo absolutne odvisnosti delavskega razreda od razreda kapitalistov, se kapital skupaj s svojim neslanim Sančem Panso upira 'svetemu' zakonu povpraševanja in dotoka ter si poskuša proti njemu pomagati z nasilnimi sredstvi (Marx 2012, 527).

Tudi marksistični geograf David Harvey prvotno akumulacijo označi za kontinuiran proces, ki vzpostavlja ločitve. Pri tem Harvey popravi Luxemburgovo, saj trdi, da je akumulacija mogoča tudi v pogojih, ko efektivno povpraševanje stagnira. Kapital se na krizo čezmerne akumulacije odziva s 'prostorskim fiksom'. Če gre za lokalizirano krizo čezmerne akumulacije, kapital presežke prične izvažati v nova območja. V kolikor pa se čezmerna akumulacija izrazi kot pomanjkanje efektivnega povpraševanja po blagu, kapital krizo rešuje z odpiranjem novih trgov v nekapitalističnih teritorijih. Presežki kapitala in pomanjkanje delovne sile (ali

rigidnost trga dela na določenem območju) so torej 'fiksirani' bodisi z gibanjem kapitala na področja, kjer obstaja presežno delo in šibke delavske organizacije, bodisi z uvozom poceni delovne sile (Harvey 2001, 26). Akumulacijo je torej možno doseči tudi z nižanjem stroškov zemlje, surovin, delovne sile, itd., dostop do cenejših vložkov pa je za profitabilnost po Harveyu ravno tako pomemben faktor kot razširjen dostop do trgov. V procesu akumulacije kapitala nekapitalistični teritoriji niso pomembni zgolj zaradi trgovanja, temveč ker gre za prostore, v katerih lahko kapital z nižjimi stroški vlaga v profitabilne sektorje: »Splošno bistvo kapitalistične logike oblasti ni zadrževanje teritorijev zunaj kapitalističnega razvoja, temveč njihovo nenehno odpiranje. V tem pogledu je kolonialno represijo, ki se je nedvomno odvijala v 19. stoletju, potrebno razumeti kot samouničevalno teritorialno logiko, ki je zavirala kapitalistično logiko. (...) Oblikovanje zaprtih imperijev po prvi svetovni vojni je imelo zagotovo veliko vlogo pri nezmožnosti rešitve problema čezmerne akumulacije v 30—ih letih in je privedlo do ekonomskega okvira teritorialnih kofliktov v času druge svetovne vojne. Teritorialna logika je prevladovala in onemogočala kapitalistično logiko. Teritorialni konflikti so kapitalistično logiko potiskali v skorajda terminalno krizo« (Harvey 2003, 139—140).

Tudi Harvey opozarja, da Marx prvotne akumulacije ni reducirjal na proces ograjevanja zemlje. Oblike prvotne akumulacije so mnoge in so še kako prisotne v sodobnem kapitalizmu, vključno s procesom ograjevanjem zemlje in izgonom kmečkih skupnosti. Proletarizacija ne pomeni nujno odprave nekapitalističnih družbenih formacij. Pomeni tako prakse nasilnega razlaščenja kot tudi prakse kooptacije in apropiacije »predkapitalističnih veščin, družbenih odnosov, znanj, mentalnih navad in prepričanj tistih, ki so proletarizirani« (prav tam, 146). V času globalnega neoliberalizma nismo priča zgolj nekakšni ponovitvi epizode prvotne akumulacije iz 'predzgodovine kapitala'. Sodobni procesi ograjevanja med drugim pomenijo kolonizacijo zemlje in naravnih virov, urbanih prostorov, družbenega skupnega (*social commons*, op.p.), znanja in življenja samega. So torej biopolitični. Nekaterne oblike ograjevanja, kot je privatizacija nacionalne industrije, so zavestna oblika podreditve, medtem ko druge oblike nastopijo kot stranski produkt procesa

akumulacije. Ti stranski produkti akumulacije so med mainstream ekonomisti poznani kot negativne eksternalije oziroma stroški, ki »niso vključeni v tržno ceno dobrine, ker jo proizvedejo družbeni akterji, ki so zunanji podjetju. Onesnaževanje okolja je primer eksterne stroška, saj proizvajalci niso tisti, ki trpijo posledice onesnaževanja« (De Angelis 2004, 77—78). Srž vseh teh oblik ograjevanja pa je ločitev – ločitev ljudi od družbenega bogatstva in vsilitev tržnega posredovanja pri dostopu do tistega, kar bi lahko poimenovali skupno oz. družbene sfere, ki nudijo različne oblike zaščite pred trgom (prav tam, 75).

Ključni argument Harveya je, da kapital resda nenehno skuša prodreti v zunanost, ki še ni integrirana v obtoke akumulacije – najsi gre za nekapitalistične teritorije ali nekomodificirane sfere –, vendar lahko kapital tudi aktivno proizvede to zunanost. Za neoliberalne procese prvotne akumulacije sta značilna dva instrumenta, s katerima kapital rešuje problem krize. Prvi pomemben instrument je financiacija. Mednarodni finančni sistem že od zgodnjih 70—ih let skrbi za epizode množičnega razvrednotenja bodisi posameznih sektorjev bodisi celotnih teritorijev. Drugi pomemben instrument je prodor na nove trge (Harvey 2003, 156). Denimo v primeru postjugoslovanskega teritorija sta bila pomembna tako financiacija, ki je v osemdesetih letih z dolžniško krizo poskrbela za množično devalvacijo kapitala in dela, z razpadom Jugoslavije in oblikovanjem liberalno—demokratskih režimov pa so se odprli novi trgi. Nastal je nov bazen rezervne armade delovne sile, ki je v globalni kapitalizmu inkorporirana kot fleksibilna, hiperizkoriščena delovna sila. Privatizacija kot oblika prvotne akumulacije v neoliberalizmu je pridobila na pomenu po tem, ko sta v Veliki Britaniji in Združenih državah Amerike oblast prevzela Margaret Thatcher in Ronald Reagan. Novi cikli ograjevanja, ki so potekali na način privatizacije družbenega in državnega bogatstva, so postali temeljna politična orientacija sleherne liberalno—demokratske oblasti, Divja privatizacija, ki se je odvijala po razpadu real-socializma, torej ni bila anomalni pojav, temveč konstitutiven del vključevanja družbenih formacij oziroma teritorijev v glavne obtoke akumulacije. Nasilje, ki je bilo obenem pravno kot tudi povsem fizično, je cena

»uspešnega preboja v svetovni kapitalistični razvoj, ki poteka z močno podporo državne oblasti« (ibid, 154).

Julian Mercille in Enda Murphy izpostavita, da se akumulacija z razlašanjem vse pre pogosto preučujejo na podlagi posameznih študij primerov, le redko pa je upoštevan generični okvir procesa. Njuna operacionalizacija privatizacije kot akumulacije z razlašanjem tvori pomemben prispevek k literaturi, ker lahko s pomočjo shematizacije primerjalno analiziramo posamezne primere privatizacije. Ta se po Mercille in Murphy (2017, 6) nanaša na večdimenzionalen proces, s katerimi zasebni sektor izrine javni sektor in sicer z lastninskim preoblikovanjem, povečanjem zasebnega kapitala, prenosom upravljalških funkcij na zasebne akterje in podizvajanjem. Avtorja se od načinov privatizacije nato premakneta k analizi posameznih procesov privatizacije v Evropi, ki so razvrščeni v kontinuum glede na stopnjo participacije zasebnih akterjev. Proces z najnižjo participacijo zasebnega akterja je korporatizacija, s katero država vzpostavi subjekte zasebnega prava. Ti prevzamejo funkcijo upravljanja. Participacija zasebnih akterjev praviloma predvideva tudi prodajo delnic in preusmerjanje finančnih tokov z namenom zadolževanja. Korporatizacija je pogosto prvi korak do popolne privatizacije, ki odpre profitabilnost poprej nedostopne sfere in omogoči druge procese, denimo podizvajanje. V primeru podizvajanja prenos upravljalške funkcije na zasebne akterje pomeni višje profite in nižje stroške dela, ker delavci v podizvajalskih storitvah praviloma nimajo kolektivnih pogodb, zanje pa veljajo tudi bistveno slabši pogoji dela. Naslednji proces, ki dodatno poglobi akumulacijo z razlašanjem, so javno— zasebna partnerstva. V tem primeru gre za bolj poudarjeno obliko podizvajanja. Javna oblast s pogodbeno obvezo delegira različne oblike dela – od načrtovanja do upravljanja – na zasebne akterje, po zaključku del pa so zasebnim akterjem praviloma povrnjena sredstva, ki so jih investirali. Pripada jim tudi pravica do prisvajanja profitov. Zadnji proces, ki predvideva bodisi delno bodisi popolno prodajo premoženja, Mercille in Murphy imenujeta divestiranje (prav tam, 12). Divestiranje lahko pomeni privatizacijo sleherne oblike javnega premoženja, s čimer pa so aktivirani vsi procesi privatizacije, ki smo jih navedli. S popolno privatizacijo se javno

premoženje preoblikuje v blago, s katerim je možno trgovati, vanj vlagati ali z njim špekulirati. Posledično se krči javni, povečuje pa zasebni sektor.

3.2.3 Kritika teze o prvotni akumulaciji kot kontinuiranem procesu

Teza o prvotni akumulaciji kot kontinuiranem procesu je postala predmet precej konstruktivne kritike. Izpostaviti velja predvsem kritiko Harveyevega koncept akumulacije z razlaščanjem, ki je postal podlaga za številne analize aktualnih procesov prvotne akumulacije¹⁰. Tudi marksistični ekonomist Robert Brenner se strinja s Harveyovo analizo novega imperializma, ki nastane v kontekstu krize profitabilnosti in gospodarskega upočasnjevanja svetovnega gospodarstva. Po Brennerju logika neoliberalizma vsekakor ustreza Harveyevemu razumevanju imperializma kot sistema zunanjih in mednarodnih institucionalnih ureditev, ki spodbujajo asimetrije v odnosih menjave in ki gredo v korist hegemonskim silam (Harvey 2003, 181). In za Brennerja je prav poglavje o akumulaciji z razlaščanjem, s katerim Harvey razširi Marxov koncept prvotne akumulacije, najbolj intelektualno vznemirljiv del obravnave imperializma, saj Harveyu uspe s konceptom akumulacije z razlaščanjem na luciden način predstaviti procese lastninskega preoblikovanja v postsocialističnih družbah ter novejšje procese poblagovljenja prej univerzalno dostopnih uporabnih vrednosti, denimo vode in zraka. Vendar Brenner hkrati opozori, da Harvey ne uspe pojasniti, zakaj procese akumulacije kapitala, ki se sicer odvijajo v pogojih, ko je že vzpostavljen kapitalistični sistem lastnine, šteje med procese akumulacije z razlaščanjem. Prvotna akumulacije je v osnovi način za razbitje vezi med zemljo, delom in orodji. Ta vez je

izraz politične konstitucije predkapitalističnih in nekapitalističnih sistemov lastnine, ki strukturirajo gospodarstva in sektorje teh družbenih formacij. Ti sistemi lastnine neposrednim proizvajalcem nudijo dostop do nujnih vložkov in neodvisnost od kapitalističnega trga, zaščito pred konkurenco ter blokado pri dostopu do njihovih donosov in sredstev proizvodnje prek trgovanja in investicij. Prav tako jim ta vez nudi

¹⁰ Glej Glassman 2006; Prudham 2007; Spronk in Webber 2007; Keating in drugi 2010; Holden in drugi 2011; Levien 2011; Benjaminsen in Bryceson 2012; Collins 2012; Veuthey in Gerber 2012; Hall 2013; Cáceres 2015.

večjo svobodo pri zasledovanju drugih ekonomskih ciljev, torej takšnih, ki niso usmerjeni k maksimizaciji profita« (Brenner 2006, 98).

Posledično se kapital le stežka širi, saj neposredne proizvajalce pred lastninskim preoblikovanjem, prevlado logike profita in konkurenčnimi pritiski štiti država (in druge oblike politične skupnosti). Po Brennerju ravno ključna vloga države pri procesu širjenja kapitala pokaže, zakaj je potrebno striktno ločevati prvotno akumulacijo od procesa akumulacije kapitala. Z inkorporacijo normaliziranih procesov akumulacije kapitala se po Brennerju zmanjša analitična vrednost koncepta, ker upoštava zgolj globalne razsežnosti akumulacije kapitala, ne pa tudi specifičnosti akumulacije kapitala v okvirih nacionalne države, ki jo določa »domači ekonomski razvoj in notranji politični konflikti« (prav tam, 100).

Na podoben način akumulacijo z razlašanjem kritizira marksistični ekonomist Ben Fine, ki smatra, da gre pri Harveyevi analizi prvotne akumulacije v neoliberalizmu za bistveno več kot zgolj za terminološko vprašanje. Po Fineu prvotne akumulacije namreč ne gre definirati kot procesa prisvajanja dobrin, marveč kot konkretno obliko nasilnega razlašanja, ki jo Marx opisuje v zadnjem poglavju prvega zvezka Kapitala. Gre za nasilno razlašanje, ki ima za posledico ločitev proizvajalcev od sredstev proizvodnje in proletarizacijo kmetov. Kot pogoj prvotne akumulacije je po Finu nujno upoštevati še vprašanje dostopa do zemlje, trgov (nakup in prodaja blaga) in financ (nakup konstantnega in variabilnega kapitala). Zato Fine zaključi, da je o prvotni akumulaciji moč govoriti zgolj v tistih primerih, ko se proletarizacija še ni zgodila. Paradigmatična primera procesa prvotne akumulacije v preteklem stoletju sta zanj najprej Sovjetska zveza in kasneje še Kitajska. V primeru Sovjetske zveze se je prvotna akumulacija zgodila po »očitnem kolapsu in z opustitvijo socialističnega modela«, v primeru Kitajske pa kot prepoznaven način »naglega prehoda v kapitalizem« (Fine 2006, 43). Fine se pridruži Brennerju, ko zapiše, da Harvey s konceptom akumulacije z razlašanjem na kontraproduktiven način združi analitične kategorije, povezane s teorijo vrednosti. Zato Fine razvije alternativno interpretacijo akumulacije z razlašanjem. Zanj je financializacija resnično gonilo neoliberalne

akumulacije. Financionalizacija znatno povečuje prepad med realno in fiktivno akumulacijo in z akumulacijo povezanim pretokom vrednosti in presežne vrednosti. Pri tem poudari, da finančno podpiranje realne akumulacije ne izhaja iz samega finančnega sistema, marveč nastane na osnovi »odnosa med finančnim sistemom in produktivnimi (in drugimi oblikami) kapitala« (prav tam, 146). Za neoliberalizem je po Fine—u značilno znatno povečanje obsega in raznolikosti finančnih trgov, ki so vedno bolj oddaljeni od realne akumulacije kapitala:

Ne gre zgolj za finančno prisvajanje presežkov, ki bi bili lahko sicer akumulirani kot produktivni kapital. Ekonomsko in družbeno restrukturiranje kapitala na vseh ravneh je znak podreditve raznoliki logiki financ, bolj poznani kot neoliberalizem in globalizacija. Ta logika je deloma še vedno odvisna in do neke mere podpira akumulacijo presežne vrednosti, vendar aktivno spodbujanje akumulacije presežne vrednosti dobrin hkrati zavira vloga fiktivne akumulacije dobrin ter manjša in bolj omejena vloga države, ki nastopi po koncu povojnega buma (prav tam).

Po Finu izumljanje in širjenje profitabilnih finančnih trgov, ki se odvija brez interveniranja v samo produkcijo, priča o tem, da akumulacija z razlaščanjem ni toliko pogoj akumulacije kapitala na globalni ravni kot pa posledica statičnosti procesa akumulacije: “Takšen primer je privatizacija, ki resda podpira zasebno akumulacijo kapitala in finančni ekvivalent akumulacije, a nikakor tu ni mogoče govoriti o sistemski akumulaciji, kar postane očitno, če pogledamo primer pospešene deindustrializacije v Veliki Britaniji, ki se ovija okoli večjega dela javnega in pa tudi drugih sektorjev.” (prav tam, 146)

Doslej najbolj prodorno kritiko koncepta akumulacije z razlaščanjem je razvil brazilski sociolog Daniel Bin. Bin zastavi vprašanje, ali je možno govoriti o prvotni akumulaciji, če se nasilno razlaščanje ne prevesi v razširjeno akumulacijo, tj. v proces proletarizacije in kapitalizacije. Po Binu namreč prvotna akumulacija ni toliko cilj kot pa sredstvo, ki ne generira kapitala, marveč zgolj ustvarja pogoje za potencialno akumulacijo kapitala (Bin 2016, 6; glej tudi Goldstein 2013). Odsotnost te razlike rezultira v »praktičnem propadu same razlike med razlaščanjem in akumulacijo« (Bin

2016, 1). Pri tem se Bin sklicuje na definicijo prvotne akumulacije, kot jo razvije ekonomist Paul Zarembka, ki trdi, da je prvotna akumulacija specifičen pojav, saj gre za pogoj tranzicije iz fevdalizma v kapitalizem, medtem ko je razlaščenje transhistoričen pojav, ki se materializira tako v procesu tranzicije kot tudi znotraj samega kapitalističnega načina proizvodnje (Zarembka 2002, 1). Sodobni procesi razlaščenja, ki so po Binu nedvomno pomembna značilnost sodobnega kapitalizma, izpolnjujejo drugačno funkcijo kot prvotna akumulacija. V teh procesih »delovna sila ali sredstva proizvodnje, potrebna za sprožitev nove in razširjene akumulacije, nista nujno mobilizirana« (prav tam: 6). V mnogih primerih tako ne gre za akumulacijo, marveč za centralizacijo kapitala. Upoštevajoč, da sta proletarizacija in kapitalizacija temeljni dejanji kapitalističnega načina proizvodnje, Bin zaključi, da je že »sam termin akumulacija z razlaščenjem potencialno protislovje, ker se nekatere oblike razlaščenja lahko odvijajo šele po tem, ko je vzpostavljena dejanska akumulacija« (Bin 2016, 5), zaradi česar bi bilo Harveyev koncept bolj primerno imenovati redistributivno razlaščenje, saj poteka brez proletarizacije, kapitalizacije in poblagovljenja. Z redistributivnim razlaščenjem se zgodi redistribucija poprej akumuliranih presežkov, zato bistvenih sprememb v agregatni stopnji profita ni (prav tam, 11—12).

Bin analitični okvir za preučevanje sodobnih procesov razlaščenja zato nadgradi s konceptoma razlaščenja s kapitalizacijo, ki se širi (*expanding capitalizing dispossession*, op.p.) in razlaščenja s poblagovljenjem, ki se širi (*expanding commodifying dispossession*, op.p.). Koncepta združuje proces proletarizacije in s tem povezano povečanje izkoriščanja delavcev. Sam pojem proletarizacije tu ne predpostavlja podobe proletariata kot diskretne kategorije. Prej gre za "stopnje proletarizacije, ki se spreminjajo glede na stopnjo odvisnosti neposrednih proizvajalcev od dela za druge, kar jim zagotavlja sredstva reprodukcije" (prav tam, 9). Razlaščenje, ki se širi, izpolnjuje svojo funkcijo tudi, ko ne uspe povečati števila delavcev v proizvodni dejavnosti, ker brezposelnost pritiska na mezde, z zmanjševanjem variabilnega kapitala pa se povečuje stopnja profita (prav tam, 12). Ti

dve obliki razlaščenja torej povečujeta stopnjo profita bodisi z znižanjem stroškov konstantnega ali variabilnega kapitala. Ne vzpostavljata pogojev za akumulacijo kapitala, marveč jo širita “znotraj svetovnega sistema, ki je že kapitalističen” (prav tam, 10). Razlaščenje s kapitalizacijo, ki se širi, temelji na ločitvi neposrednih proizvajalcev od zemlje z namenom preobrazbe sredstva za preživljanje v sredstvo, ki omogoča akumulacijo. Pri kapitalizaciji se ločitev neposrednih proizvajalcev od sredstev za preživljanje lahko doseže z različnimi sredstvi. Ta proces se odvija v heterogenem prostor globalnega kapitalizma in je odraz zelo različnih razvojnih projektov (prav tam, 10). Ker v tem primeru poteka tako proletarizacija kot kapitalizacija, se znižujeta konstantni in variabilni kapital. Razlaščenje s pobilagovljenjem, ki se širi, je še en način ki omogoči znižanje stroškov konstantnega kapitala in povečanje stopnje profita, ob tem da se presežna vrednost in variabilni kapital ne spremenita. Proletarizacijo v tem primeru spremlja pobilagovljenje in podreditev sredstev za preživljanje logiki, ki “uporabni vrednosti doda še menjalno vrednost” (prav tam, 10). Sleherna uporabna vrednost je lahko podvržena logiki pobilagovljenja. V neoliberalnih družbah so tipičen primer te logike nove industrije (zdravstveni sistem, izobrazba, pokojninski sistem, itd.), ki univerzalno dostopne sredstva za preživljanje vedno bolj potiskajo v “polje menjave, ki ga regulirajo stroški proizvodnje” (prav tam, 10), medtem ko rezi v delavske pravice in sisteme socialne blaginje povečujejo odvisnost neposrednih proizvajalcev od meznega odnosa (Collins 2012, 16).

Zaključimo lahko, da je kritiki skupen očitek Harveyu o pretirani ohlapnosti koncepta akumulacije z razlaščenjem. Ta ohlapnost bistveno zmanjša analitično vrednost koncepta, saj Harvey ne določi jasne ločnice med prvotno akumulacijo in akumulacijo kapitala. Iz tega izhaja tudi kritika samega pomena, ki ga pripisuje akumulaciji z razlaščenjem. Po Harveyu gre za gonilo neoliberalizma, ki se na krizo v stopnji profita odzove bodisi s širjenjem bodisi s proizvajanjem prostora kapitalistične zunanosti. Brennerjeva kritika je bila pomemben poziv k bolj natančni definiciji akumulacije z razlaščenjem, koncepta, ki je po Brennerju vsekakor relevanten za razumevanje logike

sodobnega kapitalizma. Morda bi lahko dodali, da Brennerjeva kritika mestoma pokaže, da izhaja iz določenega protislovja. Namreč, Brenner se strinja s Harveyevo deskripcijo akumulacije z razlaščanjem v postsocialističnem prostoru, a hkrati denimo stečaj obravnava kot normalno dejanje, ki je lastno procesu akumulacije kapitala, pri čemer zapostavi dejstvo, da je bil v postsocialističnih družbah prav stečaj ena izmed najpomembnejših, skrbno načrtovanih strategij razlaščanja. Finova trditve, da je financializacija dejansko gonilo neoliberalizma, le delno drži. Problem te trditve je vsekakor determinizem, ki sicer pomembni logiki sodobnega kapitalizma pripiše odločilno vlogo. Kritični teoretik sodobnega kapitalizma, kot sta politolog Sandro Mezzadra in geograf Brett Neilson, ugotavljajo, da so finance zgolj ena izmed prevladujočih logik sodobnega kapitalizma, nikakor pa ne določujoča. Po Neilsonu in Mezzadri je poleg financializacije potrebno govoriti še o drugih pomembnih logikah sodobnega kapitalizma, kot sta logistika in ekstrakcija. Gre za logike, ki so vzajemno povezane in ki so zaradi svojih globalnih razsežnosti ključne za delovanje sodobnega kapitalizma. Te logike so tudi steber racionalnosti sodobnega kapitalizma, v katerem je opaziti vedno večjo zmožnost za »nasilne prekinitve in fabrikacije prostora, teritorijev ter življenj« (Mezzadra in Neilson 2015, 2). Binov prispevek, v katerem teoretsko in empirično redefinira akumulacijo z razlaščanjem kot redistributivno razlaščanje, je gotovo eden izmed prispevkov, ki na izjemno produktiven način naslovijo razpravo o prvotni akumulaciji kot kontinuiranem procesu. Bin na prepričljiv način pokaže, zakaj sodobnih procesov razlaščanja ne gre enačiti s prvotno akumulacijo. To seveda ne pomeni, da so sodobne oblike razlaščanja marginalnega pomena za razumevanje sodobnega kapitalizma, vendar gre po Binu za procese, ki so usmerjeni k bistveno drugačnim ciljem kot prvotna akumulacija, ki ustvari pogoje za akumulacijo kapitala. V primeru akumulacije z razlaščanjem Bin pravi, da je Harveyev koncept ustrezneje imenovati redistributivno razlaščanje, saj gre v osnovi za centralizacijo in ne akumulacijo. Stopnja profita v redistributivnem razlaščanju namreč ostaja nespremenjena. V primeru razlaščanja s kapitalizacijo ali poblagovljenjem pa se stopnja profita spreminja z zniževanjem konstantnega ali variabilnega kapitala. Gre seveda bolj za izhodišče za analizo procesov razlaščanja, vendar je brez dvoma moč trditi, da je analizo sredstev razlaščanja in sprememb v

stopnji profita produktivna osnovo za analizo heterogenih pojavnih oblik razlaščenja v sodobnem kapitalizmu.

3.3 Neoliberalna država in kriza kot politična strategija kapitala

Spretna analiza avtorjev, kot sta Smith in Harvey, je pomembna za razumevanje prostorskih razsežnosti krize in transformacij zgodovinske geografije kapitalizma. Vendar se obenem zdi, da Smith in Harvey padanje stopnje profita bolj kot ne pripisujeta delovanju naravnih zakonov kapitala. Prostorski fiks resda pomeni beg kapitala v nova območja profitabilnosti, vendar Smith in Harvey spregledata, da kapital dejansko beži iz območij, kjer so akumulacijo znatno omejevali delavski boji. V prispevku *Lenin in England* italijanski marksist Mario Tronti trdi, da je analizo kapitalističnega restrukturiranja potrebno vselej navezati na prakse upora delavskega razreda. Tronti s tem argumentom obrne obstoječi red določitev:

Tudi mi smo izhajali iz koncepta, ki na prvo mesto postavi kapitalistični razvoj, šele nato delavce. Gre za napako. Zato moramo sedaj problem obrniti na glavo; obrniti polarnost in začeti iz samega izhodišča, izhodišče pa je razredni boj delavskega razreda. Na ravni družbeno razvitega kapitala je kapitalistični razvoj podrejen bojem delavskega razreda. Sledi jim, medtem ko boji določajo ritem, s katerim se morajo usklajevati politični mehanizmi reprodukcije kapitala (Tronti 1964).

S tovrstnim pristopom je pravno produkcijo norm in vključitev ter izključitev dela iz formalne konstitucije mogoče razumeti kot odraz kapitalističnega reformizma in kontrarevolucionarnosti. Da bi razumeli položaj dela v neoliberalizmu, je potrebno raziskati temeljne značilnosti konstitucije pravne, socialne in neoliberalne države.

3.3.1 Pravna in socialna država

Pravna država (*Rechtsstaat*) se osredinja okoli koncepta 'garancije' in zagotavljanja ekonomsko—družbenega reda, torej svobodnega izražanja in koordinacije »individualnih kapitalističnih energij« (Negri in Hardt 1994, 70). Ključna značilnost pravne države je mistifikacija materialne konstitucije v formalnem urejanju in registriranju družbene realnosti. V predkeynesianski ekonomiji so bile cene blaga obravnavane kot »strateške spremenljivke, ki omogočajo socialno harmonijo in blaginjo. Vendar (...) zgolj v kolikor lahko tržne sile svobodno operirajo. Takšna vizija socialne organizacije ne dopušča nikakršnih rigidnosti« (De Angelis 2000, 14). Hostilnost do delavskih bojev v času *laissez faire* kapitalizma torej nikakor ni bila protislovna, marveč zgolj logična posledica »garantističnega duha ekonomskega individualizma in pogojev samo—regulacije procesa – četudi dejansko ni prav zelo formalen« (Negri in Hardt 1994, 71). V teh pogojih so bile kapitalistične krize in restrukturiranja vselej usmerjene v razvrednotenje cene delovne sile. Z neprestanim reproduciranjem rezervne armade delavcev je kapital skrbel za vzdrževanje »'ustreznega' razmerja med nujnim in presežnim delom« (Zerowork Collective 1975).

Propad modela pravne države so vzrokovali mezdni in nemezdni boji 20—ih in 30—ih 20. stoletja. Ti boji so podrli specifično ravnovesje, utemeljeno na domnevi avtonomije trga in držav, na vsiljeni brezposelnosti in uporabi deflacije za nižanje mezd. Kapitalistični reformisti, kot je John Maynard Keynes, so prepoznali grožnjo revolucionarne delavske alternative. Keynesianski projekt kapitalističnega reformizma, ki nastopi po veliki depresiji, je delavski razred integriral v sam ekonomski razvoj. Razvije se povsem nov koncept posredovanja razrednih konfliktov. Kot zapiše Andrej Kurnik: »S tem, ko se predmet kapitalističnega nadzora stopnjujoče razliva prek meja tovarne na področje obče družbene produkcije, ko se delavci organizirajo na bolj političen način in napadejo državo, ekonomska domena kapitala in politična domena države vse bolj sovpadata. Dva sistema reda se morata združiti, da bi oblikovala socialno državo« (Kurnik 2009, 655). Z nastankom socialne države se odnos med družbo in državo redefinira. Socialna država prek pozitivnega registriranja družbene realnosti opravi s politično racionalnostjo liberalizma, ki

omejitve in avtonomijo države razume kot posledico zunanjih družbeno—ekonomskih zakonov. Socialna država tako povsem predrugači ontološko izhodišče liberalizma, izhajajoč iz predpostavke, da je družbena realnost vodljiva, pri čemer socialna država ves čas »preizprašuje družbeno realnost in dejansko negira njene kapacitete samoregulacije. Temeljne pravice ne pojmuje kot posamezne interese, ki jih zagotavlja, temveč kot družbene interese, ki jih mora osvojiti in ščititi. Vlada pozitivno in aktivno intervenira v družbeno realnost, da bi neposredno zgradila lasten red« (Negri in Hardt 1994, 71). Pravo, restrukturirano v sredstvo intervencije, je tu preoblikovano v »'plan' za izgradnjo družbenega reda in ponovno razdelitev tistega, kar družba proizvede« ter kot sredstvo »rekompozicije nasprotujočih si interesov« (prav tam). Socialna država odnos med družbo in državo poveže prek abstraktnega in odtujenega dela, integriranega v institucionalni aranžma, v katerem je delavski razred vpet kot sila kapitalističnega razvoja (Zerowork Collective 1975).

V času keynesianisma je politično nadzorovanje delavskega razreda pomenilo dve stvari: tehnološki nadzor delovne sile, ki delavski razred zvede na spremenljivko znotraj odnosa med povpraševanjem in ponudbo, ter ekonomski nadzor, ki delavski razred umesti v ekonomski razvoj prek kategorije notranjega povpraševanja. Mezde so bile ključno polje regulacije. Keynezianski model temelji na širitvi povpraševanja oziroma vzpostavitvi modela razvoja, v katerem dinamiko rasti narekuje industrija potrošniškega blaga. Od obdobja velike depresije naprej je bila inflacija uveljavljena kot temeljni mehanizem zaježitve mezdnih zahtev: »'Monetarna iluzija' je bila v ospredju Keynesove utemeljitve povpraševanja kot stebra ekonomskega razvoja. Ko kapital sprejme mezdne zahteve delavskega razreda, jih mora regulirati. Mezdni boj mora pretvoriti v obvladljivo notranje povpraševanje« (Montano 1975). Kapital je s krizo v 50—ih letih prejšnjega stoletja ves čas pritiskal na rigidnost mezd. Tisto, kar je bilo izgubljeno zaradi rigidnosti, je »ponovno zajela inflacija. Recesije 50—ih let so uravnavale potrošnjo delavskega razreda in blažile mezdne zahteve. Kriza je vzdrževala ravnovesje med mezdnimi zahtevami in stopnjo inflacije« (Zerowork Collective 1975).

3.3.2 Kriza socialne države in neoliberalna izključitev dela

Že sredi 60—ih let so delavski boji pričeli razkrajati keynesianske dispozitive kapitalistične komande. Upiranje tehnološkemu nadzoru v sferi proizvodnje se je izrazilo v nizki produktivnosti in visoki stopnji absentizma. Spodletel je tudi poskus ekonomskega nadzora v sferi cirkulacije. Cikel delavskih bojev je bil mednarodno sinhroniziran, zajel je tako razvite kot nerazvite države. V slednjih so nemezdni boji aktivirali ekonomski razvoj, antikolonialne boje pa je nasledila eksplozija neobvladljivih nemezdnih bojev v t. i. tretjem svetu. V teh pogojih se je kapital torej soočal z neobvladljivostjo razvitosti *in* nerazvitosti. Politična rekompozicija delavskega razreda je ekonomsko—družbeni red pahnila v krizo:

Odnosa med kapitalom in delavskim razredom gotovo ni mogoče meriti zgolj 'ob petkih', saj delavskih bojev ni mogoče zvesti na problem plačila. Delavski boj pozna več oblik, med drugim absentizem, nižjo produktivnost, uporabo in zlorabo sindikalnih struktur (npr. zloraba pravice do zdravstvenega zavarovanja), krajo ter nešteto oblik sabotaže ('kontraplaniranje na delovnem mestu'). Še pomembneje pa je, da delavskega boja ni mogoče omejiti na tekoči trak, luko ali avtocesto. Ti boji se izražajo v sami skupnosti, kot denimo boji za socialno podporo in kot najemniške stavke, kriminalne aktivnosti v obliki kraja, ropov in direktnih apropiacij, ki napadajo supermarkete ter kot skvotiranje in bojkot cen živil. Odpira se spekter delavskih bojev za bogatstvo. Boj na teh dveh ravneh, tj. na ravni tovarne in skupnosti, mezdnih in nemezdnih delavcev, ni nič novega. Posebnost tega cikla bojev je sama sila, ki jo doseže vsak izmed dveh nivojev ter hitrost kroženje med nivojema, ki onemogoča sekvenco brezposelnost—mezda—rez (Montano 1975).

Kriza je bila za kapital prvenstveno politični problem. Ni bila ne keynesianska recesija niti vrnitev k predkeynesianskemu liberalizmu, temveč izraz nepovratne krize uveljavljenega modela nadzora nad delavskim razredom. Ne logična posledica

naravnih zakonov, temveč simptom razkroja socialne države kot ekonomsko—družbenega reda, ki je kapitalistično komando zastavil kot dialektično razmerje med tayloristično produkcijo ter fordističnim in keynesianskim politično—ekonomskim planiranjem: »Prekomerne zahteve dela (kot so visoke mezde, nepodredljivost v procesih produkcije, zavračanje družbenih mehanizmov ukazovanja) so prignale dialektični proces do točke zloma, do nemožnosti mediacije. Strategije za krizni menedžment so se torej premaknile od mediacije k izključitvi: tako izključitvi iz tradicionalnih procesov pogajanj in izključitvi samega dela s prizorišča produkcije« (Hardt in Negri 1994, 239). Ciklična recesija s tem postane zgodovinska kriza. Kapital se na proletarsko zahtevo po ločitvi dohodka od dela kapital odzove z omejitvijo vloge dela v proizvodnji bogatstva. Energetska kriza v 70—ih letih je bila za kapital priložnost, da obnovi primat neplačanega dela v procesu akumulacije, kar je temeljilo na zmanjšanju skupne brezposelnosti, povečanju strahu pred brezposelnostjo in na dvigu cen živil in energetike, s čimer se je znatno povečala akumulacija v sektorjih, kjer je bil kapitalistični razred najmočnejši. Stabilnost cene nafte je v času, ko je bila delovna sila vedno dražja, botrovala množičnim divesticijam iz proizvodnje in do začetka 70—ih let je ameriški proizvodni sektor uporabljal 66 % več energije in le 35 % več delovne sile kot pa leta 1958 (Montano 1975). Dvig cene energije je prestrukturiral tudi mednarodno strukturo povpraševanja, saj je posledično upadla potrošnja v tistih sektorjih, kjer je bilo povpraševanje največje. Skratka, kriza z dvigom cene energije reducira celotno mezdo, s koncem modela keynesianske inflacije pa se konča tudi model keynesianske brezposelnosti. V krizi kapital spozna, da so delavski boji nepovratno znižali stopnjo profita v delovno intenzivnih panogah. Brezposelnost se ne uporablja več kot začasni mehanizem vplivanja na mezdne zahteve, marveč postane sredstvo socialnega in ekonomskega nadzora ter restrukturiranja celotnih sektorjev na način izločitve avantgardnih elementov npr. črnskih in migrantskih delavcev v avtomobilski industriji. V času Reaganove administracije, ko se politični mehanizmi nadzora preusmerijo k destabilizaciji trga in dela ter oslabitvi pogojev kolektivnega pogajanja v prid delodajalcev, država napade korporativistični model posredovanja na način »popolnega zavračanja kakršnegakoli kolektivnega pogajanja z delom« z jasnim sporočilom, da »družbena pogodba odslej

ne bo utemeljena v kolektivnem pogajanju ali kakršnikoli obliki mediacije razmerja med kapitalom in delom, tipični za fordistični politični ekvilibrij« (Hardt in Negri 1994, 239—240). Krizno restrukturiranje cirkulacije kapitala na način ustvarjanja neravnovesij je odgovor kapitala na mednarodni značaj cikla bojev (Montano 1975) ter strategija razredne dekompozicije, ki homogenizacijo delavskega razreda napade z 'multinacionalizacijo' kapitala in s fragmentacijo mednarodnega delavskega razreda.

Ob koncu je potrebno poudariti, da neoliberalna država, zavita v idejo 'vitke države', nikakor ne pomeni umika države iz gospodarstva. Neoliberalizem še kako pomeni nadaljevanje državnega interveniranja v delovanje trga. Prav tako neoliberalizem ne pomeni vladanja na način zmanjševanja javne porabe, saj je ob dejanskem porastu javne porabe v neoliberalni državi mogoče trditi, da je keynesianski dispozitiv socialne države na nek način odporen na neoliberalni napad (Piven in Cloward prav tam, 241)¹¹. Kriza socialne države ne pomeni izginotje države kot družbenega agenta. Neoliberalizem se na ekonomsko krizo ni mogel odzvati z razpršenostjo in decentralizacijo države, temveč z utrditvijo avtoritete nad socialnimi in ekonomskimi vprašanji.

3.4 Delavci v postsocializmu

Razpad realsocialističnih režimov v vzhodni Evropi, ki so se v luči ekonomske krize in mnogoterih družbenih mobilizacij sesedali kot domine, je simpatizerje civilne družbe, ki je vzniknila širom socialističnega bloka, navdahnil z optimističnim pogledom na prihodnost. V postsocialistični transformaciji so mnogi progresivni intelektualci uzrli možnost družbene, politične in ekonomske emancipacije. Kot zapiše Musić: "Ti opazovalci so trdili, da je ključna značilnost leta 1989 ponovna obuditev 'civilne družbe' v socialističnih državah. Bolj kot desna usmerjenost vodstva civilne družbe je bilo pomembno dejstvo, da so ulične mobilizacije uspele izboriti svobodo političnega izražanja in odprle prostor za neodvisno delavsko organiziranje"

¹¹ Piven, Francis F. in Richard A. Cloward. 1982. *The New Class War: Reagan's Attack on the Welfare State and Its Consequences*. New York City: Pantheon.

(Musić 2013, 10). V takšnih okoliščinah je prevladal občutek, da je 'drugo gibanje' — gibanje družbe, ki se zoperstavlja politični in ekonomski podreditvi sredstev družbene eksistence — dovolj močno, da se lahko upre tudi najradikalnejšim napadom na socialne in ekonomske pravice. Ta domneva se je izkazala za zmotno, saj se je širom postsocialističnega prostora uveljavila neoliberalna doktrina. Politika privatizacije, rezov v sisteme družbene redistribucije in utrditve družbenih hierarhij je močno načela delavske pravice in eksistencialni položaj zdaj večinoma osiromašenih in marginaliziranih industrijskih delavcev. To velja tudi za države, kot je Poljska, kjer so krizo socializma zaznamovale množične družbene mobilizacije, katerih hrbtenica je bila ravno izjemna moč delavcev in sindikata Solidarnost. Raziskave sicer kažejo, da je v postsocializmu značilna nizka podpora ideologiji prostotržnega kapitalizma, obenem pa je razširjen tudi precej konflikten odnos med predstavniki kapitala in delavci. Vendar realnost dela v postsocialističnem prostoru govori drugačno zgodbo. To med drugim dokazujejo nizka stopnja kolektivnega delovanja industrijskih delavcev in neučinkovitost stavk, strm padec sindikalnega članstva, nenehni napadi na kolektivno pogajanje, odpuščanja, vstop neoliberalne ideologije v pravno regulacijo dela in razmah fleksibilnih režimov dela ter pojav populističnih tendenc, ki razredno realnost postsocializma pretvarjajo v identitetne panike. V danem kontekstu torej ne preseneča spoznanje, da se družboslovni pristopi združujejo okoli teze 'šibkosti dela' in različnih interpretacij, ki skušajo to šibkost razumeti. Šibkost je tu definirana kot "nezmožnost vplivanja na javne politike in izboritve materialnih koristi za bazo članstva, kot nezmožnost (in precejšnja nepripravljenost) organiziranja zasebnega sektorja ter kot splošen padec v socialnem in kulturnem položaju dela" (Ost in Crowley 2001, 219). Šibkost sveta dela se kaže tudi v preoblikovanju podobe fordističnih sindikatov. Ti izgubljajo identiteto garanta socialnega državljanstva, njihovo družbeno in politično legitimnost ter vpliv pa načinja razširjena ideološka drža, ki sindikate označuje za arhaične organizacije minulega časa. Šibkost ne pomeni toliko, da so delavci neuspešni pri iztirjanju neoliberalnih reform, temveč da jim ne uspe afirmirati svoje socialne in politične vloge, s čimer bi lahko vplivali na reforme, bodisi v neposredni sferi proizvodnje ali

pa na nacionalni ravni. Skratka, delavci so šibki, ker so postavljeni v vlogo objekta in ne subjekta reform (prav tam, 219—220).

Naj na tem mestu izpostavimo nekatere ključne interpretativne pristope, ki obravnavajo šibek položaj delavcev v postsocializmu. Ena izmed interpretacij pravi, da gre za odraz ekonomskih pogojev oziroma za posledico prodora tržnih sil, ki destabilizirajo socialna ravnovesja (Dale in Hardy 2011, 260). Z uvedbo tržnega gospodarstva se v postsocialističnih družbah začne odvijati pospešen proces razbitja homogenosti delavskega razreda. Posledice tega procesa so najbolj razvidne v primeru nekoč relativno dobro integriranih, egalitarnih delavskih naselij. Z organiziranim uničevanjem ekonomske baze in razkrojem mehanizmov socialne zaščite se je v te prostore naselila globoka atomizacija, razširjen občutek strahu in eksistencialne negotovosti (Musić 2013, 12), z upočasnitvijo in zaustavljanjem proizvodnje, brezposelnostjo, osiromašenjem in razslojevanjem pa se razgrajujejo temelji družbene solidarnosti, kar ustvarja idealne pogoje za prodor trga, atomizacijo in individualne načine spopadanja s kolektivnimi problemi.

Nekateri avtorji so šibkost dela skušali razumeti s pomočjo teorije mobilizacije virov, po kateri nezmožnost kolektivnega delovanja izhaja iz pomanjkljivega dostopa do virov mobilizacije. Jane Dawson tako trdi, da sta bila za komunistične družbe značilna pomanjkanje virov in izključitev posameznikov iz uradnih okvirov. Šibkost naj bi bila posledica 'komunistične dediščine', ki se odraža v nerazvitih komunikacijskih sistemih, omejenih sredstvih, pomanjkanju strokovnih kadrov in aktivistične baze (Dawson prav tam, 6)¹². Dawson povsem zanemari očitno dejstvo, in sicer, da so bili sindikati — v smislu dostopa do virov — v socialističnih državah izrazito privilegirani. V post—socialističnem kontekstu se to ni bistveno spremenilo, saj so večji sindikati podedovali precej močne vire mobilizacije. Ost in Crowley tako popravita tezo Dawsonove, večeč, da problem učinkovitega sindikalnega

¹² Dawson, Jane. 1996. *Eco—nationalism: Anti—Nuclear Movements in Lithuania, Ukraine, and Russia*. Durham, NC: Duke University Press.

organiziranja ni toliko povezan s pomanjkanjem virov kot pa z odvisnostjo od specifičnih virov:

V komunizmu so delavci sindikate pojmovali kot garantorje koristi in socialnih storitev, zagotovljenih prek zaposlitve. Po propadu komunizma se uradni sindikati niso ukvarjali z obrambo delavcev pred menedžmentom, temveč so se začeli boriti za ohranitev lastnine in pravice do distribucije koristi. Koristi so bile namreč ključne za vzdrževanje sindikalnega članstva. Zatorej je težko pričakovati, da se bodo sindikati na borben način zoperstavili menedžmentu in državi, saj ravno te institucije zagotavljajo vire in definirajo lastninske pravice (Ost in Crowley 2001, 6—7).

Posamezne interpretacije, ki izhajajo iz identitetnih teorij kolektivnega delovanja trdijo, da problem šibkosti ni povezan z institucionalno, temveč z idejno oziroma identitetno krizo sindikalnih organizacij. Komunistične partije, ki so se pogosto spogledovale z nacionalističnimi in šovinističnimi idejami, so popačile jezik socialne pravičnosti, solidarnosti in zavzemanja za delavske pravice. S tem je nastal ideološki vakuum, ki so ga vedno bolj polnili populizmi in različne oblike individualizma. Postsocialistični delavci se tako pogosto zatekajo k idejam prostega trga in lastninskih pravic. Razsežnosti te ideološke krize so pomembno dopolnilo k interpretaciji postsocialistične krize sindikalizma. V realsocialističnih režimih so se komunistične partije resda ves čas sklicevale na družbeno in politično vlogo delavskega razreda, a je bila zgodovina delavskih bojev v celoti subsumirana pod zgodovino komunistične partije, »odrezana od lokalnih tradicij delavskega gibanja in vsakodnevnih metod razrednega boja« (Musić 2013, 11; glej tudi Dale in Hardy 2011, 260). Akumulacijo izkušenj in lokalnega spomina na delavske boje sta onemogočila hegemonija partijskega zgodovinopisja ter aktivno preprečevanje vzpostavitve prostora, v katerem bi lahko nastajale avtonomne oblike delavskega organiziranja.

Kot zadnji pomemben dejavnik, ki ga navajata Gareth Dale in Jane Hardy (2011, 260), je treba omeniti še ozračje represije, ki otežuje delavsko organiziranje. Delavski boji v post—socializmu se pogosto odvijajo v kontekstu medijske manipulacije in cenzure, restriktivne delavske zakonodaje in odrekanja pravice do stavke ter pritiska oziroma

groženj s strani močnih varnostnih služb. Postsocialistični delavci se pogosto soočajo z grožnjo, da bo v primeru stavke prišlo do nemudnega odpuščanja in pravne represije, ki družbene konflikte kriminalizira. Takšen primer je tudi prvo desetletje srbske tranzicije. Stavke v času Miloševića resda niso povsem izginile, vendar je bilo socialno in politično delovanje oteženo v času, ko je potekal intenziven proces nacionalne homogenizacije. Ta proces se je odvijal v splošni klimi strahu in občutka ogroženosti (Musić 2013, 20) in zato ni presenetljivo, da so se mnogi delavci in sindikalisti izognili sprožanju konfliktov. Vselej je bilo prisotno tveganje, da bodo stavke delegitimirane, razglašene za dejanje 'notranje sabotaže' in na koncu politično zadušene.

3.3.1 Kontekst Srbije

V omenjenih razpravah je opazen precejšen poudarek na pomenu 'komunistične dediščine' kot dejavnika, ki na pomemben način prispeva k šibkosti delavcev v postsocializmu. Nazoren primer tega interpretativnega pristopa je Arandarenkova obravnava položaja delavcev v postsocialistični Srbiji. Arandarenko identificira tri ključne dejavnike, ki so oslabili delavce v prvem desetletju srbske 'spodletele tranzicije': nacionalizem, dediščina samoupravljanja in ekonomska kriza. Po Arandarenku je nacionalistična uzurpacija Zveze komunistov Srbije (ZKS) v poznih osemdesetih letih, s katero je Milošević iz ZKS izrinil zmernejšo strujo, privedla do naddoločitve ekonomske krize na način nenehnega proizvodjanja etničnih kriz. Ta proces etnizacije družbenih problemov je dosegel svoj vrhunec leta 1989, z množičnimi mobilizacijami na Kosovu, ki so Miloševiću omogočile, da se povzdigne na status zaščitnika 'srbske nacije'. Vojne in krize, ki so obeležile obdobje 90-ih let, so politični opoziciji in posameznim slojem družbe preprečevale konsolidacijo v učinkovito socialno in politično opozicijo (Arandarenko 2001, 161). Drugi pomembni dejavnik je dediščina samoupravljanja, po Arandarenku disfunkcionalen socialen in ekonomski sistem z značilno notranjo segmentacijo trga dela in ogromnimi razlikami v plačah. Te strukturne značilnosti so po Arandarenku fragmentirale delavski razred in zavirale razredno solidarnost (prav tam, 162). Arandarenko trdi, da se samoupravne

strukture v osnovi niso razlikovale od sovjetskih modelov strukturiranja delavske moči, saj sta bila oba sistema vsiljena 'od zgoraj'. Decentralizacija moči v samoupravnem socializmu tako ni bila posledica delovanja avtonomnih sil 'od spodaj', temveč izraz volje partije. Arandarenko sicer priznava, da so samoupravne strukture omogočile višjo stopnjo avtonomije, a hkrati dodaja, da je bila ta avtonomija možna zgolj, če ni ogrožala temeljev enopartijske države: »Zveza komunistov je bila, tako kot v drugih socialističnih državah, temeljni arbiter vseh pomembnejših vprašanj, povezanih s socialnim in ekonomskim življenjem, vključno z industrijskimi odnosi« (prav tam, 165). Arandarenko trdi tudi, da so samoupravne strukture dušile konflikte na ravni delovnih kolektivov. Partija je samoupravne strukture zastavila kot praktično realizacijo ideje brezrazredne družbe. Posledično konflikti med kapitalom in delom niso bili prepoznani, saj delavci niso mogli stavkati 'proti samim sebi'. Po Arandarenku je za samoupravni socializem značilna tudi odsotnost avtonomnih sindikatov, saj so bili sindikati zgolj podaljšek partijskega sistema, vodje sindikatov pa »del vladajoče *nomenklature*. Zgolj redki med njimi so bili delavci. Večino so tvorili profesionalni politiki, ki so rotirali med položaji v sindikalnem ozadju in med bolj vplivnimi, donosnimi položaji v državi in partijskem vodstvu« (prav tam). Kot zadnji dejavnik, ki je vplival na šibkost dela v postsocialistični Srbiji, Arandarenko navaja vlogo globoke ekonomske krize v 90—ih letih. Politična oblast je v kontekstu razpada zvezne države, vojne in mednarodnih sankcij zavračala strukturne reforme. Rastla je stopnja skrite brezposelnosti, širila se je revščina, delavci pa so izhod iz obupnih socialnih in ekonomskih pogojev iskali v razširjeni neformalni ekonomiji. Arandarenko torej šibkost dela v postsocialistični Srbiji obravnava prek kompleksnega niza strukturnih dejavnikov, vendar v zaključku poudari, da se nekateri dejavniki, denimo nacionalizem, zdijo pomembni le na prvi pogled. Osrednji dejavnik je zanj ravno dediščina samoupravnega sistema, ki naj bi že na samem začetku »povzročil fragmentacijo družbenih skupin« (prav tam, 175).

V tej razpravi se lahko strinjamo s pomenom, ki sta ga imela nacionalizem in ekonomska kriza. Izjemno problematična pa je teza o pomenu samoupravljanja. Namreč delavski razred v samoupravnem socializmu ni bil šibek in fragmentiran, temveč izjemno močan družbeni subjekt. Socialna in politična značilnost osemdesetih

let v Jugoslaviji je ravno množičnost divjih stavk v vseh jugoslovanskih republikah, ki so se razlivala čez institucionalne okvire samoupravnega socializma. Te stavke so pokazale, da je teren samoupravljanja deloval tudi kot izhodišče *avtonomnega* boja delavcev in procesa razredne rekonstrukcije. Avtonomnih zato, ker je v tem času prišlo do pomembne razklenitve. Delavci se namreč niso zoperstavili zgolj strukturnim reformam, s katerimi je politična oblast (v sodelovanju z mednarodnimi finančnimi institucijami) skušala obnoviti vez med mezdami in produktivnostjo, temveč tudi uradnim sindikatom, ki so nastopali v vlogi izvajalcev volje politične oblasti v sferi dela. Arandarenkova teza je pretirano deterministična. Samoupravljanje resda ni bilo institucionalni izraz konstituirajoče oblasti, a to še ne pomeni, da je bila možnost konflikta in avtonomnega delovanja zaprta. Lahko bi celo rekli, da so se v 80—ih letih delavci pogosto postavili v bran samoupravljanju in uprli programu oblasti, ki je s strukturnimi reformami razkrajala socialne in politične vrednote, vpisane v idejo samoupravnega socializma.

Stanojević je dodobra povzel dodaten problem Arandarenkovega interpretativnega pristopa. Odpira se vprašanje, zakaj podobnega scenarija ni zaznati denimo v državah, kot je Slovenija, ki jo prav tako zaznamuje dediščina samoupravljanja? Šibkost sindikatov, ki jo Arandarenko pripisuje disfunkcionalnosti samoupravnega sistema, v primeru Slovenije nikakor ne drži, saj so slovenski sindikati močne organizacije s precejšnjo civilnodružbeno in politično legitimnostjo. Položaj delavcev v prvem desetletju postsocialistične Slovenije je tako rekoč v diametralnem nasprotju s položajem v Srbiji. Po Stanojeviću je položaj delavcev bolj smiselno razumeti prek analize različnih strateških političnih intervencij v obeh državah. Dinamika frakcijskih bojev, ki so potekali znotraj komunistične partije, je sredi 80—ih let privedla do prevlade liberalne oziroma 'socialdemokratske' frakcije v Sloveniji in nacionalistične oziroma 'stalinistične' frakcije, ki je prevzela nadzor nad centralnim komitejem, v Srbiji. Obe državi sta se ob koncu samoupravnega socializma soočali z izjemno močnim, antagonističnim delavskim razredom. Posledično neoliberalna terapija s šokom v nobeni izmed dveh držav ni prišla v poštev. V obeh državah so se politične elite lahko zanesle na dve možni izbiri: model gradualne tranzicije kot

alternativa neoliberalnemu prestrukturiranju ekonomije in družbe na eni strani ali pa zavrnitev tržnih reform na drugi. V Sloveniji so politične elite ubrale gradualni model, ki je izhajal iz »neokorporativnih institucionalnih aranžmajev, ki so skrbeli za produkcijo konsenza in iz demokratičnega značaja privatizacije« (Kurnik 2013, 12). Socialna integracija dela je potekala prek notranjih odkupov podjetij s strani zaposlenih, ki so postali solastniki podjetij. Samoupravne strukture niso bile odpravljene, temveč preoblikovane v sistem soodločanja. Na ta način je bil delavcem v slovenski tranziciji omogočen 'glas' (Stanojević 2003, 288—291). Obratno pa se je zgodilo v postsocialistični Srbiji. Miloševićeva oblast je zavrnila tržne reforme, kar je zgolj poglobljalo ekonomsko krizo in povečalo možnost socialnih nemirov. Politično preživetje 'stalinistov' je v prvi vrsti zahtevalo močne 'tehnologije' nevtralizacije delavske moči. Razredne antagonizme je oblast naddoločila s političnim projektom fundamentalističnega nacionalizma in identitetne panike: »Delavce so transformirali v Srbe, takoj zatem pa še v množico majhnih tihotapcev (...) Ta strategija ni nikakor pripomogla k razrešitvi ekonomske krize, je pa zato staliniste obdržala na oblasti več kot deset let« (prav tam, 296). Delavcem, ki jim je politična oblast s histerično nacionalistično kampanjo zanimala možnost socialne integracije, v dani situaciji ni ostalo kaj drugega kot migriranje ali 'izhod' v neformalno ekonomijo.

4 PROCES PRIVATIZACIJE V SRBIJI

4.1 'Insajderski' model privatizacije

Začetki procesa privatizacije v Srbiji segajo v pozna 80—a leta, čas globoke politične in ekonomske krize Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ). Šlo je za čas velikih političnih trenj med republikami, vedno večje odvisnosti od konkurenčnosti na svetovnem trgu, ogromnega zunanjšega dolga ter krize samoupravnega modela, ki je reforme ustave v letu 1974 niso uspele politično razrešiti. Zvezna oblast, ki jo je vodil Ante Marković, je v sodelovanju z mednarodnimi finančnimi institucijami, kot je Mednarodni denarni sklad (MDS), privatizacijo vpregla v širši program reform, ki je naznanjal konec samoupravnega socializma in prehod v tržno kapitalistično gospodarstvo. Lastninjenje družbenega kapitala je spremljala institucionalna preobrazba sistema združenega dela. Družbena podjetja so bila preoblikovana v delniške družbe in družbe z omejeno odgovornostjo (World Bank 1991, v). Markovićeve reforme, zastavljene na ravni zvezne države, je kaj kmalu zaustavil razpad SFRJ in proces osamosvojanja posameznih republik, ki so politiko privatizacije oblikovale na republiški ravni.

Izbruh državljanske vojne je onemogočil nadaljevanje reform v Zvezni republiki Jugoslaviji (ZRJ). ZRJ je bila, posredno ali neposredno, vključena v vse konflikte na ozemlju nekdanje zvezne države. Tržne reforme sicer v nobeni izmed republik niso stekle čez noč, a se je proces prestrukturiranja odvijal bistveno manj nemoteno v prostorih, kjer ni divjala vojna. Kot zapiše Filip Balunović: »Obdobje vojne na noben način ni bilo ugodno za ostre obrate v privatizacijskih procesih, saj je med drugim vojna ekonomija rigidnejša. V obdobju vojne mora država nadzorovati lastno ekonomijo« (Balunović 2015, 97). Vojna je močno obremenila državni proračun. Predvsem vojna v Bosni in Hercegovini je zahtevala visoko stopnjo državnih izdatkov, saj je ZRJ z vojaškimi, ekonomskimi in humanitarnimi sredstvi podpirala

srbsko stran. Za vojni podvig je takratna oblast namenila približno 40 % bruto družbenega proizvoda, kar je močno vplivalo na proračunski primanjkljaj in hiperinflacijo v obdobju med letoma 1992 in 1993 (Teokarević v Uvalić 2010, 49)¹³. Neposreden učinek vpletenosti v državljansko vojno so bile tudi mednarodne sankcije zoper ZRJ v obdobju med 1992 in 1995. Milica Uvalić (2010, 53) zapiše, da je sleherni poskus kalkulacije škode, ki so jo gospodarstvu ZRJ nanesele mednarodne sankcije, problematičen in nenatančen. Z gotovostjo pa je mogoče trditi, da je nacionalna ekonomija v času mednarodnih sankcij zaradi omejene uvozne aktivnosti, ki je zaustavila modernizacijo obstoječih industrijskih kapacitet, utrpela izjemno škodo. Celotni industrijski sektorji so tehnološko nazadovali.

Okvir vojne ekonomije torej ni dopuščal uveljavitve radikalnejših ekonomskih reform. Privatizacija v obdobju 90—ih let je bila zato utemeljena na 'insajderskem' modelu. Pri tem modelu, ki nastopi z republiškim zakonom leta 1991 (Službeni glasnik RS 48/91; Službeni glasnik RS 75/91), je mogoče razbrati jasno kontinuiteto z načinom privatizacije, ki jo je predvideval zvezni zakon (Službeni list SFRJ 84/89; Službeni list SFRJ 46/90). Po zveznem zakonu je privatizacija potekala predvsem na način distribucije delnic in dokapitalizacije, četudi je bila — v pravnem smislu — prodaja zunanjim kupcem mogoča. Zakon torej ni predvideval popolnega prehoda od družbene k zasebni lastnini, saj naj bi večji del podjetij ostal v družbeni lasti (Balunović 2015, 95). Do leta 1991 je bilo prodanih zgolj devet podjetij, z notranjimi odkupi pa olastninjeno približno 11 % družbenega kapitala oziroma 33.17 % vseh podjetij, ki bi lahko bila privatizirana. Določene spremembe v republiškem zakonu so poskrbele za upočasnitev in omejitev privatizacije. Republiški zakon je predvideval omejitev števila podjetij, odprtih za privatizacijo. Obenem so bile nekatere privatizacije, ki so potekale v skladu z zveznim zakonom iz leta 1989, razveljavljene. Z republiškim zakonom so bili omejeni deleži, na voljo za odkup, in hkrati določeni manj ugodni pogoji za notranje odkupe. Republiški zakon je popust za zaposlene

¹³ Teokarević, Jovan. 1999. Sankcije, ekonomski razvoj i demokratizacija. V *Lavirinti krize – Preduslovi demokratske transformacije SR Jugoslavije*, ur. Slobodan Samaržić, Radmila Nakarada in Đuro Kovačević, 325—346. Beograd: Institut za evropske studije.

zmanjšal iz 30 %, kot je predvideval zvezni zakon, na 20 %, rok odplačila pa je zmanjšal za polovico. Do leta 1993 je bilo po republiškem zakonu prodanih 171 podjetij, z notranjimi odkupi pa olastninjenih 578 podjetij (Zec 1994, 232—242). Že naslednje leto je začel veljati nov zakon, s katerim je bila privatizacija, izpeljana v času inflacije, tako rekoč izničena. Po revalorizaciji se je delež delničarskega kapitala v celotnem kapitalu zmanjšal iz 43 % na 2.91 % (Đorđević 2009). Edini poskus prekinitve z uveljavljenim modelom privatizacije se je zgodil leta 1996, ko je delovna skupina pod okriljem Dragoslava Avramovića, guvernerja Narodne banke Jugoslavije, sestavila predlog novega zakona o privatizaciji. Model privatizacije, načrtan v zakonu, je bil zasnovan na hibridni, izrazito razpršeni privatizaciji. Polovica družbene lastnine bi tako pripadla zaposlenim in polnoletnim državljanom, 25 % Fondu za pokojninsko zavarovanje, 25 % pa bi država ponudila na trgu. Ta zakon nikoli ni bil sprejet. Zadnji republiški zakon o privatizaciji v prvem desetletju tranzicije je Zakon o lastninski transformaciji, ki je nastopil leta 1997. Ta zakon je predvideval nadaljevanje modela avtonomne transformacije prek notranjih odkupov. Zaposleni so lahko v dinarski protivrednosti uveljavljali pravico do odkupa delnic v nominalni vrednosti 400 nemških mark za vsako leto delovne dobe, medtem ko so zavarovani poljedelci lahko uveljavljali pravico do odkupa delnic na »osnovi vpisa za vsako polno leto staža zavarovanja«, nezavarovani kmetje pa v vrednosti »povprečne nominalne vrednosti delnic, ki jih uresničujejo zavarovani poljedelci« (Službeni glasnik RS 32/97). Privatizacija v skladu s tem zakonom je bila sprožena v 350 podjetjih, dokončana pa v manj kot osemnajstih podjetjih. Za privatizacijo velikih državnih podjetij je bila potrebna posebna odobritev s strani vlade, kar je pomenilo, da so bila — z izjemo delne privatizacije Telekoma Srbije — večja državna podjetja takorekoč izključena iz procesa privatizacije.

4.2 'Antiinsajderska' privatizacija

Po padcu Miloševićevega režima ekonomska situacija v Srbiji ni bila zavidljiva. Tekom 90—ih let se je število formalno zaposlenih zmanjšalo za pol milijona ljudi:

iz 2,6 na 2,1 milijona zaposlenih. Ta osip je bil najbolj zgoščen v obdobju med letoma 1989 in 1993, ko je število formalnih zaposlitev upadlo za 300.000 ljudi. Miloševićeva vlada je v času sankcij z uredbo določila zakonsko prepoved odpuščanj v podjetjih. Pojavila se je protislovna situacija, v kateri je bilo število formalno zaposlenih bistveno nižje od padca proizvodnje in vrednosti kapitala. Formalno zaposleni delavcev so posedali po tovarnah, mnogi so bili na prisilnem dopustu z minimalno plačo. Po Arsiću je 40—odstotni padec produktivnosti pravzaprav pomenil, da realno produktivnost tvori zgolj 60 % zaposlenih, medtem ko gre pri 40—odstotnem deležu (830.000 zaposlenih) za presežno delovno silo: »Če predpostavljamo, da je na začetku obravnavanega obdobja (l. 1989, op. p.) obstajalo ravnotežje med delom in kapitalom, bi bil rezultat sprememb tega časa 30—% delež – oziroma 600 tisoč ljudi – presežno zaposlenih v letu 2000« (Arsić 2016, 52—53).

Vprašanje presežnih delavcev, skupaj z nizom drugih perečih problemov, podedovanih iz obdobja 90—ih let, je novonastala vlada naslovlila z reformnim programom, usklajenim z izhodišči Washingtonskega konsenza, ki se osredinja okoli deregulacije, privatizacije in makroekonomske stabilizacije. Leta 2001 je vlada zaustavila privatizacijo po zakonu iz leta 1997 in naznanila, da bo privatizacija odslej prvenstveno usmerjena k zunanjim odkupom. Šlo je, kot pravi Božo Drašković, za izrazito »antiinsajderski« model privatizacije (Drašković 2010, 9). Zakon je v 2. členu določil, da je cilj privatizacije ustvarjanje pogojev za razvoj tržnega gospodarstva in socialne stabilnosti, zaščito državljanov, fleksibilnost ter formiranje cen v skladu s tržnimi pogoji (Službeni glasnik 38/01). Vlada je izbrala diametralno nasprotje principa avtonomne transformacije podjetij, ki je obveljalo v obdobju devetdesetih let. Odslej je bila privatizacija obvezna za vsa podjetja. Družbeno lastnino je vlada z zakonom centralizirala in se na ta način »brez neposredne nacionalizacije razglasila za *de facto* lastnika večinskega paketa družbenega kapitala« (Drašković 2010, 14). Družbena podjetja (oziroma 'subjekti privatizacije') so bila primorana sprožiti proces privatizacije v roku štirih let. Če se to ne bi zgodilo, bi privatizacijo sprožila Agencija za privatizacijo (AP). Vlada je centralizacijo nadzora nad družbeno lastnino

predstavila kot mehanizem za polnjenje državnega proračuna. Zakon o privatizaciji je predvideval, da se s prodajo večinskega deleža podjetij (70 %) izkupiček od prodaje prenese neposredno v državni proračun, kar velja tako za model prodaje prek dražbe kot tudi za prodajo na javni ponudbi. Hkrati je vlada obljubljala, da bo na ta način izničila izključevalnost, ki jo je enačila z 'insajderskim' modelom privatizacije. Tako se v pravnem smislu z dražbeno prodajo 30 % kapitala v obliki delnic prenese med zaposlene ali nekdanje zaposlene, medtem ko se pri prodaji prek javne ponudbe 15 % kapitala prenese med zaposlene v obliki delnic, 15 % pa pripade privatizacijskemu registru. Delnice iz tega registra so bile »kasneje prodane s posredovanjem na finančni borzi,« zapiše Drašković, »dohodki od prodaje pa razdeljeni v denarni obliki med polnoletne državljane z delovnim stažem v državnem ali družbenem sektorju« (prav tam, 14). Ustanovljena so bila nova nova telesa, odgovorna za institucionalno regulacijo procesa privatizacije, med drugim Delniški sklad (DS) in prej omenjena AP, ki je odigrala ključno vlogo v postopku privatizacije, saj je bila pooblaščenca za sprožitev, izvajanje in za nadzor nad postopkom privatizacije kot tudi za oceno kapitala, usklajevanje postopkov s predpisi ter za nadzor nad finančnimi prilivi in morebitno distribucijo, če je bila AP pogodbenca stran (Službeni glasnik 38/01).

Vlada je pred sprejetjem novega zakona o privatizaciji leta 2001 najprej sprejela Zakon o spremembah Zakona o lastninski transformaciji (Službeni glasnik RS 10/01), s katerim je zaustavila privatizacijo po zakonu iz leta 1997. Namen teh sprememb zakona naj bi bil dvojen. Po besedah Aleksandra Vlahovića, takratnega ministra za gospodarstvo in privatizacijo, je bil cilj dokončanje privatizacije v podjetjih, kjer se je 'insajderska' privatizacija ustavila v prvem krogu. Obenem pa je ta zakon tlakoval pot novi paradigmi, novemu zakonu o privatizaciji ter institucionalnemu in regulativnemu modelu privatizacije, ki teži k 'zunanji prodaji'. Za Vlahovića je bil takšen model privatizacije ključen pri izvajanju ekonomskih reform. Privatizacija je bila sredstvo za doseganje optimizacije in učinkovitosti tržnega gospodarstva. Jasno je, da se je legitimnost takšnega projekta v veliki meri utemeljevala na kritiki 'insajderskega' modela, ki jo je Vlahović označil za ekonomsko neučinkovit in

moralno sporen način lastninjenja družbenega kapitala. Vlahović je trdil, da skriti kreditni potencial, s katerim bi bilo mogoče financirati ekonomske reforme, v Srbiji preprosto ne obstaja. Zgolj odpiranje lastniških struktur navzven, je dejal, lahko obudi paralizirano gospodarstvo. Hkrati pa je Vlahović nenehno ponavljal, da je vodilo privatizacije norma transparentnosti in da ta transparentnost ni možna, če lastninjenje poteka na zaprt način, saj se tako odpira prostor za 'nejasne' lastninske odnose in korupcijo:

Kot ekonomski reformisti imamo absolutne predsodke, ne predsodke, temveč sum, da bodo delnice končale izključno v rokah določene interesne skupine. Tiste interesne skupine v sekundarnem trgovanju, ki je imela tudi v preteklem obdobju možnosti, da zasluži ogromne količine denarja. Prav notranja (*insajderska*, op. p.) privatizacija v sekundarnem prometu daje možnost za legalizacijo na ta način pridobljenega denarja. Zato menimo, da našemu gospodarstvu niso potrebni finančni investitorji, temveč investitorji iz sorodnih skupin ali enakih industrijskih aktivnosti, ki jih imenujemo strateški investitorji (Vlahović 2001).

Poleg tega je bila zanj pri notranji privatizaciji sporna tudi pretirana vloga organov delavske participacije, ki naj bi odvrčala tuje investitorje:

Mislite, da je (strateški, op. p.) partner resnično pripravljen sprejeti to stopnjo tveganja? Da pride sem in razmišlja, ali mu bo jutri delavski svet in zbor delavcev, ki je trenutno lastninsko utemeljen, izkazal nezaupanje? Ne bo. Primeri dokapitalizacije ne obstajajo. Obstajajo skupna vlaganja, kjer ima strateški partner večinski kapital, vendar primera dokapitalizacije in na ta način opravljene privatizacije nisem srečal nikjer v sosednjih državah (prav tam).

Prelomnost projekta privatizacije po padcu Miloševićevega režima se je posebej kristalizirala v besedah Zorana Đinđića, takratnega predsednika vlade. Privatizacijo je Đinđić razumel kot zgodovinsko nalogo vlade, temeljno dejanje družbeno—ekonomske preobrazbe, premik od popačenosti podružbljenega gospodarstva k naravni, objektivni ekonomski realnosti tržnega gospodarstva. Uveljavitev zasebne

lastnine tako zanj ni bilo zgolj pragmatično vprašanje, temveč približevanje 'resnici' človeške narave:

Zasebna lastnina je učinkovitejši vidik lastnine od nekaterih drugih vidikov lastnine zaradi človeške narave in razvoja človeške vrste. Ljudje so motivirani in zainteresirani za trud oziroma so najbolj zainteresirani, kadar gre za njih same in za njihov denar. Prav zaradi tega je zasebna lastnina učinkovitejša. Mi ne moremo spreminjati človeške narave, kot so to počeli nekateri naši predhodniki. Lahko zgolj sprejmemo to dejstvo in se odločimo, ali bomo država učinkovite ali neučinkovite narave. Odločili smo se, da bomo izbrali učinkovito naravo (Đinđić 2001).

Đinđić ni skrival naklonjenosti do 'velikanov' neoliberalne misli. V razpravah o novem modelu privatizacije se je skliceval na Margaret Thatcher, ki je dejala, da ključni cilj privatizacije državnega premoženja v Veliki Britaniji vendarle ni povečanje profitov, temveč de—etatizacija gospodarstva, s čimer so podjetja prisiljena k upoštevanju formalnih norm. Podobnega mnenja je bil Đinđić, zanj je bil prelom s socialističnim modelom gospodarstva, ki podružblja izgube podjetij, pot k ekonomski in moralni rekonstrukciji družbeno—ekonomskih odnosov:

Menim, da mora prav tisti, ki opravlja posle, nemirno sanjati, medtem ko morajo vsi drugi ljudje, ki zgolj prejemajo plačo brez participacije v profitu, mirno sanjati. Menim, da je to dober argument tudi za našo državo. Dovolj dolgo so v tej državi mirno spali zgolj tisti, ki so razpolagali z družbenim denarjem. Nikoli niso mogli bankrotirati, vedno so porabljali tuj denar. Tisti, ki so delali, ki so vstajali ob petih zjutraj in imeli plače, niso mirno spali, saj je bilo poslovanje njihovih podjetij vedno na meji (prav tam).

Med perečimi vprašanji tržne transformacije se je znašel tudi problem presežnih delavcev – problem, ki ga je Miloševićeva oblast naslovila s fiktivnim vzdrževanjem stopnje zaposlenosti v nacionalnem gospodarstvu. Za Đinđića je bilo to nesprejemljivo. Tistim, ki so se bali, da bodo s privatizacijo ostali brez zaposlitve, je predsednik vlade odgovoril, da so njihove skrbi odveč, saj so v 'obolelem' gospodarstvu že tako ali tako ostali brez služb. Bolj kot varnost je bilo pomembno

živeti v resnici tržne družbe. Da bi sredi tržne transformacije osvojili prihodnost in razvoj, je treba za vsako ceno obelodaniti situacijo v 'obolelem' gospodarstvu in pričeti s terapijo. Za Đinđića, ki se je ponovno naslonil na Thatcherjevo, ni bilo toliko pomembno, ali bo s privatizacijo prišlo do množične brezposelnosti. Bolj je bilo pomembno, da se presežni delavci aktivirajo in lasten eksistencialni položaj pričnejo reševati individualno — kot resnični subjekti trga in podjetne družbe. Šlo je za povsem nov način razumevanja in spopadanja z ekonomsko realnostjo, ki je, kot je dejal predsednik Vlade, zahteval 'psihološki prelom':

Mi ne moremo rešiti problema presežnih delavcev tako, da rešimo staro gospodarstvo in stari sistem. Ljudje, ki so postali tehnološki višek ali pa so brezposelni, morajo razumeti, da se verjetno ne morejo zaposliti več na tistih delovnih mestih, kjer so doslej delali, saj ta mogoče ne bodo več obstajala. Morajo se pripraviti in sami sebe spremeniti, tako da pridobijo nove kvalifikacije. Država ima s tem skladom na voljo sredstva, da jim pri tem pomaga. Vendar ljudje morajo v sebi narediti psihološki prelom in reči: ena faza naše ekonomije je zaključena, prihaja nova, dinamična faza, v kateri so glavni aduti kvalifikacija, znanje in fleksibilnost (prav tam).

Diskurz o privatizaciji, ki je prevladal po koncu Miloševićevega režima, je simptomatičen primer neoliberalne doktrine, ki s privatizacijo ni naznanjala zgolj formalnega preoblikovanja lastninskih odnosov, kar je razvidno tudi iz Đinđićevega apela presežnim delavcem. Takratni predsednik vlade jih je namreč pozval k prilagoditvi 'novi ekonomiji', veleč, da so se časi zanašanja na mehanizme socialne podpore z demokratizacijo zaključili. Odslej je vsak delavec odgovoren za svojo usodo in njegov eksistencialni položaj je zgolj odraz uspešnosti prilagoditve duhu podjetništva. Gre za konkretno preobrazbo definicije vloge dela v utemeljitvi režima socialnega državljanstva. Celó v obdobju 90—ih let, času ponavljajočih ekonomskih kriz in vedno večje družbene razzlojenosti, se ta režim ni tako drastično preoblikoval. Šele z 'demokratizacijo' Srbije sta se globoka hierarhičnost in diferenciacija družbenega prostora resnično formalizirala. V prejšnjem poglavju smo zapisali, da je izgon dela iz konstitucije ključna značilnost neoliberalne doktrine, po kateri vrednosti ne proizvajajo delo, temveč je ta odraz individualne požrtvovalnosti podjetnikov.

Temeljne norme v politični konstituciji neoliberalizma tako nastajajo v »samoreferencialni proceduralni republiki na podlagi družbene pogodbe, temelječe na izvornih pozicijah, ki so v resnici pravice zasebne lastnine, in na izključitvi nerazumnega pluralizma, torej na izključitvi socialnih konfliktov in antagonizmov« (Rawls v Kurnik 2013, 13)¹⁴. Neoliberalizem ne izhaja toliko iz vizije natančne ekonomske politike kot iz težnje po podreditvi celotne človeške eksistence matrici podjetne družbe, tj. normam in principom, ki »zastavijo nove načine pojmovanja in vzpostavljanja odnosa med državo, družbo, ekonomijo in subjektom ter označijo novo 'ekonomizacijo' poprej neekonomskih sfer in prizadevanj« (Brown 2015, 50). V grobem bi lahko dejali, da je cilj neoliberalnega projekta vizija rentniške družbe in njena deproletarizacija. Posplošitev konkurenčnosti kot obče družbene matrice pomeni, da družba odslej ni več obravnavana v smislu stratifikacij, razredov in družbene delitve dela, ki jih je treba institucionalno posredovati za voljo ohranjanja družbenih ravnovesij, saj je vizija družbenih subjektov kot medseboj konkurenčnih individualnih kapitalov povsem nekompatibilna s konceptom politične skupnosti.

Vlada, ki je nastala po razpadu Miloševićevega režima, je odpravo družbene lastnine in uveljavljanje hegemonije zasebnega sektorja enačila z nujnostjo družbene transformacije, s katero naj bi se Srbija politično in ekonomsko naposled prerodila kot 'normalna', 'zahodna', tržna družba. Šlo je za obljubo dokončne prekinitve s praksami preteklosti. Antropologinja Jessica Greenberg pravi, da je takratno legitimnost politične oblasti v Srbiji v veliki meri pogojevala prav ta simbolnopolitična razločitev med časom 90—ih let – obdobje, obeleženo z mednarodno izolacijo, militarizmom, agresivnim nacionalizmom in kriminalnimi združbami – in časom po padcu Miloševićevega režima, ki je nosil obljubo normalne, kozmopolitske Srbije, zazrte v demokratično prihodnost in pripadnost evropski skupnosti (Greenberg 2006). Vendar ta ideologija 'dveh Srbij', kot pravi Greenberg, proizvaja izrazito moralen, personaliziran narativ politike, ki zasenči strukturni in zgodovinsko—politični vidik družbene spremembe ter kontinuiteto oblastnih razmerij.

¹⁴ Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

4.3 Ekonomski učinki privatizacije

Po podatkih AP je bilo do leta 2004 vsega skupaj privatiziranih 1.947 družbenih podjetij. Približno 40 % podjetij je bilo privatiziranih po zakonu iz leta 1997, preostalih 60 % pa po zakonu iz leta 2001. Do leta 2009 je to število še nekoliko narastlo. Država je v obdobju sedmih let ponudila na prodaj 3.471 podjetij, prodanih pa je bilo 2.505 oziroma 72 % družbenih podjetij. Skupaj je bilo v družbenih podjetjih zaposlenih 357.584 ljudi. Med letoma 2002 in 2008 je bilo v povprečju vsako leto privatiziranih 320 podjetij, med 2009 in 2011 pa 47 podjetij (Arsić v Balunović 2015, 106)¹⁵. Do februarja 2010 je bilo razveljavljenih 510 pogodb o privatizaciji, kar pomeni, da je bila razveljavljena privatizacija petine vseh podjetij, ponujenih na prodaj (Drašković 2010, 15). Bistvene razlike med zakonoma se kažejo v odnosu do stopnje zaposlitve v podjetjih. V dveh letih po privatizaciji na podlagi zakona iz leta 1997 se je stopnja zaposlitve zmanjšala za 10—20 %. Z novim zakonom iz leta 2001 pa je leto dni po privatizaciji stopnja zaposlitve padla za 35 % in 45 %. V poročilu AP iz leta 2005 je zapisano: »Če upoštevamo obdobje 2000—2004, se je zaposlitev zmanjšala v vseh skupinah, vendar se je hitreje zmanjšala v podjetjih, privatiziranih po zakonu iz leta 2001. Zaposlenost v podjetjih, privatiziranih po zakonu iz leta 1997, se je zmanjšala za 28 % od leta 2000, medtem ko se je v podjetjih, privatiziranih v letu 2002, število zaposlenih skorajda prepolovilo (...)« (Agencija za privatizacijo 2005, 36). Če upoštevamo, da se je vlada zavezala uveljavitvi formalnih norm v gospodarstvu, ne preseneča podatek, da je zaradi politike dezinvesticij sledil kolaps v nerentabilnih sektorjih industrije. Število ljudi, ki so v privatizaciji izgubili zaposlitev, se giblje okoli 400.000, pri čemer je brezposelnost najbolj prizadela tekstilno industrijo (66.599 brezposelnih) in kmetijstvo (62.352) (Balunović 2015, 103). Srbijo je s privatizacijo zajel sunkovit proces deindustrializacije in poudarjanja medregijskih razlik. Učinki so najbolj opazni na mejnih področjih, v južni in vzhodni Srbiji. Množične brezposelnosti, socialnega razslojevanja in osiromašenja velikega dela

¹⁵ Arsić, Milojko. 2012. Reforme državnih i društvenih preduzeća. *Kvartalni monitor* 28: 72—82.

populacije prav gotovo ni mogoče pripisati izključno privatizaciji po zakonu iz leta 2001. S tem bi zanemarili niz dejavnikov, ki so v daljšem obdobju močno načeli stanje gospodarstva — razpad jugoslovanskega trga, mednarodne sankcije, recesije itd. Vendar bi bilo hkrati napačno izhajati iz domneve, da je privatizacija zgolj obelodanitev realnega, neizbežnega stanja v gospodarstvu. Sociologinja Nada G. Novaković tako izpostavi, da vlada leta 2001 ni sprejela ponudbe vseobsegajočega socialnega programa, s katerim bi lahko vsaj do določene mere blažila posledice tržnih reform:

Odločili so se za strategijo 'od primera do primera' oziroma za socialni program, ki je obstajal tam, kjer je to država določila (...) Novi lastniki, pogosto povezani z oblastjo, so denar iz socialnega programa delavcem izplačevali priložnostno. Socialni programi so dodatno razslojili delavstvo z ustvarjanjem konfliktnih interesov. Več kot 90 % denarja je bilo usmerjenega v porabo, kar ni bistveneje pripomoglo k povečanju zaposlenosti. Najštevilčnejšo in najogroženejšo skupino delavcev tvorijo tisti, ki sploh niso dobili sredstev za odpravnine, kot so tekstilni in usnjarski delavci. Posebej težko je bilo delavcem iz TK 'Raška' (*Tekstilni kombinat 'Raška'*, op. p.) iz Novega Pazarja. Delavke so protestirale 57 dni, celo gladovno stavkale, zgolj zato, da bi država našla 'izgubljena' sredstva socialnega programa (Radović 2009).

Ne drži niti teza, da je privatizacija prizadela zgolj zaposlene v nerentabilnih podjetjih oziroma segment fiktivno zaposlenih. Na udaru je bilo praktično celo nacionalno gospodarstvo. Propadala so mnoga podjetja, ki bi privatizacijo lahko preživela. Socialno—ekonomski svet Republike Srbije (SES) je leta 2011 obelodanil rezultate raziskave, ki kažejo, da je v valu privatizacije, ki se je zaustavil leta 2010, delo v družbenih podjetjih izgubilo 74 % vseh zaposlenih. Pri vsem skupaj ni šlo za porast produktivnosti, temveč za ugašanje podjetij (Socijalno—ekonomski svet 2011, 85). Drastično zmanjšanje števila zaposlenih v postprivatizacijskih podjetjih je spremljalo kratenje delavskih pravic ter vedno večja eksistencialna negotovost tistih, ki jim je uspelo obdržati zaposlitev v privatiziranih podjetjih: »Število podjetij, ki delavce

zaposlujejo za določen čas, raste, medtem ko se delež sindikalno organiziranih delavcev v njihovem skupnem številu zmanjšuje navkljub temu, da smo priča dogodkom, ki vse bolj kličejo k solidarnosti« (prav tam, 83). S privatizacijo so kolektivne pogodbe kot temeljni akt, ki določa pravice, obveze in odgovornosti delovnega odnosa, za delavce postale manj ugodne v vsakem četrtem podjetju. Izboljšale so se šele v vsakem osmem podjetju. Splošnejša slika kaže, da se je število kolektivnih pogodb — v primerjavi z obdobjem neposredno pred privatizacijo — zmanjšalo za 20 %. SES opozarja, da je sprejemanje splošnih zaključkov o višjih plačah kot pozitivnem učinku privatizacije še bolj tvegano kot vprašanje stopnje zaposlenosti, saj v praksi višje plače pomenijo zmanjševanje delovnih mest (ibid, 86). Denar, prihranjen z znatnim odpuščanjem, se preliva v višje plače tistih, ki obdržijo delovna mesta. Privatizirana podjetja, v katerih delodajalci redno izplačujejo plače, so tudi tista, v katerih so plače najvišje. V primeru posameznih podjetij, kjer so plače nižje, ni neobičajno, da podjetja prenehajo izplačevati plače delavcem praktično v istem trenutku, ko se podjetje privatizira. Splošno visoka stopnja brezposelnosti je pogosto pglavitni dejavnik, ki vpliva na nižanje plač. Z odpuščanjem se torej v posameznih primerih resda zvišujejo plače, vendar širša slika pokaže, da strm porast brezposelnosti, ki spremlja tržne reforme, deluje tudi kot taktika discipliniranja, s katero delodajalci nižajo plače v privatiziranih podjetjih.

Izkupiček privatizacije je bil skromen – ocena prihodkov od prodaje podjetij se giblje med 2,6 in 2,9 milijarde evrov, pogodbene obveze k investiranju znašajo 1,4 milijarde evrov, obvezni socialni programi pa 277 milijonov evrov (Drašković 2010, 15). Privatizacija je torej ne le poslabšala socialni položaj večine delavcev, temveč ni dosegla niti predvidenih ekonomskih učinkov. S privatizacijo je bila celota družbenega gospodarstva prodana v brezcenje, medtem ko je priliv od nje »manjši od bogastva vseh resnejših evropskih lastnikov podjetij ali 'slavnih' ruskih tajkunov — da o primerjavi z bogastvom lastnika Microsofta sploh ne govorimo« (Socijalno—ekonomski svet 2011, 8). Skratka, učinki privatizacije negirajo ideološko mantra o optimizaciji in učinkovitosti privatizacije v pogojih večinskega lastništva. Temu pritrjuje tudi podatek o zmanjšanju obsega izkoriščenosti proizvodnih kapacitet in

znatnem povečanju izvoza (prav tam, 44). Šele v vsakem četrtem podjetju je kupec v podjetje vlagal več, kot je to predvideno s pogodbo o privatizaciji, medtem ko v vsakem petem podjetju kupec sploh ni vlagal oziroma je odtujil lastnino.

4.4 Izčrpavanje podjetij

Kupci podjetij večinoma niso delovali kot klasični kapitalistični podjetniki, ki bi skušali obuditi proizvodno kapaciteto podjetij in akumulirati z ekonomskim širjenjem. Projekt privatizacije je bil formalno resda predstavljen kot uskladitev z mednarodnimi standardi organiziranja odnosov med državo in gospodarstvom, vendar se je za ideološko tančico neoliberalne privatizacije odvijal projekt sistematičnega razlaščenja, »svojevrstne prerazporeditve lastnine in ekonomske moči« (prav tam, 86). To je praviloma vodilo k ugašanju večine nekdanjih družbenih podjetij. Paradigmatična primera teh praks sta povezani zgodbi privatizacije, izčrpavanja in propada podjetij Agrohema in Fidelinka.

4.4.1 Agrohema, Novi Sad

Agrohema je podjetje, ki je proizvajalo umetna gnojila za celoten prostor nekdanje Jugoslavije. V novosadskem podjetju s približno 400 zaposlenimi je pred privatizacijo 37 % delež nadzorovala država, preostali delež pa mali delničarji. Prvotno je eden od poslovnih partnerjev oziroma dobaviteljev, ki je skrbel za dobavo surovin podjetju, poslal pismo namere o odkupu državnega deleža prek dražbe. Ponudil je dva milijona naložbenega denarja. Miloško Hrvaćanin, eden izmed nekdanjih delavcev Agrohema, je dejal, da je bila ta ponudba na koncu preprosto skrita, odločitev o prodaji državnega deleža pa je »padla v enem dnevu« (Mihajlović 2013a). Agrohema sta kupili dve srbski podjetji – Pharmacem in SMN Metali i minerali (SMM), za katerimi je stal Žanko Čado, poslovnež in nekdanji makedonski minister za gospodarstvo. Kot je bilo običajno v privatizaciji po letu 2001, delavci niso imeli dostopa do informacije o tem, kdo je dejanski kupec državnega deleža. Komaj 35—letni Čado je bil takrat v funkciji direktorja *offshore* podjetja Fair Trade s sedežem v Antigvi. To podjetje je

obvladovalo omenjeni srbski podjetji, ki sta postali večinski lastnik Agrohema. *Offshore* podjetja so v privatizaciji odigrala ključno vlogo, saj so omogočila zakrivanje identitete dejanskih kupcev. Hrvačanin je dejal, da je Čado v podjetje »prihajal na 'jogging'. Naročil je srečanje celotnega menedžmena, se najavil ob 12.00, nato pa prišel še zvečer ob 18.00. Postrojeval jih je.« (prav tam). Delavce je eden izmed direktorjev kaj kmalu pozval v bližnjo gostilno ter jim ob 'pivu in rakiji' dejal, da morajo prodati delnice, sicer bodo izgubili službe. Prestrašeni delavci so pod pritiskom to tudi naredili, misleč, da je bolje dobiti nekaj kakor nič.

Po prevzemu je novi lastnik nemudoma odpustil 130 delavcev. Hrvačanin se tega časa spominja po nemilosti vodstva: »Človek, ki je imel težjo obliko infarkta, je bil na operaciji v Sremski Kamenici. Bil je v bolnici in tam je dobil odpoved« (prav tam) Delavcem je že v prvih dneh po privatizaciji postalo jasno, da lahko pozabijo na obljubo o strateškem partnerju, ki bi kot *dobar domačin* odgovorno skrbel za svojo 'hišo', tj. dolgoročno prihodnost podjetja, zaposlenih in širše skupnosti, v katero je bilo vpeto podjetje. Za Čada je bil kapital Agrohema zanimiv izključno kot sredstvo za realizacijo kratkoročnega profita. Nemudoma je zaprl obrate in jih razsekal v poceni odpadno železo. Hrvačanin je ocenil, da je to storil predvsem, ker ga je zanimala vrednost zemljišča podjetja: »Ob neki priložnosti sem poslušal ministra Mrkonjića, ki je govoril o sedmem koridorju. Tovarna se nahaja na sedmem koridorju, vodnem koridorju, evropska reka Donava. Mednarodna železniška proga. Avtocesta. Na sedmem koridorju je hektar zemljišča vreden 100 milijonov evrov« (prav tam). Sprega med lastništvom in nadzorom nad podjetjem je bila ključnega pomena, saj je novim lastnikom, ki so nastavljali vodstva podjetij, to omogočilo prevzem nadzora nad finančnimi tokovi podjetja. Posledično so novi lastniki lahko svobodno usmerjali finančna sredstva podjetja in uporabljali gospodarski subjekt denimo za zavarovanje zasebnih posojil. Čadu je bil na ta način odobren bančni kredit v višini 600.000 dolarjev. Ta sredstva je nato namenil podjetju SMM za odkup več tisoč ton kemikalij, SMM pa je taista sredstva izkoristil za nakup delnic Agrohema. S tem se je uveljavila praksa, da je podjetje »naročalo surovine s sklepanjem pogodb, po katerih je surovine plačevalo vnaprej, medtem ko je dobava trajala nekaj mesecev ali celo več let. To je

navedeno v dokumentih, ki jih je predstavil Ninoslav Simić, stečajni upravitelj Agrohema. Po poročilu Narodne banke Srbije je Agrohema v letu 2006 vplačal 887.000 dolarjev na račun 'Highland International Investment Holding' na Britanskih Deviških otokih, medtem ko je bila dostava blaga predvidena v roku 730 dni!« (Štavljanin 2013). Surovine v mnogih primerih sploh niso bile dobavljene podjetju. Stečajni upravitelj Agrohema je ocenil, da je na ta način Čado iz podjetja izčrpal 4,6 milijona dolarjev. Novi lastnik je z izčrpavanjem Agrohema v brezposelnost pahnil 400 zaposlenih, zgodba pa se ni končala tu.

4.4.2 Fidelinka, Subotica

Lastninska koncentracija se je v srbski privatizaciji izrazila tudi kot verižno odkupovanje, izčrpavanje in naposled ugašanje podjetij. Novi (so)lastnik je tako uničil eno podjetje, nakar mu je nadzor nad pravno subjektiviteto taistega podjetja omogočil privatizacijo naslednjega podjetja, v katerem so se nadaljevale prakse zlorab poslovnega položaja. Čado je decembra 2007 prek Agrohema vplačal 6,9 milijona dolarjev na račun *offshore* podjetja na Britanskih Deviških otokih z namenom odkupa 37—% deleža podjetja Fidelinka. Subotiško podjetje, ki je nastalo leta 1947, je nekoč spadalo med vodilna podjetja v mlinarsko—pekovski industriji na območju nekdanje Jugoslavije. Podjetje, ki je zaposlovalo približno 600 ljudi, je večino izdelkov plasiralo na zveznem trgu SFRJ (Mihajlović 2013b). V začetku 21. stoletja je dosegalo letno proizvodnjo približno 12,5 milijonov štruc kruha in 100.000 ton sladkarij (Štavljanin 2013). Nekdanji delavec se Fidelinke spominja kot družinskega podjetja:

Fidelinka je vzdrževala celotne družine, ki so šteje od tri do sedem članov, saj so otroci zaposlenih – osnovnošolci, srednješolci in študentje – prejeli štipendije od podjetja, s katerimi so krili stroške izobraževanja. Podjetje je te ljudi kasneje tudi zaposlilo. Zato je bila Fidelinka družinsko podjetje in to nikakor ne v slabšalnem pomenu. Sin mlinarja je bil mlinar. Sin knjigovodje morda mlinar, morda pa

ekonomist. Venar je na koncu vse te ljudi zaposlovala Fidelinka. Delati za Fidelinko je bilo častno (prav tam).

Leta 2005 je vlada to podjetje prodala trem *offshore* podjetjem. Podjetje Alysun Marketing s sedežem na britanskih Deviških otokih je prevzelo 19—% delež, medtem ko sta drugi dve podjetji pod okriljem srbskega poslovneža Dimitrija Aksentijevića – Mowbray Systems iz britanskih Deviških otokov in švicarski Mineco – skupaj prevzeli približno 45—% delež. Mnogi delavci Fidelinke so bili v 90—ih letih vključeni v proces lastninjenja družbenega kapitala podjetja, a je novemu lastniku po privatizaciji uspelo odkupiti in konsolidirati večinski delež. Eden izmed nekdanjih delavcev je izrazil sum, da mu je to omogočilo posojilo, izdano na podlagi precejšnjih kapacitet podjetja. S tem se je tudi začela zgodba propada podjetja: »Ko je prišlo do vračanja posojila, verjetno zadeva ni bila servisirana, kot bi morala biti. Voz je šel navzdol« (Mihajlović 2013b). Začetek privatizacije sicer ni kazal, da se bo zgodba slabo končala. Podjetje je ustanovilo verigo pekarn, napovedane so bile tudi naložbe v višini nekaj deset milijonov dolarjev ter začetek poslovnih odnosov s švicarskim multinacionalnim podjetjem Glenco. A so se kmalu začela odpuščanja delavcev, podjetje je kupovalo vedno manj surovin, medtem ko se je izvoz blaga usmeril k 'določenemu kupcu', ki je bil v Švici. Domača podjetja, ki so poslovala pod okriljem Fidelinke, so vzpostavila sistem vzajemnega zagotavljanja posojilnih sredstev, kar je vodilo k dolžniški verigi, iz katere ni mogoče razbrati, kdo dolguje komu in kdo je odgovoren za zavarovanje določenega posojila. V intervjuju za Radio Slobodna Evropa je nekdanji delavec propadanje, ki ga je spremljal, opisal kot izkušnjo bolezn bližnjega. Začel se je boj za preživetje: »Tisti, ki se niso znašli, so pristali na zavodu za zaposlovanje. Kdor je imel dovolj let delovnega staža, je na zavodu lahko dve leti prejemal minimalno plačo. Po tem so ga brcnili na ulico« (prav tam). Leta 2010 se je zaradi izčrpanja končal 63—letni obstoj subotškega družinskega podjetja. Z bankrotom Fidelinke je zaposlitev izgubilo 700 delavcev.

4.5 Strateški stečaj

Junija 2011 je Evropska unija (EU) na naslov srbskega ministrstva za notranje zadeve napotila pismo, v katerem je pozvala srbsko vlado k reviziji več kot dvajsetih primerov sporne privatizacije, preverbi zakonitosti privatiziranih podjetij ter dosledni implementaciji 'evropskih standardov' v srbski privatizaciji (Evropski parlament 2012). Marca 2012 so te zahteve postale del resolucije o evropskem integracijskem procesu. EU je črpala iz poročil Sveta za borbo proti korupciji (SBK). Ta poročila je srbska oblast vztrajno ignorirala, vse dokler EU ni opozorila na obstoj številnih nepravilnosti in nacionalne organe kazenskega pregona pozvala k dejavnejšemu udejstvovanju s ciljem, da se »zagotovijo temeljite preiskave in se storilci privedejo pred sodišče« ter da se zasebnim interesom prepreči »nezakonito odtujevanje javnega premoženja« (Evropski parlament 2012). Med navedenimi primeri sporne privatizacije je bila tudi privatizacija podjetij, kot sta Šinvoz in smederevski SARTID, kjer je sum o korupciji povezan z uvedbo strateškega stečaja.¹⁶ Strateški stečaj so bili ena izmed ključnih strategij, ki jo je določena skupina deležnikov na strukturno privilegiranem položaju uporabila za doseganje zelenih ciljev, pri čemer ta cilj lahko definiramo kot »promocijo interesov ene skupine deležnikov na račun (škodo) druge ter prenos tveganja od močnejših na šibkejš« (Perić in Tomić 2012, 80—81). Ideja, da je lahko stečaj strateško sredstvo posameznih podjetij, »postavi pod vprašaj tako zdravorazumsko razumevanje stečaja kot nečesa, čemur se je treba izogniti, kot tudi večino teorij o stečaju, ki so dolgo zanemarjale strateško dimenzijo procesa« (prav tam, 83). Po Periću in Tomiću večina teorij »pavšalno ocenjuje, da so korporativni stečajni rezultat slabega menedžmenta. To je na prvi pogled logičen odgovor. Vendar se večina teorij ne pogloblja v bistvo problema. Ne primerjajo menedžmenta finančno uspešnih, neuspešnih in plačilno nesposobnih podjetij ter podjetij v stečaju, zato niso možne vzporednice. Slab menedžment obstaja namreč tudi v finančno močnih

¹⁶ Perić in Tomić razliko med strateškim in nestrateskim stečajem v grobem opredelita na naslednji način: »Nestrateski stečaj se osredinja okoli obvez oziroma dolgov, nastalih v pogojih rednega poslovanja dolžnika. Nestrateski stečaj nudi zaščito podjetju, dokler ne pride do strukturiranja načrta reorganizacije, v katerem se predloži adekvatna razrešitev problema poravnave obvez. Strateski stečaj pa k istemu problemu pristopa na način, da cilj strateškega stečaja ni poravnava obvez deležnikov, oziroma, če je to cilj, se to opravi na nek nov način, ki ni primerljiv s klasičnim stečajem in kompenzacijo deležnikov iz lastnine dolžnika« (Perić in Tomić 2012, 82).

podjetjih« (prav tam). Prevladujoče ekonomsko pojmovanje stečaja je zasnovano na nepopolnih predpostavkah, saj ga obravnava kot »ekonomsko stanje, v katerem so obveze večje od lastnine, in kot organizacijski odgovor oziroma način prilagoditve. Na osnovi tega je mogoče zaključiti, da je glavni vzrok stečaja ekonomske narave (insolventnost podjetja), ki je lahko makro ali mikro značaja, odvisno od značilnosti dejavnikov, ki so stečaj izzvali« (prav tam, 84—5).¹⁷ Za razliko od pravnih in ekonomskih teorij, zaznamovanih z normativnimi predpostavkami, družbeno—politične teorije stečaj definirajo kot odnos moči med različnimi deležniki, ki k pogajanjem pristopajo z različnih strukturnih položajev. Stečaj torej zelo pogosto ni tehničen, nevtralen proces, kot trdijo pravno—ekonomske teorije, temveč gre pri njem za razmerje moči oziroma proces, v katerem uveljavljanje interesov močnejših deležnikov pogosto privede k nepošteni obravnavi posameznih skupnih deležnikov. Strateški stečaji se v postsocialistični Srbiji pojavljajo že od začetka 90—ih let. Običajno se ta pojav povezuje z nastankom t. i. 'stečajnih mafij'¹⁸, poslovnih in institucionalnih krogov, ki so podjetja na organiziran način sistematično potiskala v stečaj s končnim ciljem odtujitve lastnine oziroma 'spontane privatizacije'. V nadaljevanju bomo izpostavili dva primera uporabe strateškega stečaja v Srbiji po letu 2001: privatizacijo podjetij Šinvoz in SARTID.

¹⁷ Podobne težave pestijo tudi pravno—ekonomske teorije stečajev, ki »pojasnjujejo, kako naj bi se vedle upravljalvske strukture racionalnega podjetja, ne pa kako se dejansko vedejo v različnih okoliščinah ob vplivu različnih deležnikov« (ibid, 85).

¹⁸ Leta 2006 je Ministrstvo za notranje zadeve Republike Srbije (MUP) na podlagi suma korupcije in gospodarskega kriminala v procesu privatizacije privedlo 35 oseb, med njimi pravosodne uslužbenke, direktorje več podjetij in domačih bank ter inšpektorja Generalnega inšpektorata MUP. Princip delovanja stečajne mafije je naslednji: investitor, ki ni pripravljen kupiti podjetja po tržni ceni prek 'insajderja' v menedžmentu, podjetje kupi pod tržno ceno in ga nato dodatno zadolžuje, denimo z napihovanjem cen materialov in zaračunavanjem visokih obresti za kratkoročna posojila. Podkupljen menedžment odobri takšne transakcije, kar posledično vodi k porastu obvez in nelikvidnosti ter naposled k insolventnosti. Na podlagi tega investitor kot deležnik uvede stečaj, da bi »prevzel tako uničeno podjetje z minimalni stroški za investitorja« (prav tam, 87—8). Investitor v nadaljnjem postopku s podkupovanjem pravosodnih uslužbencev vpliva na razplet stečajnega postopka v smeri likvidacije podjetja, nakar na likvidacijski dražbi odkupi podjetje in lastnino podjetja, brez da bi bil obvezan zadovoljiti obveze do delavcev in drugih deležnikov. Indici MUP—a kažejo, da so nakupe podjetij (in podkupnine) omogočila nizkoobrestna bančna posojila, medtem ko so pravosodni uslužbenci izbirali podjetja, ki so bila kasneje pahnjena v stečaj in dirigirali stečajni postopek. Po akciji aretacij je takratni finančni minister Mladen Dinkić izjavil, da je bil s to akcijo »prizadet največji udarec gospodarskemu kriminalu in korupciji po 5. oktobru« (N1 2016), medtem ko je minister za ekonomske odnose s tujino Milan Parivodić izjavil, da so aretacije poslale jasno sporočilo, da Srbija postaja pravna država. Maja 2013 je višje sodišče šestnajst pripadnikov skupine, poznane kot 'stečajna mafija', obsodilo na zaporne kazni, za osemnajst posameznikov pa je podalo osvobajajoče razzsodbe. Februarja 2015 je apelacijsko sodišče razveljavilo sodbje in za enajst prvostopenjsko obsojenih pripadnikov skupine naložilo nov postopek. Po desetih letih procesa proti stečajni mafiji se je od 34 posameznikov, obtoženih novembra 2006, pred sodiščem zagovarjalo zgolj osem oseb.

4.5.1 Šinvoz, Zrenjanin

Šinvoz je eno najstarejših zrenjaninskih podjetij, osnovano leta 1887. Podjetje, ki se ukvarja z vzdrževanjem železniških transportnih sredstev (vagoni in lokomotive) in proizvodnjo delov, je pred privatizacijo veljalo za eno izmed pomembnejših zrenjaninskih podjetij, ki je zaposlovalo približno 700 delavcev. Površina podjetja se razprostira na vsega 45.000 m². Aprila 2004 je AP na dražbi prodala 56—% delež Šinvoza beograjskemu poslovnežu Nebojši Ivkoviću. Preostalih 44 % kapitala je bilo v lasti malih delničarjev. Pogodba o prodaji je določala, da mora kupec v roku dvanajstih mesecev v osnovna sredstva podjetja investirati 17.9 milijonov dinarjev. Do leta 2007 je AP petkrat izvedla kontrolo izpolnjevanja pogodbenih obveznosti in vsakokrat ugotovila, da kupec redno izpolnjuje pogodbene obveznosti, čeprav so delavci nenehno opozarjali, da je novi lastnik kot naložbe predstavil odpadno železo oziroma pet dizelskih lokomotiv, ki niso bile v voznem stanju. Trdili so, da novi lastnik sploh ni kupil lokomotiv, temveč so mu bile praktično podarjene na podlagi sporazuma s podjetjem ŽTP Beograd, ki je namesto denarnih sredstev podjetju Šinvoz namenilo 8,6 tisoč ton odpadnega železa in na ta način izplačalo večino svojega dolga. Z lažno dokapitalizacijo¹⁹ je novi lastnik uspel povečati svoj delež v podjetju na 67,9 %, obenem pa je začel zadolževati podjetje. V začetku leta 2007 se je zaustavila proizvodnja. Čeprav je AP imela ves čas uvid v naravo naložb, se do novembra 2007, ko je bil uveden stečajni postopek podjetja, ni ozirala na pritožbe malih delničarjev, ki so bili priča sistematičnemu uničevanju podjetja, ki ni klonilo niti v obdobju 90—ih let:

Uvedbo stečaja je zahtevalo beograjsko podjetje TTC Logistik, upnik Šinvoza, ker je bil po podatkih, predstavljenih sodišču, račun podjetja neprekinjeno blokiran 61 dni, s prekinitvami pa 201 dan v znesku skoraj 32 milijonov dinarjev. Delavci so takrat izrazili sum, da je blokada računa zmanipulirana in umetno ustvarjena s ciljem bankrota. Kot dokaz so delavci poudarili dejstvo, da je direktor podjetja Dragan Jevtović hkrati tudi član upravnega odbora TTC Logistik, upniškega podjetja, ki je

¹⁹ Ta primer kaže na splošen vzorec v srbski privatizaciji po letu 2001, ki je dopuščal odtujitev lastninskih deležev prek dokapitalizacije kot kupčeve metode investiranja.

zahtevalo uvedbo stečaja v Šinvoz. Temu je pritrdilo tudi Ministrstvo za ekonomijo in regionalni razvoj (prav tam, 89—90).

Šele decembra 2007, ko je bilo podjetje že v stečaju, je AP naposled ugotovila, da obtožbe o lažni dokapitalizaciji vendarle držijo. Istega meseca je kupcu, ki tri leta ni izpolnjeval investicijskih obveznosti, AP določila nov rok za izpolnitev pogodbenih obveznosti. Poročilo SBK navaja, da je kupec kasneje skušal v podjetje, v katerem je bil uveden stečaj, vnesti neznane predmete z namenom, da bi jih predstavil kot dokaz za izpolnjeno obvezo o investiranju (Savet za borbu protiv korupcije 2008, 2). Temu so se uprli delavci podjetja, ki so 27. decembra vstopili v tovarno in od stečajnega sodnika zahtevali, da odpusti pripadnike zasebne agencije, zadolžene za varovanje stečajne mase, ki so brez dovoljenja sodišča že prevzeli sporne predmete v skladišču. 31. januarja 2008 je AP prekinila pogodbo o prodaji. S tem se je zaključila prva faza strateškega stečaja. S pravnega vidika je bil Delniški sklad z dnem prekinitve prodajne pogodbe dolžan imenovati zastopnika državnega kapitala v Šinvozu in to ne glede na status, v katerem je podjetje bilo. Zastopnik državnega kapitala bi na ta način lahko predložil načrt reorganizacije in rešil podjetje pred propadom. Vendar se to ni zgodilo. Stečaj se je zaključil nadvse ironično, saj je akter, ki je podjetje namerno pripeljal do roba propada, kot večinski upnik predlagal — in sam tudi izglasoval — sprejetje načrta reorganizacije. S stečajem so vsi delavci Šinvoza ostali brez dela, prenehala pa je veljati tudi kolektivna pogodba podjetja. Načrt reorganizacije je predvideval, da se »terjatve delavcem iz četrtega plačnega razreda izplača v 35—% deležu celotnega zneska, da se do leta 2010 zaposli 50, kasneje pa še 100 delavcev« (prav tam, 3). Delavci kot mali delničarji so po zaključku stečaja ostali brez delnic, večinski upnik pa je prevzel nadzor nad celotno lastnino podjetja.

4.5.2 SARTID, Smederevo

Prodajo smederevske železarne SARTID slovaškemu podjetju US Steel Košice, ki spada pod okrilje ameriške korporacije US Steel (USS), je SBK označil za največji privatizacijski škandal v Srbiji po letu 2001 in dodal, da bi šlo za škandal bistveno

večjih razsežnosti, če bi bila Srbija večja in mednarodno vplivnejša država (Savet za borbu protiv korupcije 2004a).

Poleg USS—a se je za odkup SARTID—a potegovala še mednarodna korporacija LNM Holdings (LNM), ena izmed največjih globalnih proizvajalk železa. LNM, ki je večkrat izrazila namero o odkupu, se je zavezala k prevzemu stečajnih dolgov podjetja in realizaciji socialnih programov za zaposlene. Za predstavnike USS kaj takega ni prišlo v poštev (Derikonjić in Milošević 2012). Na začetku marca 2002 je vodstvo SARTID—a v sodelovanju s predstavniki srbske oblasti naznanilo, da je za privatizacijo smederevske železarne izbrana ameriška korporacija. Beograjsko Trgovsko sodišče (TSB) je 30. julija 2002 uvedlo stečaj podjetja. Sodna oblast je pospešila stečajni postopek, da bi znatno znižala vrednost podjetja. Na to je nakazoval že prenos pristojnosti za stečajni postopek. Takratni zakon je namreč narekoval, da je za stečajni postopek pristojno sodišče z območja, kjer je sedež dolžnika. Edino odločitev o prenosu pristojnosti na TSB je Višje trgovsko sodišče (VTS) sprejelo za primer podjetja SARTID 1913, a je TSB kljub temu prevzelo pristojnost nad stečajnim postopkom v vseh šestih odvisnih podjetjih smederevske železarne: »Višje trgovsko sodišče v primeru stečaja SARTID 1913 ni podalo jasne obrazložitve o razlogih za prenos pristojnosti na trgovsko sodišče v Beogradu. Obrazložitev je nujna, če želimo odpraviti sum, da je šlo za 'nastavljen' stečaj (...) Ostala podjetja niso prejela odločbe o prenosu pristojnosti, zato ni jasno, kako je Trgovsko sodišče v Beogradu sploh lahko izvajalo stečajni postopek (Savet za borbu protiv korupcije 2004a).

Po uvedbi stečajnega postopka je v pravnoformalnem smislu prednostna naloga stečajnega upravitelja izdelava inventarja oziroma ugotovitev lastnine stečajnega dolžnika. S popisom celotne lastnine gospodarskega subjekta se ugotovi končna bilanca dolžnika oziroma začetna stečajna bilanca, ki tvori 'idealno' finančno sliko dolžnika, obenem pa ta začetna faza stečajnega postopka ščiti pred morebitno odtujitvijo lastnine. Cilj stečajnega postopka je torej »čim ugodnejša poravnava ugotovljenih (imenovanih z odločbo) terjatev upnikov; slednji imajo pravico sodelovati v stečajnem postopku prek upniškega odbora« (prav tam). TSB v nobenem

izmed odvisnih podjetij tega ni storilo. Stečajni postopek, ki se je začel z uvedbo stečaja in zaključil z datumom prodaje podjetja, je v primeru SARTID—a obsegal časovno obdobje od štirih dni do štirih mesecev. Ker posameznih dejanj, ki jih predvideva stečajni postopek, fizično ni mogoče ustrezno izpeljati v tako kratkem času, se kot posledica 'prenagljenega' stečajnega postopka lahko zgodi »odtujitev lastnine, kraja, prisvajanje, podarjanje, zaradi česar so se v javnosti pojavljali sezname nepremičnin in premoženja, ki ni bila predmet prodaje in predaje kupcu« (prav tam). Obenem TSB ni upošteval zakonskega določila, s katerim je dolžan pozvati upnike, da v 60—ih dneh od objave oglasa o stečaju prijavijo terjatve, ki jih je sodišče na obravnavi dolžno preizkušati. Šele na podlagi tega lahko sodišče ugotovi, kdo so dejanski upniki stečajnega dolžnika. S procesom 'prehitevanja' in grobega kršenja zakonskih določil o pogojih prodaje v stečajnem postopku je sodišče uveljavljalo zgolj mnenje stečajnega upravitelja, ne pa tudi določil o upoštevanju predhodnega mnenja upnikov, ocene vrednosti stečajnega dolžnika in doseganju čim ugodnejših pogojev za poravnavo obveznosti do upnikov.

Po stečaju je stečajni upravitelj predlagal prodajo podjetja v obliki neposredne pogodbe z USS. Podobno kot v drugih primerih strateškega stečaja se je tudi tu javna zgodba stečaja osredinjala okoli katastrofalnega poslovanja, visokih dolgov, slabe proizvodnje in bistvenega presežka delovne sile ter teatralnih izrazov nezadovoljstva potencialnih lastnikov. John Goodish, predsednik slovaške podružnice USS, se je pritoževal, da v smederevski železarni proizvodnja ne deluje. V mnogih izjavah je ponovil, da v ameriških proizvodnih kapacitetah zadostuje zgolj petina od 10.000 delavcev, ki jih zaposluje SARTID, a je vseskozi pozabil dodati, da ameriški delavec USS zasluži 16,98 dolarjev na uro, smederevski delavec pa zgolj 0,30 dolarja (Derikonjić in Milošević 2012). USS in SARTID sta 8. novembra 2002 sklenila pogodbo o poslovno—tehničnem sodelovanju, s katero je USS dobil pravico do upravljanja podjetja in prisvajanja dobičkov za obdobje petih let. Prav tako je bil USS v tem času razbremenjen odgovornosti v primeru slabih poslovnih rezultatov. Če bi bilo podjetje v vmesnem času prodano drugemu kupcu, bi se pogodba obnovila za naslednjih sedem let. 28. marca 2003 je stečajni upravitelj predlagal neposredno prodajo SARTID—a ameriški korporaciji za ceno 21,3 milijonov dolarjev. Tri dni

kasneje je bila matična družba prodana po tej ceni, pet odvisnih podjetij pa za dodatnih 1,7 milijona dolarjev. Privatizacija je potekala brez oglaševanja in brez upoštevanja uradnega stališča upniškega odbora ter s številnimi potezami TSB, ki so nakazovale na grobe protizakoničnosti v stečajnem postopku in precejšnjo verjetnost korupcije. TSB nikoli ni podal odgovora, zakaj je favoriziralo enega kupca, sploh če upoštevamo, da se je za odkup smederevske železarne vseskozi zanimal še en multinacionalni gigant, ki je — z vidika zaposlenih — nudil veliko bolj ugodne pogoje odkupa deležev. Avstrijski koncern Fest Alpine je ob koncu 90—ih let tržno vrednost SARTID—a ocenil na 430 milijonov dolarjev. Pri tem naj ne bi šlo za pretirano oceno vrednosti, saj se je omenjeni koncern v tistem času zanimal za odkup smederevske železarne. Kasneje je Ekonomski inštitut iz Beograda ocenil, da je zgolj investirani kapital matičnega podjetja SARTID AD vreden 57,6 milijonov dolarjev. S privatizacijo je USS pridobil »novo železarno, ki vključuje šest jeklarn in valjarno ter se razprostira na površini 300 hektarjev, staro železarno s tremi livarnami, tovarno belega lepila v Šabcu, smederevsko luko z regionalnim pomenom, prosto carinsko cono v Smederevem površine 21 hektarjev, tovarno apna v Kučevem in več drugih nepremičnin« (prav tam). Da je šlo pri prodaji SARTID—a za tipičen primer privatizacije profitov in podružbljanja izgub, priča pogodbeni določitev, s katero je bil USS razbremenjen dolgov, ki so po nekaterih ocenah dosegali 1,7 milijarde dolarjev. Ne preseneča torej sklep SBK, ki ugotavlja, da je škandalozna privatizacija SARTID—a slonela na suspenzu sistema ustavne demokracije in na grobem kršenju principa delitve vej oblasti:

Prodaja Sartida AD in odvisnih podjetij v stečajnem postopku vzbuja utemeljen sum, da gre za klasičen primer korupcije, v katerega so vključeni najvišji organi izvršne in sodne oblasti, ki so zlorabili svoj položaj. Tujemu podjetju so omogočili privilegiran položaj in protizakonite pridobitve/dobičke. USS je zavestno vstopil v to igro z domnevno željo, da pomaga podjetju, ki je v težkem položaju. V resnici pa si je podjetje USS prizadevalo le za privilegiran položaj, ki bi omogočil ključno prednost pred potencialnimi tekmeci v procesu privatizacije (Savet za borbo protiv korupcije 2004a).

USS je v Smederevem operiral vse do januarja 2012. Sredi svetovne ekonomske krize se je ameriška korporacija zaradi rastočih izgub umaknila iz Srbije in železarno za vrednost enega dolarja vrnila državi.

4.6 Stratifikacijske spremembe in razredni odnosi

Proces sistemske transformacije je imel v postsocialističnih družbah precej podobne učinke. Poglobitev ekonomske diferenciacije je bila povsod ustvarjena z ločitvijo družbene elite od preostalega dela družba. Družbena elita je nedvomni 'zmagovalec' prehoda iz socializem v kapitalizem, saj je uspela v kratkem času zapleniti državni in družbeni kapital, največkrat na način nedemokratične in netransparentne privatizacije. Prav tako je v postsocialističnih družbah večini srednjega razreda dohodek absolutno in relativno rasel, medtem ko se je delavski razred sprva soočal z relativnim zaostajanjem za rastjo dohodka, absolutnemu zmanjšanju dohodka v prvem obdobju transformacije pa je sledila počasna rast dohodka delavskega razreda. Hkrati sta se v vseh postsocialističnih družbah razširila revščina in brezposelnost, kriza pa je prizadela tudi sisteme socialnega in zdravstvenega varstva nekdanjih socialističnih držav (Milanović 1999).

V tem pogledu je zgodba srbske tranzicija kljub nekaterim skupnim značilnostim, ki jih deli z drugimi postsocialističnimi državami, precej specifična. Sredi 'blokirane' transformacije je seveda potekalo razlaščenje, ki je vrhu družbene piramide, tj. nekdanji nomenklaturi, omogočila hitro koncentracijo državnega in družbenega kapitala. Nezakonito delovanje in kršenje temeljnih civilizacijskih v procesu lastninske koncentracije je bilo v kontekstu vojne in vzpona nacionalizma legitimirano kot "neizogibno sredstvo preživetja nacije" (Lazić 2011, 131). S pogoji vojne, državnih monopolov in črne ekonomije je povezan tudi nastanek drugih dveh delov novega kapitalističnega razreda, vojnih profiterjev in pripadnikov dela srednjega razreda, ki je svoj kulturni in socialni kapital izkoristil za odpiranje majhnih in srednjih podjetij (Lazić in Sekelj 1997; Lazić 2011, 132).

Za obdobje 'blokirane' transformacije je značilen precejšen padec v medgeneracijski družbeni mobilnosti. Zapiranje družbenih skupin je potrebno razumeti predvsem kot posledico gospodarskega zloma države. Razkroj materialnega standarda v pogojih izolacije in sankcij je potomcem fizičnih delavcev in kmetov "onemogočil dostop do univerzitetne izobrazbe. Uničenje industrijske proizvodnje je ustvarilo nepremostljivo oviro za mobilnost kmetov, hkrati pa se je precejšen del delavcev vsaj začasno usmeril k dopolnitvi dohodka s poljedelstvom, dejavnostjo, ki so jo (bodisi delavci bodisi njihovi starši) opustili" (Lazić 2011, 132). Prevlada sive in črne ekonomije je družbenim skupinam, ki so imele v lasti obdelovalno zemljo in so bile izločene iz formalne ekonomije, omogočila blaženje padca materialnega standarda oziroma "izboljšanje relativnega položaja v okviru hierarhije ekonomske neenakosti" (Babović in Cvejić 2002; Lazić 2011, 135). Za razliko od oblik reprodukcije, ki nastopijo v drugih postsocialističnih držav, v Srbiji bogatenja družbene elite ni spremljalo izboljšanje, marveč drastično poslabšanje vseh drugih slojev družbe, vključno s srednjim razredom.²⁰ Ekonomske razlike, ki so bile največje leta 1989, so se v obdobju 90—ih zaradi posplošene pavperizacije pravzaprav zmanjšale.

Obči procesi ekonomske diferenciacije med vrhom in dnem družbe, ki se začnejo v obdobju 'blokirane' transformacije, se reproducirajo tudi v drugem obdobju sistemske transformacije. Hierarhično dno družbe tvorijo majhni kmetje, nekvalificirani ter kvalificirani delavci, uradniki s strokovno izobrazbo pa so pozicionirani le nekoliko višje. V pogojih ekonomske krize so zasebni podjetniki uspeli izboljšati svoj položaj, medtem ko se je položaj strokovnjakov in nižjega menedžmenta poslabšal. Ta odnos se je spremenil z gospodarsko stabilizacijo in rastjo. Položaj strokovnjakov in nižjega menedžmenta se je takorekoč izenačil s položajem zasebnih podjetnikov.²¹ Hierarhični vrh družbene piramide je gotovo mesto največjih sprememb po koncu blokirane transformacije. Del nomenklature je uspel ohraniti svoj položaj, del nje pa več ni prisoten v krogih družbene elite. Skupina tistih, ki so ohranili svoj položaj, je

²⁰ Socialna kriza doseže vrhunec leta 1993.

²¹ Lazić ugotavlja, da je položaj majhnih podjetnikov bistveno varnejši kot v času socializma, saj so podjetniki v srbski tranziciji uspeli sistemsko utemeljiti lastno reprodukcijo osnovo, kar jim je omogočilo "avtonomno in aktivno obrambo materialnega in na sploh celotnega družbenega statusa" (Lazić 2011, 135).

razdeljena na akterje, ki so 'odblokirano' transformacijo izkoristili za pretvorbo svojih virov v ogromno zasebno bogatstvo, in akterje iz vrst nomenklature, ki so uspeli zgolj 'obstati' v družbeni eliti, denimo zaposleni, ki so se zanesli na organizacijske vire v neuspešnih javnih podjetjih. K neravnovesju vrha hierarhije dodatno prispeva nastop novih akterjev, ki "še niso imeli priložnosti za znatno povečanje materialnega bogatstva" (prav tam, 135).

Nedvomno se je v drugem obdobje systemske transformacije znatno povečala fleksibilnost družbene strukture. Predvsem je to opazno pri srednjem razredu, ki zdaj lahko prodira v kroge politične in ekonomske elite. Na drugi strani pa delavci in kmetje doživljajo mobilnost navzdol, saj jim je univerzitetna izobrazba bistveno manj dostopna kot v času samoupravnega socializma. Kot zapiše Lazić (2011, 133):

Predvsem je opazno vedno močnejše ločevanje majhnih kmetov in nekvalificiranih delavcev od višjih družbenih skupin, zlasti od strokovnjakov. Počasi se tej ločitvi pridružujejo tudi kvalificirani delavci. Ločitev fizičnih od nefizičnih delavcev, ki se je nadaljevala po letu 2000, spremlja tudi povečanje distance med prehodnim, uradniškim in srednjim ter višjim sloje. Povečuje se tudi distanca znotraj samih srednjih slojev in med srednjimi (predvsem majhnimi podjetniki) in višjimi sloji.

Srbska tranzicija ima torej splošne značilnosti, ki so posledica same oblike strukturiranja, ki spremlja prehod iz socializma v kapitalizem, ter specifične značilnosti, ki so povezane z zgodovinsko dinamiko systemske transformacije v Srbiji. V nobeni drugi postsocialistični družbi namreč nomenklatura ni bila tako uspešna pri pretvorbi organizacijskih virov v zasebno lastnino kot je bila v Srbiji. Kaj takega se je po Laziću lahko zgodilo zgolj v pogojih skrajno devastirane družbe, v kateri srednji razred ni imel dostopa do krogov politične in ekonomske elite, kar je posledično upočasnilo systemsko transformacijo. Ko je v obdobju odblokirane transformacije vendarle prišlo do prodora srednjega razreda v družbeno elito, se je na sam vrh povzpela ekonomska elita, za katero zdaj politična elita močno zaostaja. Srednji razred, ki se že od samega začetka tranzicije nagiba k samoreprodukciji in ločitvi od nižjih slojev, je tekom systemske transformacije prestajal turbulentne faze padca in

vzpona. Absolutni 'poraženec' dramatičnih pogojev srbske tranzicije pa so gotovo kmetje in fizični delavci (zlasti nekvalificirani), kar je razvidno tako pri njihovi družbeni mobilnosti kot pri materialnem standardu (Lazić 2011, 136—137).

4.7 Politična čistost in ideologija korupcije

Popolnoma očitno je, da logika pravnih pojmov ustreza logiki socialnih razmerij družbe blagovnih proizvajalcev, in prav v njih, v teh razmerjih, ne pa v dovoljenju oblasti, moramo iskati korenine sistema zasebnega prava. Nasprotno pa se logika razmerij gospostva in podreditve le deloma ujema s sistemom pravnih pojmov. Zato pravno razumevanje države nikoli ne more postati teorija, ampak se bo vselej pojavljalo kot ideološko sprevrčanje dejstev. (Pašukanis 2014, 55—6)

Deindustrializacija gospodarstva, ki jo je v manj kot desetletju povzročil val divje privatizacije, je dramatično preoblikovala socialno, politično in ekonomsko tkivo srbske družbe. Pojma privatizacije in korupcije sta v Srbiji danes praktično sinonima. Večina delavcev, ki so osebno doživeli posledice privatizacije po letu 2001, privatizacijo označuje za roparski, 'bratski' in 'botrski' podvig političnih sorodnikov. Mnoga poročila o privatizacijskih aferah pričajo o tem, da so v koruptivne prakse vmešani tako domači in tuji podjetniki kot tudi predstavniki politične oblasti in njenih institucij. Privatizacijsko opustošenje sredi 'odblokirane' tranzicije je uspelo v celoti odvreči ideologijo transparentnosti, ki jo je politična oblast povzdignila na mesto poroka ekonomske učinkovitosti in dobrega vladanja. Danilo Šuković, član SBK, je privatizacijo označil za usmerjen proces prodaje favoriziranim kupcem. V procesu privatizacije je AP zgolj formalno nastopala kot agent institucionalne regulacije, dejansko pa so celotno zadevo poganjala svetovalna podjetja: »Svetovalna podjetja so izdelovala poročila in proračune za Agencijo ter utrjevala oceno vrednosti kapitala, hkrati pa so njihovi ljudje delali za zainteresirane kupce. Ta povezanost je angažiranim akterjem omogočila odpravo konkurence« (Nikolić Đaković 2011).

V privatizacijskem diskurzu po letu 2001 se posledice privatizacije v grobem delijo na primere spornih in neuspešnih prodaj. Za sporne privatizacije štejejo primeri, kadar do transformacije pride z netransparentno prodajo in zlorabo javnega položaja prek

neformalnega dogovarjanja o prodaji med kupci in predstavniki politične oblasti. Takšna privatizacija stremi k prodaji podjetja favoriziranemu kupcu, tj. mimo norme konkurenčnosti. Ko gre za primere neuspešnih privatizacij, je ključno merilo upoštevanje pogodbenih obveznosti kupca: izvršitev investicij, izvajanje socialnih programov itd. Če kupec pogodbenih obveznosti ne izpolnjuje, AP pogodbo o prodaji prekine in posledično je privatizacija neuspešna. Del problema te dihotomne evalvacije procesa privatizacije je povezan s samim jezikom evalvacije, saj ta ne upošteva različnih strukturnih pozicij posameznih akterjev. Odpira se vprašanje, ali je mogoče označiti privatizacijo kot sporno ali nesporno ter kot uspešno ali neuspešno, če izid privatizacije ocenimo z različnih strukturnih pozicij — s pozicije kupca na eni strani in pozicije delavcev na drugi. S privatizacijo družbenih podjetij po letu 2001 je delo izgubilo kar tri četrtine vseh delavcev. Kratenje delavskih pravic in poslabšanje pogojev dela večine delavcev, ki jim je uspelo obdržati zaposlitev v privatiziranih podjetjih, kaže, da je imel proces privatizacije kot celota za delavce uničujoče posledice. Po Balunoviću je tako bolj primerno govoriti o 'zmagovalcih' in 'poražencih' privatizacije, pri čemer »prvo skupino tvori politično—ekonomska elita, drugo skupino delavci privatiziranih podjetij, dolgoročno pa družba kot celota« (Balunović 2015, 118).

Pri simbolnopolitični analizi problematike 'čistih' in 'nečistih' privatizacij je uporaben pristop Petra Bratsisa, ki pri dekonstrukciji jezika protikorupcije in iskanju njene ideološke funkcije izhaja iz teorije o čistem in nevarnem, ki jo je razvijala antropologinja Mary Douglas. Douglas na podlagi interkulture primerjave čistega in nevarnega razkrije nekakšno splošno pravilo delitve. Nobene stvari ni mogoče razumeti kot inherentno čiste ali nevarne. Določena stvar je kot čista ali nevarna lahko definirana zgolj odnosno, v relaciji do splošne sheme, ki prostorsko razporeja statuse čistega in nevarnega. Da bi določen subjekt, stvar ali družbena praksa postal nečist, mora na nek način odstopati od tistega, kar je opredeljeno kot normalno. Če pa hočemo razumeti, kaj je patološko, se je treba sklicevati na pravila delitve. Skratka, čisto in nevarno nista vnaprej dani kvaliteti, temveč sta vrsti klasifikacij, ki jih proizvajajo izrazito performativna pravila delitve. Slednja so »sinonimna s sistemom

idej, eno konstituira drugo. Klasifikacije čistega in nečistega niso možne brez pravil delitve, prav tako pa pravila niso možna brez klasifikacije« (Bratsis 2003, 28—9).

Če korupcijo skušamo razumeti prek simbolnopolitičnih pravil delitve, postane jasno, da je razlikovanje med čistim in nevarnim definirano predvsem kot jasna razmejitev med javnimi in zasebnimi interesi, pri čemer ne enega ne drugega ni mogoče označiti za inherentno slabo: »Zasebni in javni interesi so povsem v redu, dokler ostajajo na ustreznih mestih. Ko zasebni interesi okužijo javnega, politiki in politika postanejo umazani, omadeževani, okuženi in zatorej korumpirani. Isto je mogoče v obratni situaciji, kjer javni interes vdre v zasebnega (...) Takšna ideja politične korupcije je konsistentna z opisom korupcije kot izgube čistosti ene substance z uvajanjem druge (...)« (prav tam, 17)²². Če upoštevamo, da je javni uslužbenec venomer tudi subjekt zasebnih interesov, se odpre vprašanje, ali je res mogoče definirati posamezna dejanja kot koruptivna, ne da bi bili pri tem povsem arbitrarni? Moderne korupcije torej ne gre razumeti v absolutnem smislu. Bratsis poudarja, da je v ideološki funkciji korupcije ključen ritualni in performativni aspekt, ki proizvaja iluzorno podobo delitve družbenih sfer. S tem se zakriva fetišistična narava sistema pravil delitve. Ustroj moderne politike inherentno spodriva kakršenkoli poskus jasne razmejitve praks na čiste in nevarne, normalne in patološke. Prej bi lahko rekli, da so določene oblike korupcije klasificirane kot sprejemljive, če *pretirano* ne odstopajo od tistega, kar se ima za normalno. Tako protikorupcijski diskurz z reproduciranjem simbolnopolitične arbitracije po eni strani latentno generira neproblematizirano polje normalnega, po drugi strani pa določene prakse opredeli kot manj normalne, a vendarle sprejemljive:

²² Bratsis trdi, da je treba ločevati med tradicionalnim in modernim pojmovanjem korupcije. Problem modernega koncepta korupcije je namreč, da korupcijo opredeli v razmerju do javnih in zasebnih interesov, kakor da bi šlo pri tem za vsepričujoč, ahistoričen pojav. Natančnejša analiza pokaže, da se tradicionalna korupcija navezuje na razkroj in uničevalnost vladanja po eni strani, po drugi strani pa na izgubo državljanskih vrlin. To razlikovanje med tradicionalno in moderno korupcijo je mogoče ponazoriti na naslednji način: če je imel Ronald Reagan v zadnjih letih predsedniške funkcije Alzheimerjevo bolezen, bi šlo v tem primeru za korupcijo v tradicionalnem smislu — bolezen je popačila racionalno in avtonomno kapaciteto političnega subjekta. Nikakor pa v tem primeru ne moremo govoriti o korupciji v modernem smislu. Javni in zasebni interes postaneta del koncepta korupcije šele z nastankom meščanske družbe in kapitalistične modernosti: »Moderni pojem politične korupcije je zato bližji ideji nečistosti kakor pa korupciji kot razkroju in destruktivnosti« (Bratsis 2003, 17).

Ker 'zasebnih interesov' ni mogoče odstraniti ne iz teles javnih uslužbencev ne iz dejanskega jedra meščanske politike, instituiranje niza pravil in praks služi čiščenju polja podob od dejanj, ki izpodbijajo kategorizacijo družbe kot dveh medsebojno izključujočih registrov – javnega in zasebnega. Uspeh teh pravil delitve temelji na dveh medsebojno odvisnih principih. Po eni strani temelji na regulaciji, prikrivanju in odpravljanju vseh tistih dejavnosti, ki bi jih državljani utegnili razumeti kot prisotnost zasebnega interesa v javnem telesu. Po drugi strani pa gre za poskus strukturiranja parametrov in meja tistega, kar bodo državljani najverjetneje zaznali kot korupcijo na način vzpostavitve referenčne točke, iz katere je mogoče sklepati, kaj je normalno in kaj patološko (...) Ni torej presentljivo, da politična korupcija v modernih družbah še nikoli ni bila prepovedana kot taka. Med večino primerov zasebnega poseganja v javno telo spadajo sprejemljive in normalne prakse. Zgolj nekatere oblike so smatrane za 'koruptivne' (prav tam, 33, 35).

Koncept korupcije nosi precejšnjo ideološko težo v trenutni ekonomski in ideološki konjunkturi²³. Nerazvitost in neveljavljanje standardov pravne države, pohlep, recidivi socialistične mentalitete, 'nacionalna' zakoreninjenost neformalnih vezi, manjko podjetniškega duha — to so le nekatere izmed pogosto prisotnih razlag, ki korupcijo skušajo predstaviti kot nekaj, kar je specifično za določeno družbo. Retorika protikorupcije tako vselej ustvarja podobo korupcije kot moralnega, personaliziranega dejanja, kar se najbolje izraža v podobah tajkunizacije in koncentracije lastništva v rokah moralno oporečnih poslovnežev. »Jezikovne igre«, ki slonijo na atributih

²³ Kritične študije vzpon globalne protikorupcije razumejo kot obliko normalizacijske tehnike globalnega neoliberalizma. S tem je mišljen predvsem vidik kvantitativnega klasificiranja in konstruiranja indikatorjev vladanja, ki nastajata pod peresom vladnih in nevladnih organizacij, nacionalnih in nadnacionalnih akterjev. Indikatorji vladanja, usmerjeni v preiskovanje korupcije v posameznih nacionalnih državah in regijah, dajejo vtis, da je korupcijo mogoče podvreči empiricizmu, znanstveni objektivnosti in metodološki strogosti. Po Foucaultu je seveda nesmiselno dejati, da je kakršnokoli vedenje apolitično in zgolj tehnično. Zlasti na polju državnega vladanja je to očitno, saj gre za sfero, v kateri so »temeljni pojmi in problemi vrednostno obremenjeni« (Loewenheim 2008, 258). Indikatorje vladanja oblikujejo hegemonski akterji (mednarodne finančne organizacije, multinacionalne korporacije, itd.), ki podatke o korupciji instrumentalizirajo na specifičen način, z namenom artikulacije preiskovanih držav kot etičnih subjektov, »odgovornih za dogajanje znotraj državnih meja (...) 'Država', kot je tu naslovljena, nastopa kot subjekt v dvojnem smislu, tj. kot objekt raziskave in obenem kot akter, ki je zmožen delovanja in je odgovoren za izbire in politike, posledično pa tudi za ocene, ki jih prejme. V tem pogledu je mogoče trditi, da preiskave ustvarjajo pričakovanja o izboljššanem vedenju držav« (prav tam, 259).

privatizacije, s katerimi se ocenjujeta čistost in nevarnost v pravnoformalnem prenosu lastnine, skrbijo za preusmerjanje krivde za uničujoče posledice privatizacije na »posamezne akterje, malverzacije in podobne procese« (Balunović 2015, 118), s čimer se maskira sistemski značaj procesa privatizacije, ki ga bomo obravnavali v nadaljnjem delu poglavja.

4.8 Privatizacija kot periferizacija

4.8.1 Organizacija politične moči v kapitalistični svetovni—ekonomiji

Naše izhodišče za strukturno branje korupcije je koncept kapitalistične svetovne—ekonomije, ki ga razvije Immanuel Wallerstein. Wallerstein kapitalistično svetovno—ekonomijo opredeli kot »veliko zemljepisno območje, v katerem obstaja delitev dela in v katerem zato poteka pomembna menjava temeljnih ali bistvenih dobrin, pa tudi tokov kapitala in dela« (Wallerstein 2006, 33). Poenotujoči dejavnik kapitalistične svetovne—ekonomije ni politična struktura, pač pa vzpostavljena delitev dela. Kar običajno umanjka pri moralnih sodbah tranzicijskega lastninjenja, je razumevanje osnovne logike svetovne—ekonomije. Ta logika »daje prednost« neskončni akumulaciji kapitala tako, da uveljavlja strukturne mehanizme, ki nagrajujejo tiste, ki tej logiki sledijo, obenem pa kaznujejo oziroma izločijo iz družbenega prizorišča vse, ki v svojem delovanju odstopajo od omenjenega imperativa²⁴. Globalna delitev dela

²⁴ Wallerstein na ta način izjemno lucidno opiše konfliktnost med imperativom neomejene akumulacije kapitala in ideologijo svobodnega trga: »Popolnoma svobodni trg deluje le kot ideologija, kot mit, kot prisilni vpliv in nikoli kot vsakdanja realnost. Eden od razlogov, da svobodni trg ni vsakdanja realnost, je v tem, da tak trg – če je sploh kdaj obstajal – onemogoča neskončno akumulacijo kapitala. To se morda zdi paradokсно, ker je gotovo res, da kapitalizem ne more delovati brez trgov, kakor je res, da kapitalisti vedno prisegajo na svobodni trg. V resnici pa kapitalisti ne marajo povsem svobodnega trga, raje imajo trge, ki so le delno svobodni (...) Na takem popolnem trgu bi bilo zmeraj mogoče, da bi kupci barantali s prodajalci, tako da bi ti imeli absolutno minimalni dobiček (...) Tako nizka raven dobička bi povzročila, da bi postala kapitalistična igra za proizvajalce popolnoma nezanimiva, s čimer bi spodnesli ves sistem. Prodajalci imajo vedno najraje monopole, ker lahko tedaj ustvarjajo razmeroma širok zev med produkcijskimi stroški in prodajnimi cenami in dosežajo visoke dobičke. Seveda je popolne monopole izjemno težko ustvariti in so redki, kvazimonopoli pa niso redki« (Wallerstein 2006, 36).

se v svetovni—ekonomiji artikulira znotraj meddržavnega sistema²⁵, ki produkcijske procese prostorsko razporeja na neenakomeren način. Osnova delitev dela, umeščena v meddržavni sistem, omogoča nastanek pogojev neenake menjave. Slednji nastajajo v političnem odnosu med produkcijskimi procesi centra in periferije oziroma držav centra in držav periferije²⁶. Ta odnos ustvarja asimetrično razmerje sil med centrom in periferijo ter tako določa možnosti za dobičkonosnost in monopolizacijo. Razmerje moči med centrom in periferijo je politično organizirano razmerje dominacije, hierarhičnosti in odvisnosti. Da bi razumeli, zakaj in kako se to asimetrično razmerje nenehno obnavlja, je treba upoštevati tako objektivne kot subjektivne dimenzije periferne politične oblasti.

Ko govorimo o objektivnih razmerah, moramo najprej poudariti strukturni položaj, ki omejuje maneverski prostor politične oblasti na periferiji. Slednja za razliko od centra, v katerem politična oblast agresivno ščiti kvazi—monopole, le stežka preseže podrejenost v razmerju do interesov centra. V postsocialističnih državah, kot je Srbija, je ključni mehanizem ustoličenja perifernosti državni dolg. V letu 1990 je Srbija po standardih Svetovne banke veljala za državo z nizko zadolženostjo. Zunanji dolg Srbije je znašal 6,4 milijarde ameriških dolarjev, BDP pa približno 20 milijard. Vrednost izvozov in storitev je bila 5,45 milijard, vrednost uvoza pa 7,04 milijarde. Zunanji dolg se je do konca leta 2000 povzpел na kar 10,83 milijard dolarjev, kar je približno 20 % višji znesek od BDP—ja, ki se je v desetih letih več kot prepolovil. V istem letu je izvoz znašal zgolj 1,56 milijard ameriških dolarjev, medtem ko je bil v razmerju do zunanjega dolga uvoz petkrat manjši (3,33 milijard) (Kovačević 2010).²⁷

²⁵ Wallerstein takole pojasni pomen meddržavnega sistema v kapitalistični svetovni—ekonomiji: »Videli bomo, da kapitalistični sistem zahteva zelo posebno razmerje med ekonomskimi proizvajalci in nosilci politične moči. Če so politični nosilci premočni, tako kot v svetovnem—imperiju, njihovi interesi premagajo interese ekonomskih proizvajalcev in neskončna akumulacija kapitala ni več prioriteta. Kapitalisti potrebujejo velik trg (zato so minisistemi zanje preozki), toda potrebujejo tudi množstvo držav, saj le tako dosežajo prednosti v poslovanju z državami, izigravajo države, ki jim niso naklonjene, v korist tistih, ki so prijateljske do njihovih interesov. Samo obstoj množstva držav v vseobsežni delitvi dela zagotavlja to možnost« (prav tam, 34—5).

²⁶ Vmesni položaj med centrom in periferijo zasedajo polperiferne države, v katerih je mogoče zaslediti produkcijske procese, ki so značilni tako za center kot za periferijo (glej prav tam, 40—1).

²⁷ Teza, da je visoko zadolženost Srbije ob koncu leta 2000 povzročila slaba nacionalna gospodarska politika, zanemarja vlogo 'eksogenih' faktorjev oziroma politike mednarodne skupnosti do Srbije v obdobju 90—ih let. Mednarodne sankcije so neposredno prispevale k rasti zunanjega dolga, saj država v času sankcij ni mogla

Z 'demokratizacijo' in obnovo povezav z mednarodnimi institucijami je bil zunanji dolg delno odpisan, vendar je te dosežke izničil pogoj, da se mora Srbija vnovič zadolžiti. Po letu 2001 je Pariški klub odpisal 66 % dolga od skupnega zneska 4.5 milijarde dolarjev, ki jih je ZRJ dolgovala državam članicam Pariškega kluba, vendar je sporazum predvideval odpis šele po tem, ko Srbija sklene nov dolžniški aranžma z MDS. Ob koncu leta 2001 je Miroslav Labus, takratni podpredsednik zvezne vlade in minister za ekonomske odnose s tujino, obljubil, da bo zunanji dolg zaradi dvotretjinskega odpisa znižan z 12 na 7 milijard dolarjev. Čeprav je Pariški klub odpisal dodatni 2.2 milijardi dolarjev, je v letu 2002 zunanji dolg »dinamično rasel, tako da je ob koncu tega leta znašal 11,230 milijard dolarjev oziroma, če preračunamo v evrsko valuto, 10,77 milijard (...)«, čemur v največji meri botruje »(...) izjemno dinamično zadolževanje podjetij in bank. Uradne institucije, resorski ministri, guverner NBS (*Narodna banka Srbije*, op. p.) in veliko število ekonomistov pa kljub temu še naprej 'dokazujejo', da je Srbija srednje zadolžena država ter da zunanji dolg — oziroma izjemno dinamična rast zunanjega dolga podjetij in bank — ni skrb vzbujajoča« (Kovačević 2010). V politiki strukturnih prilagoditev, ki jo izvaja MDS, nove pakete zadolževanja vselej pogojuje privolitev v izvajanje kratkoročnih in dolgoročnih reform, usklajenih s temeljnimi principi Washingtonskega konsenza. Ključne so politike, ki pospešujejo periferno integracijo v svetovni trg, torej privatizacija, deregulacija in liberalizacija gospodarstva. Ker Srbija zaradi desetletja ekonomskega pustošenja ni bila v položaju, da bi lahko nemoteno servisirala tekoča posojila in polnila državni proračun, je bilo izvajanje strukturnih prilagoditev, ki so zgolj poglobljale periferno umestitev, praktično neizogibno za preživetje politične oblasti. Odvisnost od priliva tujega kapitala in visoka zadolženost sta v procesu 'demokratizacije' postala del razvojne politike Srbije. Čeprav je bil zunanji dolg v višini 4,5 milijard dolarjev odpisan v času 'odblokirane' tranzicije, je do konca leta 2008 narastel na 30,708 milijard dolarjev (oziroma 21,801 milijard evrov). Dolg bi bil še višji, če se vmes ne bi zgodila svetovna ekonomska kriza, ki je skrčila sredstva za kreditiranje podjetij in bank. Do konca leta 2008 je Srbija že vstopila v dolžniško

servisirati tekočih posojil iz tujine, s čimer so se kopičile tako redne kot zamudne obresti posojil (glej Kovačević 2010).

krizo, zaradi česar je bila prisiljena MDS zaprositi za posojilo. Odobritev posojil je od leta 2009 spremljalo postopno uvajanje politike varčevalnih ukrepov.

Pri vsem tem je enako pomemben tudi subjektivni vidik periferizacije. Andre Gunder Frank pravi, da periferne odvisnosti nikoli ne povzročijo zgolj zunanji elementi oziroma interesi tujega kapitala. Konsolidacija strukture odvisnosti in nerazvitosti vselej zahteva uskladitev interesov tujega kapitala z razredno politiko lokalne buržoazije oziroma *lumpenburžoazije*. Govoreč o proizvodjanju nerazvitosti in odvisnosti v kapitalistični integraciji Latinske Amerike, Gunder Frank poudari, da je politika »izražanja dobrodošlice in sodelovanja s tujimi interesi, ki nadzorujejo tako notranje kot zunanje zadolževanje in določijo, kateri proizvodi naj bodo izdelani v posameznih državah, politika, ki služi zgolj razrednim interesom lumpenburžoazije in ki spodbuja lumpenrazvoj ljudstva Latinske Amerike. Tuji nadzor je vzrok in ne posledica pomanjkanja investicijskega kapitala (...) isti proizvodni procesi in struktura, ki spodbujajo nerazvitost, proizvajajo tudi visoke dohodke za latinskoameriško buržoazijo« (Gunder Frank 1972, 108, 119). Za razliko od 'buržoaznega nacionalizma', ki razvoj nacionalnega gospodarstva organizira protekcionistično, lumpenburžoazija s slabim in neustreznim izkoriščanjem virov in zavračanjem izgradnje trajnostnega ekonomskega razvoja aktivno podpira politiko odvisnosti, kar ima za posledico poglobljanje socialne neenakosti v smislu distribucije nacionalnega dohodka. Praktično identična politična drža, kot jo je analiziral Gunder Frank, je nastopila s političnimi spremembami v Srbiji po letu 2001:

Ob koncu junija leta 2004 sta tedanji finančni minister vlade Srbije Mladen Dinkić (...) in guverner Narodne banke Srbije Radovan Jelašić (...) zaključila pogajanja z Londonskim klubom deležnikov, ki je Srbiji odpisal 62 % dolga. Z drugimi besedami: skupne obveze Srbije so bile zmanjšane z 2,7 milijarde dolarjev na milijardo in 80 milijonov dolarjev. Obrestna stopnja za vračanje preostalih 38 % dolga v prvih petih letih je postavljena na 3,75%, od šestega do dvajsetega leta pa naj bi znašala 6,75 %. Odpis dolgov ni bil izoliran dogodek; treba je namreč upoštevati, da je vzporedno nastopil pristanek na vračanje preostanka dolgov. Miroljub Labus je kot podpredsednik zvezne

vlade nonšalantno podpisal sporazum, s katerim je SR Jugoslavija sprejela poravnavo vseh rednih, zamudnih in kazenskih obresti MDS, SB in drugih deležnikov, ki smo jih omenili. Labus pa je še nonšalantneje sprejel odločitev, da se SR Jugoslavija odreka vseh obresti na naših blokiranih sredstvih v tujih bankah, ki mimogrede še vedno niso bila vrnjena, četudi gre za znesek približno 1,7 milijarde dolarjev« (Gerusija 2014).

4.8.2 Plenjenje in post—socialistična renta

Pripojitev novih območij v svetovno—ekonomijo vselej spremljajo tudi drugačne, bolj 'škandalozne' oblike prenosa akumuliranega kapitala iz politično šibkejših v močnejše gospodarske regije. Plenitev je razširjena metoda akumulacije v takšnih razmerah:

A ropanje je samouničevalno, saj tako ubiješ kokoš, ki nese zlata jajca. Ker pa so učinki srednjeročni, prednosti pa kratkoročne, se plenitve še kar naprej dogajajo tudi v moderni svetovni ekonomiji, pa naj smo še tako ogorčeni, ko to opazujemo (...) Plenitev je, če nekdanjo državno lastnino 'privatizirajo' tako, da jo prepustijo mafijskim trgovcem, ki se nemudoma umaknejo iz države, potem ko so uničili podjetja. Že res, da je to samouničujoče, toda šele potem, ko je bil zelo oškodovan svetovni produkcijski sistem, in to v korist kapitalistične svetovne—ekonomije (Wallerstein 2006, 39—40).

Zgodovina privatizacijske plenitve v Srbiji po letu 2001 je zgodovina rentništva — prisvajanja presežne vrednosti neposredno iz finančnih tokov podjetja. Kupci državnih deležev so običajno najprej postali solastniki (nemalokrat manjšinski solastniki) deležev podjetij, koncentracijo lastniških deležev pa so dosegli s centralizacijo upravljanja in z izključitvijo delavcev oziroma malih delničarjev. To jim je uspelo z izvajanjem pritiska na delavce, ki jih je vodstvo sililo k prodaji delnic, ter z očitno, protizakonito razlastitvijo, ki so jo podpirale institucije, odgovorne za regulacijo procesa privatizacije. Obravnavani primeri privatizacijskih malverzacij pričajo o izrazitem zapostavljanju dolgoročnih investicij v podjetjih. Podjetja so bila

zanimiva kot takojšen vir kratkoročnega dobička ali pa kot subjekt finančnih špekulacij, usmerjenih v razvrednotenje podjetij. Po eni strani lahko to težnjo po zapostavljanju dolgoročne stabilnosti podjetja razumemo kot odraz politične ekonomije post—socialističnega kapitalizma, tj. izrazite politične regulacije gospodarstva, kjer na poslovno preživetje vpliva politična podpora. Politične spremembe vselej nosijo možnost nenadne transformacije in reorganizacije vzvodov moči, s čimer ogrožajo infrastrukturo nadzora (Dzarasov 2014, 10) v podjetjih. V kontekstu, kjer so dolgoročne investicije tvegane, se realizacija profitov preusmeri k uzurpaciji nadzora nad finančnimi tokovi podjetja in generiranju insajderske rente, oblike dohodka, ki se črpa iz finančnih sredstev, namenjenih izplačilu mezd, amortizaciji in investicijam. Dzarasov insajdersko rento označi za *konkretno obliko presežne vrednosti*, za dohodek, ki je veliko bolj razpršen od konvencionalnega, podjetniškega ustvarjanja dobička: »Med izvore tega dohodka štejemo tudi izdelke, ki pripadajo produkcijskim stroškom in ne k preostanku dohodka. Lahko zaključimo, da je višina običajnega podjetniškega dobička odvisna predvsem od razlike med stroški in donosom, medtem ko je dohodek velikih insajderjev deloma odvisen od velikosti finančnih tokov podjetja« (ibid, 149). Insajdersko rento ni mogoče na preprost način umestiti v hierarhično razvrstitev transformiranih oblik presežne vrednosti. Dialektično cepljenje presežne vrednosti pomeni, da se ta prvenstveno izrazi kot dobiček v čisti obliki, za katerega je značilna uniformna stopnja (transformacija prvega reda). Izvorno stanje presežne vrednosti se nato cepi v različne oblike – industrijski profit, komercialni profit, obresti in zemljiško rento (transformacija drugega reda). Obe transformaciji v obliki presežne vrednosti lahko tvorita del insajderske rente, vendar se po Marxu te transformacije odvijajo v sferi distribucije in menjave, medtem ko se insajderska renta pojavi v toku nadaljnje redistribucije teh vrst dohodka, kar Dzarasova napeljuje k tezi, da gre za transformacijo presežne vrednosti tretjega reda (prav tam, 150). Skratka, v perifernem kapitalizmu se pojavlja specifična sinteza podjetniškega dohodka in fevdalne rente, ki združuje različne načine produkcije, tako kapitalistične kot nekapitalistične, zato redistribucija presežne vrednosti v takšnih ekonomijah prevzame »specifično obliko, ločeno od 'klasičnih' različic, ki se nanašajo na razvite ekonomije jedra

kapitalističnega svetovnega sistema« (prav tam). David Kotz je na primeru velikih podjetij ruskega gospodarstva preučeval izvore dohodka v različnih gospodarskih panogah in ugotovil, da profiti, realizirani skozi sedanje delo, tvorijo zgolj manjšinski del dohodkov. Po Kotzu različne oblike rente tvorijo pglavitni delež vseh dohodkov:

Ne gre za to, da je kapitalistično ustvarjanje profitov povsem odsotno v Rusiji, saj nekatera podjetja uspejo ustvarjati profite iz dela zaposlenih navkljub hudi ekonomski depresiji in socialnemu kaosu. Gre za to, da kapitalistično ustvarjanje profitov ne tvori večinskega dela dohodka novega ruskega razreda bogatih lastnikov. Njihov dohodek izhaja predvsem iz nekapitalističnih odnosov« (Kotz 2001, 171).

Hkrati pa je uveljavitev 'kratkega časovnega horizonta' – prevlade kratkoročnih rentniških interesov na škodo dolgoročne stabilnosti podjetij – simptom transformacije sodobnega kapitalizma kot celote in ne zgolj postsocialistične periferije. Ta transformacija nastopi s financiacijo in z vzponom 'delničarske revolucije'. Transformacija ameriških korporacij iz menedžerskih podjetij v financializirane strukture je po Dzarasovu »ena izmed največjih sprememb v nedavni ekonomski zgodovini«, ki se zgodi s financiacijo globalnega kapitalizma (prav tam). Ta sprememba priča o izvornem konfliktu med industrijskim in finančnim kapitalom oziroma o tendenci finančnega kapitala k vse večji avtonomiji; o protislovju, ki se izraža v nepomirljivem odnosu med dolgoročnimi interesi podjetja in takojšnjo vrednostjo delnic. Med letoma 1940 in 1970 sta bila lastništvo in nadzor v ameriških korporacijah ločena, nadzor nad podjetji je bil v rokah menedžerjev. Vzdržnost te ločitve v 'zlato dobo kapitalizma' je temeljila na reprodukciji ravnovesja med mezdami, dividendami in investicijami. Kot pravi Margaret Blair: »Trideset let po drugi svetovni vojni so bile investicijske priložnosti na sploh dovolj dobre (...), da se finančni interesi niso vmešavali v strategije ohranitve in reinvestiranja« (Blair prav

tam, 23)²⁸. Stagflacija sedemdesetih je porušila to ravnovesje. 'Delničarska revolucija' je v 80—ih letih 20. stoletja nastopila kot odgovor na nižanje profitabilnosti investicij v proizvodne kapacitete. Z delničarsko revolucijo je bil konflikt med dolgoročnimi in kratkoročnimi interesi, med strategijo rasti in interesi rentnikov, presežen v prid delničarjev. Ta ofenziva je v 80—ih letih vodila k valu združitvev in odkupov korporacij (Ho v prav tam)²⁹ ter k sklenitvi odnosa med lastništvom in nadzorom, s čimer se je končal menedžerski monopol nad nadzorom podjetij. Ameriške korporacije so se znašle na udaru neprizanesljivega zmanjševanja, restrukturiranja in odvzema lastnine, hkrati pa so se »investicijska sredstva močno zmanjšala, da bi se povešale dividende in stimulirale vrednosti delnic. Rast trenutne vrednosti delnic je nadomestila dolgoročno rast kot primarno korporativno strategijo« (Dzarasov 2014, 7). To je imelo silne posledice za strukturo svetovne ekonomije. Podjetja so se na vedno intenzivnejše preusmerjanje notranjih sredstev v dividende in odkupe delnic odzvala z 'izvozom' proizvodnje nizke dodane vrednosti na območja, ki so po razpadu socialističnega bloka močno povečala bazen nizkocenovne delovne sile³⁰. V političnem smislu je delničarsko revolucijo mogoče razumeti kot potezo, značilno za neoliberalno kontrarevolucijo 80—ih let. Slednja je na krizo in padanje profitov odgovorila z restavracijo zakona presežne vrednosti, avtonomne oblasti denarja in z oženjem časovnega horizonta v korporativni strategiji: »Finančni interesi delničarjev zastopajo interese menedžerjev in širše družbe, ker je glavni cilj v kapitalizmu prisvajanje presežne vrednosti (...) Na ožjenje priložnosti za prisvajanje presežne vrednosti v produktivni sferi se je kapitalizem odzval s povečevanjem izkoriščanja na globalni ravni« (prav tam, 21, 26).

4.8.4 Produktivnost spornega podjetništva

Naj ob koncu poglavja omenimo še, da je bila AP do leta 2006 pogosto deležna očitka, da v prvih petih letih privatizacije ni preverjala porekla denarja kupca. V poročilu o

²⁸ Blair, Margaret M. 1993. Financial Restructuring and the Debate about Corporate Governance. V *The Deal Decade: What Takeovers and Leveraged Buyouts Mean for the Corporate Governance*, ur. Margaret M. Blair, 1—18. Washinton, DC: The Brookings Institution.

²⁹ Ho, Karen. 2009. *Liquidated: An Ethnography of Wall Street*. Durham, NC: Duke University Press.

³⁰ Proizvodnja z visoko dodano vrednostjo je ostala pod okriljem kapitalističnega centra.

politiki in procesu privatizacije iz leta 2003 SBK navaja, da ne finančno ministrstvo ne ministrstvo za gospodarstvo in privatizacijo »nimata vpogleda v količino nelegalno pridobljenega kapitala in 'umazanega denarja', namenjenega za odkupe državnih podjetij. Domnevno zato, ker bi s tem odvrnili tuje investitorje, pri čemer ni upoštevan negativni politični učinek obnove in krepitve predstavnikov Miloševićeve nomenklature in mafijaških poslov« (Savet za borbu protiv korupcije 2003). To pravno 'luknjo' je SBK označil kot posledico »pomanjkljive formulacije Zakona o privatizaciji« (prav tam). Prvi problem tega argumenta izhaja iz nerazumevanja pogojev, v katerih nastane institucionalni načrt privatizacije. Ta ni nastal v vakuumu, temveč v specifični ekonomski in ideološki konjunkturi. Pospešen val privatizacije na način zunanje prodaje ne bi bil možen brez znatnega vnosa kapitala. Omenili smo, da je vlada v diskurzu privatizacije poudarjala pomen sklepanja strateških partnerstev s tujimi frakcijami kapitala. Če upoštevamo dinamiko tujih investicij v 'razvijajočih' in 'tranzicijskih' državah, pa postane jasno, zakaj do znatnejšega vnosa tujega kapitala v prvih letih privatizacije ni moglo priti. Tuji investitorji favorizirajo države z utrjenim racionalno—birokratskim aparatom. Gre za instrumentalno racionalnost, ki je vpisana v logiko delovanja kapitalističnega podjetja. Prioriteti sta povečevanje koristi in vzpostavljanje pogojev, v katerih dobiček odtehta stroške: »V razmerju do države in državne regulacije je kapital pri sprejemanju racionalnih naložbenih odločitev odvisen od prava in birokracije« (Bratsis 2003, 45). Za investicije najugodnejša okolja so zaznamovano *predvidljiva*, politično stabilna okolja, v katerih je prihod znatnejših tujih naložb pogojen z relativno avtonomijo države (Poulantzas 1993).³¹ Ker se je Srbija z 'demokratizacijo' znašla šele na začetni točki politične in ekonomske liberalizacije, politična oblast v pospešeni privatizaciji družbenih podjetij ni mogla računati na tuje frakcije kapitala. Zgolj nacionalni kapitalistični razred, ki se je v 90—ih letih vzpostavil znotraj simbiotičnega odnosa med državo in organiziranim kriminalom, je lahko zagotovil dovolj kapitala za izvedbo pospešene privatizacije. Plenitev družbenega sektorja gospodarstva ni anomalija, temveč konstitutiven

³¹ Poulantzasov koncept relativne avtonomije države se nanaša na opredelitev države kot kolektivnega kapitalista, ki stremi k vzdrževanju ravnovesja med posameznimi frakcijami kapitala in zaviranju pritiskov partikularnih interesov na račun kapitalističnega sistema kot celote (glej Jessop 1985; Poulantzas 1993).

dejavnik periferizacije Srbije.

5 PRIVATIZACIJA ZRENJANINSKE JUGOREMEDIJE

5.1 Zrenjanin med socializmom in post—socializmom

Zrenjanin spada pod avtonomno pokrajino Vojvodino in je sedež srednjebanatskega okrožja. Gre za tretje največje mesto Vojvodine, takoj za Novim Sadom in Subotico. Sodeč po podatkih Republiškega zavoda za statistiko, je Zrenjanin leta 2011 štel nekaj več kot 123.000 prebivalcev; približno 76,5 tisoč prebivalcev živi znotraj urbanega področja, 47.000 prebivalcev pa je naseljenih v okoliških predelih (Republički zavod za statistiku RS 2011a, 42)³². Kakor celotna Vojvodina je tudi Zrenjanin izrazito multinacionalno in večetnično okolje. V mestu je mogoče naštetih 22 nacionalnih in etničnih manjšin, večino pa tvorita srbsko in madžarsko prebivalstvo³³.

5.1.1 Industrijski Zrenjanin

Lokalni prebivalci zelo radi poudarijo, da je bil Zrenjanin v času SFRJ »drugi za Mariborom« in da je mesto po industrijskem razvoju nenehno tekmovalo s štajersko prestolnico. Pred drugo svetovno vojno je mesto veljalo za eno izmed redkih industrijskih utrd vzhodnega dela Jugoslavije. Začetki industrializacije mesta segajo v 19. stoletje, ko je razvoj kapitalizma v banatskem okrožju spodbudil predvsem obstoj velikih in plodnih površin ter ugodnih pogojev za razvoj komunikacijske infrastrukture. V samem Zrenjaninu sta pred socialistično modernizacijo sicer že obstajali precej razvita gospodarska iniciativa in specializirana delovna sila. Madžarski kapital, ki se je pretakal v Vojvodino, je pripomogel predvsem k razvoju prehranske industrije in kmetijstva, a je bil razvoj produktivnih sil in obstoječih produkcijskih odnosov vse do nastanka SFRJ vselej odvisen od tržnih nihanj: »Od

³² Zrenjanin se, sodeč po statističnih podatkih, že od začetka 2000—ih sooča z demografsko krizo. Leta 2011 je tako v mestu živelo približno 16 tisoč prebivalcev manj kot v letu 1981. Demografska kriza je še posebej razvidna v okoliških predelih, kjer je v letu 2011 prebivalo približno 47 tisoč prebivalcev oziroma 11 tisoč prebivalcev manj kot v letu 1981 (Republički zavod za statistiku RS 2011a, 42).

³³ Poleg Srbov in Madžarov med številčnejše manjšine Zrenjanina štejemo še Rome, Romune in Slovake. Pomembno je poudariti, da se znaten del prebivalcev Zrenjanina bodisi ne opredeljuje na podlagi nacionalne pripadnosti bodisi se opredeljuje na podlagi regionalne pripadnosti (Republički zavod za statistiku RS 2011b, 44—5).

80—ih let prejšnjega stoletja se je industrija nenehno razvijala. Neusmiljena konkurenčnost je iz teh tirnic izključila sleherno podjetje, ki je obratovalo z visokimi stroški proizvodnje in nizko stopnjo profita« (Malbaški 1966, 6). Poleg tega so lokalno industrijo načenjali še nekateri drugi dejavniki — pomori, izseljevanje prebivalstva ter pomanjkanje podjetniške pobude med lastniki podjetij (prav tam, 206). Na ta način je v Zrenjaninu do leta 1949 propadlo približno trideset večjih podjetij. Če pogledamo sestavo industrije v takratnem gospodarstvu, vidimo, da je bila industrija bolj kot ne usmerjena v drobno, predelovalno industrijo z manjšimi proizvodnimi kapacitetami. Ugodnim pogojem navkljub torej se je množična proizvodnja v Zrenjaninu začela šele s projektom socialistične modernizacije.

O silni socioekonomski transformaciji, ki jo je dosegla politika pospešene industrializacije, priča podatek, da je bila industrijska proizvodnja ob koncu 60—ih in v začetku 70—ih let 20. stoletja že trikrat večja kot pred drugo svetovno vojno, a takrat vendar »še vedno ni uspela zajeti celotne predelave vseh surovin, ki jih je ponujalo kmetijstvo. Prav tako tega ni spremljala dovoljšnja stopnja razvoja industrije« (prav tam, 207). Razvijala sta se tako prehrambna kot strojna industrija. Slednja vse do socialistične modernizacije tako rekoč ni obstajala. Velikanske investicije v povojnem času so omogočile izgradnjo številnih novih proizvodnih kapacitet ter rekonstrukcijo obstoječih. V mestu so se poleg prehrambne industrije dodobra razvile še druge industrijske panoge, kot so tekstilna, železarska, kemična, grafična, tobačna in naftnopredelovalna industrija ter ladjedelništvo, gradbeništvo in elektroindustrija. Praktično vsa pomembnejša jugoslovanska podjetja so imela predstavništva v Zrenjaninu. Tamkajšnja lokalna industrija je zaposlovala približno 50.000 ljudi, kar je približno polovica lokalnega prebivalstva. Mesto se je ponašalo z največjo rečno ladjedelnico v Evropi. Kovačev zapiše, da je do začetka 90—ih let prejšnjega stoletja Zrenjanin veljal za enega najobetavnejših mest na prostoru nekdanje SFRJ z relativno visokim standardom življenja lokalnega prebivalstva:

»Medison«, prva moderna športna dvorana socialistične Jugoslavije, je bila zgrajena v Zrenjaninu. V mestu se je odvijalo »Evropsko prvenstvo svobodnega letenja«. Nad mestom so letele jadnice, v 50—ih let pa se je v mestu gradil najmodernejši vodovod

v državi. V 80—ih letih je bila uvedena mestna plinovodna mreža, začeli so tudi s hidroregulacijo mestnega toka reke Begej. Zrenjaninsko gospodarstvo je 80 % proizvodnje plasiralo v nekdanjo SFRJ, države vzhodne Evrope, Sovjetsko zvezo v državah Magreba in na Bližnjem vzhodu. Obstajalo je tudi gospodarsko sodelovanje z zahodnimi podjetji. Zaradi izvoznih potreb močnega gospodarstva največjega mesta Banata, so leta 1988 na plovnem Begeju, južno od Zrenjanina, začeli z ambiciozno gradnjo blagovno—transportnega centra »Pristanište« (Kovačev 2008).

V tej raznoliki lokalni industriji je vselej prednjačila prehrambna industrija. Njen nosilec je bil ekonomski gigant Zrenjanina, industrijski in poljedelski kombinat IPK Servo Mihalj³⁴. Aprila 1946 je Ministrstvo za industrijo Federativne ljudske republike Jugoslavije priredilo konferenco, kjer je bilo govora tudi o razvoju prehrambne industrije, mesec dni kasneje pa je bila na podlagi te konference sprejeta odločitev o izgradnji kombinata prehrambne industrije v Zrenjaninu. Istega leta jeseni so začeli z izgradnjo tovarne škroba, a je zaradi pomanjkanja kvalificirane delovne sile in sredstev kombinat nastal šele januarja 1953, tovarna škroba pa je začela obratovati maja 1954. Kombinat prehrambne industrije je nastal na območju kompleksa, povezanega z nastankom zrenjaninske tovarne sladkorja. Ta kompleks je bil oblikovan v skladu z urbanistično zamislijo 'vrtnega mesta' in je vključeval tovarne, hiše, stanovanja in kolektivne nastanitve za delavce ter druge zaposlene, kasneje pa še ambulanto, kino ter servis za pranje perila. Poleg tega si je kombinat lastil še dve letovišči v Sloveniji in na Hrvaškem ter vikend na reki Begej. Z integracijo kombinata in preimenovanjem v IPK Servo Mihalj so v njegovi sestavi začela delovati naslednja podjetja:

- Kombinat prehrambne industrije »Servo Mihalj«;
- Tovarna šunke »BEK«;
- Tovarna olja »2. oktobar«;;
- Kmetijsko zemljišče »Zrenjanin«;
- Kmetijsko zemljišče »Zlatica«;

³⁴ *Industrijsko—poljoprivredni kombinat IPK »Servo Mihalj«, op. p.*

- Kmetijsko—proizvodna zadruga »Bora Mikin«³⁵;
- Semenarna »Jablan«.

Z integracijo kombinata so se ekonomske enote preoblikovale v samostojne tovarniške obrate. V Kombinatnu so delovali naslednji obrati:

- Tovarna sladkorja;
- Tovarna olja;
- Tovarna šunke in konzerv »BEK«;
- Tovarna škroba;
- Tovarna krmil;
- Mlekarna »Mlekoprodukt«;
- Prometni in transportni obrat;
- Delavnica;
- Kmetijsko zemljišče s silosom in z oddelkom za surovine;
- Toplarna;
- Obrat družbenega standarda.

V prvi polovici 80—ih let se je zrenjaninski IPK Servo Mihalj uvrščal med tri največje sestavljene organizacije združenega dela³⁶ v Srbiji (Ostojić 2001, 105—6). V strukturi kombinata je delovalo 17 delovnih organizacij ter 149 temeljnih organizacij združenega dela in delovnih skupnosti. Na svojem vrhuncu se je kombinat, usmerjen v predelovalno in proizvodno dejavnost, raztezal na vsega skupaj 36 lokacij in obsegal

³⁵ *Poljoprivredno—proizvođačka zadruga »Bora Mikin«, op.p.*

³⁶ Gospodarski sistem SFRJ je bil v svojih prvih desetih letih (1945—1955) obstoja organiziran v skladu s sovjetsko izkušnjo centralno—planskega gospodarstva in državnega nadzora nad podjetji. V Jugoslaviji je eksperimentiranje z izvirmo različico tržnega socializma doseglo višek v ustavi leta 1974. Ta je v samoupravni socializem uvedla temeljno reorganizacijo gospodarstva, ki jo je narekovala paradigma združenega dela. SOZD—i so bili v obdobju 80—ih let prevladujoči način organiziranja velikih podjetij, ki je v »reproduktivno verigo« povezoval manjša in srednja podjetja. Takšna oblika organizacije socialističnega gospodarstva je s koncentracijo sredstev nadomeščala tržni kapital. Ostojić (2001, 96) SOZD—e opredeli kot »kvazi—državna (javna) podjetja, utemeljena v družbeni lastnini in samoupravljanju, decentralizirana do ravni temeljnih organizacij združenega dela in delovnih organizacij«. SOZD—ov torej ni mogoče opredeliti niti kot državna podjetja, saj država formalno gledano ni bila lastnik, niti kot (zahodne) javne korporacije. Po Ostojiću pa je retoriki o družbeno lastninski vlogi SOZD—ov navkljub le—te mogoče opredeliti kot javna podjetja. Veliki SOZD—i so bili v glavnem odjemalci mednarodnih posojil, meddržavnih aranžmajev in razvojnih skladov, hkrati pa je obstajala tesna vez med SOZD—i in velikimi bankami, ki so nadzorovale sredstva državnega proračuna. Država je imela zato v SOZD—ih kot »nosilcih razvoja« ključno vlogo kot agent nadzora nad kadrovske politiko oziroma vodstvom podjetij.

približno 240.000 hektarjev obdelovalnih površin (prav tam). Povezoval je 42 podjetij, zaposloval 24.000 ljudi in sodeloval s 25 tisočimi poslovnimi partnerji (Markuš 2014). Servo Mihalj je bil znan kot največji jugoslovanski kombinat, ki je skrbel za 13—% delež proizvodnje hrane v Jugoslaviji³⁷ (Radio—televizija Srbije 2015a). Srbski kombinati so do političnih zapletov v 80—ih letih doživljali zlate čase. Kompleksno strukturirana infrastruktura kombinatov je delovala kot hrbtenica substantivne ekonomije nekdanjih industrijskih centrov socializma. Zato ne preseneča, da se je takratnih kombinatov prijel tudi naziv *privredna čuda*³⁸.

5.1.2 Grad stečaja i gladi: gospodarsko in socialno propadanje v postsocialističnem Zrenjaninu

Politična in ekonomska kriza samoupravnega socializma je močno prizadela vse srbske kombine, tudi IPK Servo Mihalj, ki je v luči sesutja vzhodnega bloka, Jugoslavije in ekonomskih sankcij tako rekoč čez noč ostal brez trga. Propadati je začel ne samo gigant banatske industrije, ampak tudi celotna zrenjaninska industrija. Milenko Odavić, eden izmed nekdanjih direktorjev kombinata, se zadnjih dnevov kombinata spominja po občutku, da je propadlo nekaj veliko večjega kot le zrenjaninski kombinat. Po Odaviću je z razpadom SFRJ usahnila moč države, ki je bila zmožna ustvarjati kohezijo, potrebno za preživetje tako kompleksne gospodarske tvorbe (Radio—televizija Srbije 2015b). Dušan Duda Radaković, nekdanji lokalni politik in kasneje direktor Jugoremedije, je takratno dogajanje v kombinatu umestil v kontekst splošnega brezvladja in rušenja, ki je spremljalo razpad zvezne države. Po njem je takratni državni vrh je motila predvsem pretirana finančna moč kombinata. Interna banka Serva Mihalj se je po velikosti umeščala na 16. mesto med 156—imi internimi bankami, ki so delovale na območju nekdanje SFRJ. Močnejše so bile le še zvezne in republiške banke. V 80—ih letih je država zato najprej napadla interne banke kombinatov, kasneje pa je s privatizacijo ukinila še same kombine. Radaković je prepričan, da bi zrenjaninski gigant preživel, če bi Markoviću le uspelo v celoti

³⁷ Srbski kombinati so skrbeli za približno 65—% delež proizvodnje hrane v SFRJ (Radio—televizija Srbije 2015a).

³⁸ *Gospodarski čudeži*, op. p.

izpeljati tržne reforme gospodarstva in olastniti družbeni kapital: »Naš kapital bi bil pretvorjen v delničarski kapital, kombinat pa bi se spremenil v delniško družbo. Prišlo bi do distribucije delnic in točno bi vedeli, koliko komu pripada. Celo kmetje kot poslovni partnerji bi dobili nekaj. Vsi skupaj bi postali lastniki in ničesar ne bi bilo treba 'transformirati'« (Bjelogrlić 2016b). Zasluge, da so nekatera podjetja lahko preživela v teh kaotičnih razmerah, je pripisal predvsem spretnosti in poštenosti posameznikov, ki so zasedali vodilne položaje v posameznih podjetjih kombinata: »Nesrečna okoliščina faze pred razpadom države in gospodarstva je bila, da direktorji niso izrazili ne volje ne soglasja za obstanek kombinata, četudi so bile predlagane možnosti za takšen podvig. Večina njih preprosto ni bila kos nalogi« (prav tam).

Leta 2011 je v Srbiji približno 700.000 ljudi živel pod pragom revščine. Število brezposelnih se je gibalo okoli 760.000. 178.000 ljudi je prejelo socialno pomoč, medtem ko je kar 343.000 upokojencev prejelo pokojnino v znesku, ki je nižji od 11.000 dinarjev, torej približno štirikrat manj od povprečne neto republiške plače iz leta 2011 (CEKOS IN 2012). 50.000 ljudi je bilo za preživetje odvisnih od narodne kuhinje, približno 70.000 družin pa od sredstev za materialno pomoč družinam. V Srbiji je leta 2011 kar 1,3 milijona prebivalstva (približno 18 % celotnega prebivalstva Srbije) živela na samem robu družbe (B92 2011). V tej več kot milijonski množici 'poražencev tranzicije' prednjačijo prebivalci Zrenjanina in Pirot. Zrenjanin vodi po številu ljudi, ki so starejši od 55 let in so sredi procesa privatizacije ostali brez zaposlitve, kot tudi po deležu brezposelnih glede na celotno prebivalstvo mesta. Ob koncu maja 2011 je bilo v evidenci brezposelnih v Zrenjaninu uradno zabeleženih 12.700 oseb³⁹. Pred zrenjaninsko narodno kuhinjo je vsak dan stalo približno 200 lokalnih prebivalcev (Đukić 2011b).

Po 'demokratizaciji' si v Zrenjaninu nobena izmed industrijskih panog ni resnično opomogla. Tam so bile plače nižje od republiškega minimalnega plačila. Tako kot v mnogih drugih deindustrializiranih mestih v Srbiji, tudi v Zrenjaninu mnogi zaposleni

³⁹ V Srednjobanatskem okrožju je bilo zabeleženih 21,3 tisoč brezposelnih.

sploh niso več prejeli plač⁴⁰. Delodajalci pogosto niso vplačevali prispevkov za obvezno socialno zavarovanje zaposlenih. Pogosta praksa so bile kolektivne tožbe podjetij s strani zaposlenih, ki so zgolj na ta način lahko izterjali zaostale plače: »Obstajala so podjetja, kjer so plače zamujale tudi po leto in pol. Naposled pa so obstajala tudi podjetja, v katerih so zaposleni 'prihajali na delo' zgolj zato, da bi bili videti zaposleni« (Kovačev 2008). Podatki Davčne uprave Srbije dodobra ponazorijo splošnejšo sliko industrijskega propada v tranzicijskem Zrenjaninu. Ob koncu leta 2014 je bilo na seznamu dolžniških podjetij v Srbiji z neporavnanimi davčnimi obveznostmi vsako stoto podjetje iz Zrenjanina. Med 2.700 dolžniškimi podjetji v Srbiji lahko zasledimo 27 zrenjaninskih podjetij, ki državi skupaj dolgujejo 2,4 milijarde dinarjev (Pašić 2015). Na seznamih dolžnikov iz tega obdobja so praktično vsa podjetja iz časov stare slave. Med njimi je tudi večina podjetij, ki so delovala pod okriljem IPK Servo Mihalj (Poreska uprava Srbije 2015a; 2015b). Prvega junija 2017 so zabeležili 53 stečajnih postopkov v podjetjih s sedežem v Zrenjaninu, 22 zaustavljenih stečajev in 79 zaključenih (Agencija za licenciranje stečajnih upravitelja 2017a; 2017b; 2017c).

Mesto Zrenjanin se spopada ne le s propadom lokalne industrije, ki sta mu sledila množična brezposelnost in strm porast revščine, ampak tudi s splošno druginjo. Razmerje med višino povprečnega osebnega dohodka in povprečno potrošniško košarico je najbolj neugodno prav v Zrenjaninu. Avgusta 2014 je potrošniška košarica v znesku 65.463 dinarjev zaposlene stala 1,69—kratnik povprečne plače. Povprečna plača je znašala 43.482 dinarjev, pri čemer so iz tega zneska izključeni tako davki kot prispevki (Glušćević 2014). Lokalni prebivalec je za časopis Dnevnik izjavil, da Zrenjaninci verjetno plačujejo najdražje gretje in plin v državi, zaradi strupov v zrenjaninski pitni vodi pa so že vrsto let primorani vsakodnevno kupovati ustekleničeno vodo: »Imamo mnoštvo brezposelnih kot tudi tistih, ki zaslužijo okoli dvajset tisoč dinarjev. V naši družini delava tako jaz kot moja soproga, najini skupni dohodki pa znašajo približno 60.000 dinarjev. Sva celo zadovoljna, saj za razliko od

⁴⁰ Na začetku 80—ih let je Zrenjanin beležil povprečne plače, ki so bile za 56 % višje od republiškega povprečja (Radio—televizija Vojvodine 2014).

mnogih najinih sosedov plačo prejemava redno« (prav tam).

Nikakor ne preseneča dramatičen naslov prispevka Radio—televizije Vojvodina iz leta 2017, kjer je Zrenjanin označen za mesto stečajev in lakote, za mesto, kjer so propadajoči gospodarski giganti za seboj pustili tudi po nekaj tisoč brezposelnih delavcev. Sindikalist Ranko Hrnjaz je ocenil, da se število zrenjaninskih delavcev, ki so izgubili delo sredi tranzicije, giblje med 40— in 50.000. Delavci, ujeti v formalne zaplete okoli lastninskih sporov, značilne za stečajne postopke propadlih podjetij, čakajo na zamujene plače tudi po desetletje. Verjetno najbolj znan primer absurdnosti in nepravčnosti je stečajni postopek zrenjaninskega podjetja Proleter. Niti enemu izmed več kot tisoč delavcev podjetja ni uspelo izterjati plač, pa čeprav so na računu podjetja obstajala zadostna sredstva za izplačilo zamujenih plač, ki jih nekateri delavci niso prejeli že več kot deset let. Predstavnika delavcev, ki so februarja 2011 na minus desetih stopinjah protestirali pred stavbo zrenjaninskega trgovskega sodišča, sta pesimistično povedala, da mnogi »niso dočakali pošteno zasluženih plač, ker so umrli. Veliko jih je bolnih in so povsem brez denarja. Glede na učinkovitost pravosodja pa je vprašljivo, komu izmed nas bo sploh uspelo doseči izplačilo terjatev, čeprav je šla tovarna v stečaj že leta 2004. V tem času so bili izplačani že vsi razen nas, vključno z nekaj stečajnimi upravitelji, ki so se v tem času zamenjali« (Đukić 2011a).

Naj ob koncu predstavitve splošne slike tranzicijskega Zrenjanina omenimo še, da je bil tudi v primeru Zrenjanina socialni šok tranzicije interpretiran predvsem kot posledica spornih in neuspešnih privatizacij. Ta diskurz pravi, da proces privatizacije kot tak sicer v lokalnem okolju ne bi imel negativnih posledic, če bi bil skladen z zakonskimi predpisi in bi novi lastniki upoštevali vse formalne postopke. Krivdo za post—privatizacijski propad podjetij se pogosto pripisuje moralnemu bankrotu zlonamernih posameznikov, ki so z malverzacijami obubožali zrenjaninsko industrijo in mesto kot tako. In tudi v Zrenjaninu so se posamezne privatizacije, ki niso vodile k propadu podjetij, uporabljale kot dokazi ideala 'uspešnih' privatizacij. Teh je v Zrenjaninu mogoče naštetih bolj malo, vendar mednje gotovo spada privatizacija

podjetja Mlekoprodukt, ki je nastalo leta 1947 in je do konca 80—ih let delovalo pod okriljem kombinata Servo Mihalj. Februarja 2004 je francoska multinacionalna korporacija Bongren v podjetje investirala štiri milijone evrov in na ta način postala večinski lastnik mlekarne, kasneje pa je z odkupom delnic zaposlenih in državnega deleža Bongren postal večinski lastnik zrenjaninske mlekarne. S prevzemom je v podjetju začel veljati tudi socialni program, ki ni predvideval odpuščanj. Sodeč po izjavah vodstva, je francoski Bongren po prevzemu vsako leto investiral dva do tri milijone evrov v Mlekoprodukt, da bi »dvignil konkurenčnost in kakovost tovarne, ki spada med vodilne v proizvodnji sira« (Radio—televizija Vojvodine 2010a). Ob obisku zrenjaninske mlekarne je francoski veleposlanik izjavil, da privatizacija Mlekoprodukta lahko služi kot zgled uspešnega procesa privatizacije. Ta privatizacija naj ne bi bila pomembna zgolj v luči množice neuspešnih privatizacij v lokalnem okolju, temveč tudi kot znanilec pripravljenosti Srbije na proces evropskih integracij (Radio—televizija Vojvodine 2011). Narativu uspešne zgodbe privatiziranega podjetja je pritrnil tudi takratni župan Zrenjanina, Goran Kaurić, ki je še poudaril, da primer Mlekoprodukta zavrača tezo o negativnih učinkih tujih investicij, ki naj bi v času krize skrbele za odliv kapitala iz Srbije. Po Kauriću je privatizacija zrenjaninske mlekarne dokaz, da je sredi krize mogoče razširiti proizvodnjo in ustvariti nova delovna mesta (Radio—televizija Vojvodine 2010a). Na začetku leta 2017 je regionalno gospodarstvo temeljito pretresel primer prezadolženega Agrokorja iz Hrvaške. Med podjetji, katerih obstoj je bil ogrožen zaradi prezadolženosti hrvaškega velikana, je tudi Mlekoprodukt. Mlekoprodukt je dobavitelj, ki mu je Agrokor dolgoval dva milijona evrov (Pudar 2017). S krizo Agrokorja se je kmalu pojavila grožnja propada podjetja Mlekoprodukt, kar bi približno 150 ljudi pahnilo v brezposelnost. Tudi to zgodbo so v veliki meri okvirjali narativi tajkunizacije, neregulirane lastninske koncentracije ter neodgovornega in anomalničnega poslovanja, ki naj bi odstopalo od norm tržnega gospodarstva. Personalizirana kritika tajkunizacije zakriva strukturno logiko, ki določa usodo podjetij, kot so Mlekoprodukt, znotraj transnacionalnih konglomeratov, kot je Agrokor. Ključna značilnost kapitala je tendenca k vzpostavljanju monopolov in lastninski koncentraciji. Gre za dialektiko akumulacije bogastva in uničevanja, ki v pogojih

postsocialistične transformacije praviloma temelji na organiziranju lastninske koncentracije prek kapitalsko—političnih klientelističnih omrežij (Kurnik 2013, 12). Postprivatizacijska usoda Mleko produkta tako niti ni bistveno drugačna od usode podjetij, ki so propadla v bolj 'umazanih' zgodbah privatizacije.

5.2 Nastanek Jugoremedije

Med organizacije, ki so tvorile sistem kombinata Servo Mihalj, spada tudi Jugoremedija, tovarna za proizvodnjo zdravil, ki je bila ustanovljena decembra 1961. Jugoremedija je nastala na podlagi licenčne pogodbe med IPK Servo Mihalj in nemškim podjetjem Hoechst AG (Hoechst). Sprva je bila Jugoremedija znana le kot tovarna za proizvodnjo zdravil. S pogodbo o ustanovitvi podjetja v mešani lasti se je kombinat zavezal k proizvodnji zdravil na osnovi aktivnih učinkovin, ki jih je izdeloval nemški partner. Proizvodnja prvih zdravil se je začela še istega meseca, vendar podjetje v prvih treh letih obstoja ni imelo zgrajenih obratov v Zrenjaninu, zato je bilo primorano v tem obdobju uporabljati obrate farmacevtskega podjetja Hemofarm iz Vršca. Oktobra 1964, ko se je proizvodnja končno preselila v Zrenjanin, je na površini 600 m² novonastalega podjetja delalo le pet delavcev. Podjetje, v katerem je majhno število delavcev sprva proizvajalo zgolj tablete, je v 60—ih in v začetku 70—ih let nadgradilo proizvodno paletu in začelo proizvodnjo filmsko obloženih tablet, raztopin, svečk, ampul, antibiotikov, krem, veterinarskih preparatov, antibiotikov in sirupov. Na začetku 70—ih let je Jugoremedija dobila novo proizvodno halo za proizvodnjo zdravila Haemacell, istega leta pa je v Jugoremediji začela delovati še postaja za demineralizacijo vode.

Na začetku 70—ih let se je v jugoslovanskem gospodarstvu začel trend liberalizacije v smeri vedno večjega števila tujih naložb in ustanavljanja mešanih podjetij⁴¹.

⁴¹ Zakonska regulacija je od leta 1967 dopuščala tuje kapitalske naložbe (naložbe v obliki opreme, strojev, surovin, denarnih sredstev, tehnologije, industrijske lastnine, znanja in storitev) v jugoslovanskem gospodarstvu; Po zakonu tuji investitor v Jugoslaviji ni imel pravice do ustanovitve lastnega podjetja, lahko pa je vlagal bodisi v obstoječe podjetje ali organizacijsko enoto ali pa v ustanovitev nove organizacijske enote ali podjetja. Najvišja vrednost tuje naložbe je bila omejena na 49—% delež skupne vrednosti naložbe (Sukijašović 1972; glej tudi Pavlič 1973; Čolanović 1979; Unković 1980; Coronna 1981; Kovačević 1986).

Decembra 1973 je tudi zrenjaninska tovarna zdravil postala paradigmatičen primer skupnih investicij v podjetja, ki so bila sestavljena iz družbenega in zasebnega kapitala. Deležniki pogodbe o skupnem vlaganju so bili Servo Mihalj, Hoechst, Jugoremedija in beograjsko podjetje Jugohemija. Tujemu vlagatelju je za znanje, licence in tehnologijo pripadel 38—% delež podjetja, Jugohemiji 11—%, Jugoremedija pa je obdržala nadzor nad 51—% deležem.⁴² Pogodba o skupnem vlaganju je podjetju Jugoremedija omogočila nadaljnjo modernizacijo, izgradnjo novega dela tovarne in uskladišev proizvodnje v skladu z globalnimi standardi kakovosti. Posledično je podjetje, ki je na tej točki proizvajalo okoli 120 vrst zdravil, širilo izvoz na trge Sovjetske zveze, Romunije, Češkoslovaške, Belgije, Avstrije in Nizozemske (Radulović in Dragutinović 2015, 159). Srđan Kamenković, direktor Jugoremedije vse do privatizacije leta 2002, je zgodovino sodelovanja z nemškim partnerjem opisal kot obdobje izjemnega pomena za poslovne uspehe zrenjaninske tovarne zdravil. V času blokavske delitve, ki je oteževala ekonomsko sodelovanje med zahodom in vzhodom, so se prav skupna podjetja izkazala za izjemno priložnost: »Obstoj 'železne zavese' je bil koristen, saj je Jugoremedija za 'Hoechst' proizvajala zdravila, na klirinškem trgu pa smo za blago prejeli devizni ekvivalent, ki je omogočil plačevanje surovin« (Bjelogrlić 2016a). Na ta način je Jugoremedija na trg Sovjetske zveze ob koncu 80—ih izvozila zdravila v vrednosti približno 60 milijonov dolarjev letno.

5.3 Socialistična Jugoremedija in delavski spomin

Ob koncu 80—ih let so jugoslovansko industrijo docela pretresle stabilizacijske reforme. Te so privedle do vala stečajnih postopkov. Največ stečajev je doletelo podjetja v Srbiji, Bosni in Hercegovini, Makedoniji in na Kosovu — podjetja, ki so zaposlovala med 15— in 24.000 ljudi. Sodeč po tem, bi lahko sklepali, da bo obdobje 80—ih let v spominu delavcev zaznamovano predvsem z negotovostjo in s strahom. V socialnem spominu delavk in delavcev Jugoremedije pa tega nismo zaznali. Podjetja v avtonomni provinci Vojvodini je — za razliko od Srbije — doletelo le

⁴² Pogodba o skupnem vlaganju je bila obnovljena leta 1984 za obdobje dodatnih 15 let.

majhno število stečajnih postopkov. Dokument Svetovne banke iz leta 1989 beleži zgolj štiri stečajne postopke v vojvodinskih podjetjih, ki so skupaj zaposlovala približno 1300 delavcev. Vendar se že naslednje leto kaže povsem drugačna slika – v Vojvodini je bilo z industrijskim prestrukturiranjem zabeleženih 72 stečajev v podjetjih, ki so skupaj zaposlovala približno 26.000 delavcev (World Bank 1991, 50). Specifičnost Jugoremedije pa je bila v tem, da gre za podjetje iz farmacevtske panoge, ki je precej odporna proti ekonomskim šokom. Jugoremediji se je tudi v najtežjih časih uspelo sorazmerno uspešno prilagoditi ekonomskemu kaosu. Zato se spomin Jugoremedijinih delavcev močno razlikuje od spomina delavcev nekaterih drugih zrenjaninskih podjetij, kjer je kriza nastopila že na samem začetku tranzicijskega procesa. Vse do razpada SFRJ se izkušnja zaposlitve v Jugoremediji ni spremenila tako drastično, da bi lahko govorili o bolj ambivalentnih ali negativnih reprezentacijah preteklosti.

Miodrag, ki s soprogo in sestro živi v bližnji vasi Melenci, se je v Jugoremediji zaposlil leta 1983, ko je bil star 25 let. Najprej začasno, po približno treh letih pa za nedoločen čas. Delovno mesto vratarja je kasneje zamenjal za mesto fizičnega delavca v skladišču. Pri komaj 19—ih letih mu je umrl oče. Živel je z materjo, sestro, dedkom in babico, v lasti so imeli manjšo površino obdelovalne zemlje, ki pa ni bila dovolj, da bi družina lahko od nje živela. Poleg tega je Miodragova mati na podlagi moževe delovne dobe prejemale družinsko pokojnino, a tudi ta ni zadostovala za eksistencialno avtonomijo. V tem času se je družina borila za vsakodnevno preživetje, vse dokler se ni Miodragova sestra zaposlila na pošti, on pa v Jugoremediji. S tem se je eksistencialni položaj njegove družine močno izboljšal. Zanj je bila zaposlitev v takratni Jugoremediji znak prestiža: *»Ko sem dobil svojo prvo plačo vratarja, za kar moraš imeti dokončano osnovnošolsko izobrazbo, nisem imel nikakršnih kvalifikacij, sicer pa sem zaključil gimnazijsko izobraževanje. Vrtar je imel najslabšo v tovarni, a sem imel trikrat večjo plačo od sestrine, ki je bila zaposlena v Telekomu«*. K temu je pripomnil, da *»zdaj, ko sestra odhaja v pokoj, imam dvakrat manjšo plačo od nje (...) Tako da smo v tistem času živeli relativno dobro, saj se je tudi sestra odločila, da*

bo živela pri nas v hiši. Imeli smo lepe dohodke. Mati je imela majhno pokojnino po očetu, ko pa smo vse zbrali na kup, smo imeli dovolj za dostojno življenje.»

Jugoremedija ni bila zgolj podjetje, ki se ga delavci spominjajo po visokih plačah, temveč družbeno—ekonomska celota, značilna za projekt socialistične industrializacije. Tu je lokalno gospodarstvo delovalo kot motor, ki je reproduciral cikel vsakodnevnega življenja. Zaposlitev v Jugoremediji je imela za delavce ogromen pomen. Ne samo, da je delavcem omogočala eksistencialno avtonomijo in socialno mobilnost, ampak so se v Jugoremediji pletle tudi socialne mreže in oblikovale izkušnje, ki še danes tvorijo spomin na podjetje, ki je bilo socialistično, a hkrati družinsko. Jugoremedija je bila prostor, v katerem so med delavci nastajale tesne medosebne vezi: *»Bili smo kot družina. Tam sem spoznal nove prijatelje, čeprav sem mislil, da novih prijateljev, pravih prijateljev, ne spoznaš po 25. letu. Motil sem se, spoznal sem dobre prijatelje, s katerimi smo skupaj še dandanes.»* Tri leta po tem, ko je Miodrag spoznal soprogo, sta se poročila, proti koncu 80—ih pa je dobil otroka. Življenje je potekalo običajno, oba sta bila zaposlena, živeli so *»relativno normalno«*. Čeprav so živeli skromno, se spominja, da mu takrat predvsem ni bilo treba skrbeti, ali bo imel dovolj denarja za kruh, za plačilo računov in če bo njegov otrok dobil dovolj mleka in oblačil.

Svojo zaposlitev je na soroden način opisal tudi 54—letni Adam, ki se je v Jugoremediji zaposlil pri 18—ih letih. Adam je živel z materjo, očetom in bratom v stari *švabski kući*. Ker ga izobrazba preprosto ni zanimala, je pustil šolo in začel iskati zaposlitev: *»(...) delal sem deset mesecev v Autobanatu, nato sem šel v Jugoremedijo. Bili smo revna družina, nismo imeli kaj veliko, zato smo morali delati.»* Sprva se je tudi on v Jugoremediji zaposlil za določen čas, a je po komaj dveh mesecih podjetje zapustil in odšel služiti vojaški rok. Podjetje je favoriziralo zaposlovanje tistih, ki so vojaški rok že odslužili. Po koncu služenja se je vrnil v Jugoremedijo, kjer se je po nekaj mesecih končno uspel zaposliti za nedoločen čas. V Jugoremediji je spoznal bodočo soprogo, kasneje pa se je v podjetju zaposlil tudi njun sin. Adam je pripomnil,

da mu je takrat manjkala le še hiša, ker v hiši svojih staršev, ki je bila stara, ni želel živeti:

Bili smo revna družina, ko smo se doselili iz Bosne, samo oče je delal. Ampak v teh osemdesetih, priznam, da sem se imel takrat res lepo. Igral sem nogomet, užival sem. (...) Vsako drugo nedeljo smo odhajali na ekskurzije; v petek popoldne, v nedeljo smo se že vrnil. Šli smo po Jugoslaviji, po toplicah, vedno smo nekam odhajali, po dva avtobusa delavcev, bili smo enotni (...) Vedno ti je ostal denar od plače, ne glede na to, koliko si porabil; ko si dobil naslednjo plačo, si imel še vedno nekaj denarja od prejšnjega meseca. Ni bilo drago življenje.

Bogdan, ki se je v Jugoremediji zaposlil leta 1988 kot varnostnik, je *Titovo vreme* opisal kot najboljši del svojega življenja, čas, ki se ga še danes živo spominja. Meni, da je bilo dovolj, da si upošteval rigidno družbeno delitev dela, ki ni dovoljevala vmesnih položajev. Bil si ali delavec ali pa politik, nikakor pa nisi mogel (oziroma smel) biti oboje hkrati. Če si se odločil, da boš delavec, si bil dolžan, da molčiš in se ne ukvarjaš s politiko. Adam pravi, da v tistem času »ni obstajala velika razlika med direktorjem in delavcem, plačno razmerje med čistilko in direktorjem je bilo 1:3, o tem sem prepričan.« Tako kot Miodrag se tudi Adam spominja socialistične preteklosti kot obdobja družbene mobilnosti, varnosti, svobode, izbire in majhnih socialnih razlik:

Jaz vam lahko povem, da me še dandanes lahko odpeljejo v neznane vasi in mesta ter me vprašajo, ali lahko ugotovim, katera hiša je iz Titovih časov. Vsako bom prepoznal. Takrat je bil to en projekt, ni važno, ali si bil traktorist v zadrugi ali pa direktor banke. En projekt — kvadrataste hiše, štirikapna streha, obvezen vhod s terase, predsoba, ena soba, druga soba, jedilnica, kopalnica, shramba. Po takšnem razporedu lahko še danes spoznaš vsako hišo iz Titovih časov.

Pripovedi Jugoremedijinih delavcev, njihovo pozitivno videnje življenja v času jugoslovanskega socializma, spadajo v razširjen diskurz postsocialistične nostalgije. Nostalgija je pogost pojav v delavskih skupnostih širom nekdanje Jugoslavije. Z razpadom jugoslovanskega socializma, ko sta družbeni status delavcev razkrojila

diskurz podjetništva in proces izključitve dela iz politične konstitucije, so bili delavci tako simbolno kot eksistencialno pahnjeni na rob družbe. Delavci, reprezentirani kot osrednji družbeni subjekti in nosilci kolektivnega razvoja v socializmu, so v postsocializmu izgubili eksistencialno varnost in občutek, da so v sodobni družbi pomemben akter. Tanja Petrović zapiše, da je nostalgijo delavcev mogoče interpretirati kot premik od družbenega sistema k dediščini, kot kulturno prakso in diskurzivno strategijo, ki se vselej artikulira z osmišljanjem sedanjosti. Spominjanje na socializem je metoda zgodovinskega spomina, ki osmišlja družbene strukture, vrednote, prepričanja in dejanja družbe ter njenih pripadnikov. Za razliko od interpretacij, ki nostalgijo zvajajo na hrepenenje po preteklosti, Petrović trdi, da se v nostalgijo delavcev vselej vpisujeta svojevrstna subverzivnost in upiranje normalizaciji sedanjosti. Nostalgija krepi simbolne načine afirmacije izgubljenih »vrednosti, statusov, zgodb in spominov« (Petrović 2010, 148). Odnosen pogled na družbene konsenze in norme, ki veljajo v sedanjosti, je mogoče razumeti kot vzvod afirmacije delavskih glasov, potreb, želja in zahtev v postsocialistični realnosti, ki nenehno negira legitimnost delavcev kot družbenih akterjev. Ravno zato delavci v »strah vzbujajoči, ponižujoči in negotovi sedanjosti« preteklost uporabljajo kot sredstvo potrjevanja svoje družbene legitimnosti in pomembne vloge v proizvodnjavi družbe. Preteklost delavcem omogoča »pravico, da zahtevajo boljšo prihodnost. V pogostih razpravah z mestnimi in okrožnimi oblastmi ter državnimi avtoritetami delavci in njihovi predstavniki zagovarjajo svoje zahteve s poudarjanjem pomembnih družbenih prispevkov tovarne in njenih delavcev« (prav tam, 149).

Na podoben način Daphne Berdahl definira *ostalgie*, vzhodnonemško različico postsocialistične nostalgije. *Ostalgie* je locirana v konfliktnem polju spominjanja na preteklost, ki se giblje med hegemonskimi in opozicijskimi praksami spominjanja. Subverzivna funkcija nostalgije ni odraz želje po obnovi izgubljenih objektov preteklosti, marveč poskus okvirjanja sedanjosti s sklicevanjem na preteklost na način »dramatizacije vidikov vedno bolj fluidnega in neimenovanega družbenega življenja« (Stewart 1988, 202). *Ostalgie* kaže, da je nostalgija dialektična, saj hkrati »izziva in

afirmira novi red« (Berdahl 1999, 193). Tudi izkušnja tovarniškega dela v Nemški demokratični republiki potrjuje tezo, da izguba zaposlitve v postsocialistični realnosti odraža ontološko prekinitev, izgubo določene družbenosti in simbolne identifikacije delovnega mesta in tovarne s politično skupnostjo. Ta izguba se po eni strani prevaja v normalizacijo reda sedanosti, po drugi strani pa prakse oživljanja preteklosti s tem postajajo sredstvo nostalgčnih narativov, ki so zmožni delovati kot oblika protispomina. Bardahl tako parafrazira Michela De Certeauja, večeč, da je za razliko od »imperialne nostalgije« (Rosaldo 1989), ki obnavlja spomin na uničeno, protispomin praksa bega iz sedanosti, ne da bi to sedanost dejansko zapustili. Ostalgični protispomin je torej močna želja po želji sami, želji, da bi se povrnil utopični imaginarij, prihodnost, v kateri je linearno, plansko in kolektivno gibanje oblikovalo občutek normalnega življenja (Stewart 1993; Berdahl 1999; Jansen 2015).

5.4 Delavci v prvem desetletju tranzicije

5.6.1 Propadanje in izgubljene vrednote

»Poznaš film *Balkanski špijun*⁴³? Mi smo padli v nek takšen film, ograjeni od vseh.« Tako je Dunja opisovala izkušnjo njene družine v času 90—ih let. Med vsemi zgodbami o osebnih in kolektivnih pretresih, ki so jih v prvem desetletju tranzicije doživljali Jugoremedijini delavci, zgodba Dunje in njenega moža Davida izstopa po izkušnji osebnega in socialnega razdora, ki ga je v Srbiji povzročil razpad SFRJ. Sretanki, ki se je v Jugoremediji zaposlila leta 1984, se je z začetkom vojne sesulo družinsko življenje. To sesutje pa ni bilo toliko povezano s položajem, v katerem se je znašla Jugoremedija. Pomni namreč, da je vodstvo Jugoremedije celo v času mednarodnih sankcij iznašlo obvoje okoli režima mednarodnih sankcij: »*Delala sem nadure, sobote in nedelje, vedno je bilo dovolj dela. Delali smo celo v času embarga. Ne vem, na kakšen način smo prodajali zdravila, a plače smo delavci imeli. Resda smo imeli manj, a nekaj je vendarle bilo.*« Tisto, kar je vneslo kaos v njeno življenje,

⁴³ *Balkanski vohun* je jugoslovanski film o paranoji in vohunjenju iz leta 1984, ki sta ga režirala Dušan Kovačević in Božidar Nikolić, op. p.

je možev vpoklic v vojsko. Za danes 56—letnega Davida sodelovanja v projektu oboroženih spopadov na prostoru nekdanje Jugoslavije ni bilo mogoče upravičiti. Uprl se je vojaški mobilizaciji in pobegnil na Madžarsko. Začelo se je obdobje stigmatizacije, vsakodnevnega skrivanja, boja za preživetje. Prekinil se je tok uveljavljenega načina življenja, občutka, da je pred družino perspektiva, da bo ritem življenja, ki ga je David izkusil v poznem obdobju jugoslovanskega socializma, trajal večno: *»Ni bil občutek, ampak preprosto mišljenje, da prihajajo slabši časi. Ta drža ni obstajala, obstajala je ena ravna črta, srednja pozicija. Nisem imel ambicije po nečem večjem (...) hotel sem živeti mirno življenje, loviš ribe, delaš, najemnine so bile nizke (...) Beda, nisem razmišljal, moja napaka. Preprosto nisem razmišljal o prihodnosti.«* Sretanka je dodala, da so bili v tistem času optimisti. Kazalo je, da bo vse v redu – vse do leta 1991:

Takrat sem rodila najmlajšega sina. Po treh mesecih je bil David vpoklican v vojsko, da gre na Hrvaško. On ni želel streljati na Vukovar, zanj je bilo streljanje na neke ljudi, ki jih sploh ne poznaš, norost. Temu se je uprl in pobegnil na Madžarsko, ni mogel ostati doma, ker bi ga aretirali. Tam je ostal dva meseca, nato se je vrnil. Takrat so se začele naše muke. Trije otroci, jaz sem delala v Jugoremediji, David pa je opravljal fizična dela, ker se nikjer drugje ni mogel zaposliti. Vsake toliko je delal v tovarni sladkorja, ampak tam je bilo delo kampanjsko, kakšen mesec, dva. V glavnem je pazil na otroke.

V tem času je David sicer zapuščal hišo, a je večino časa poskušal ostati neopazen: *»(...) nisem bil zakopan, skrit, poskušal pa sem se čim manj gibati, celo v prodajalno nisem šel, da me ljudje ne bi opazili.«* Položaj je dodatno oteževal občutek, da je družina zaradi Davidovega izogibanja mobilizaciji stigmatizirana v lokalnem okolju in označena za črne ovce. V podjetju so Dunji očitali, da je njen mož dezertar in da ga mora zapustiti. Nelagodju navkljub se na takšne očitke ni ozirala, saj meni, da se *»ni poročila z državo, ampak z Davidom«*. Nasploh je Dunja mnenja, da je obdobje vojne vneslo sunkovite razdore v različne kroge pripadnosti, za kar krivi nenehno propagando, ki se je zlivala iz te 'preklete škatle', kakor je označila družinski televizor.

Obkrožena je bila z družinami, ki so se prepirale okoli tega, zakaj madžarska manjšina ne sodeluje v vojni, kdo podpira Vuka Draškovića in kdo *Radikale*⁴⁴.

Propad SFRJ je Dunja večkrat označila za kaos, ki je prežl družinsko življenje. Na soroden način so sogovorniki Jome Nazparya opisovali postsocialistično transformacijo v Kazahstanu. Kaos se med sogovorniki izraža v obliki razširjenih občutkov »popolne praznine, ki prežema vse vidike življenja. Pri tem ne gre zgolj za prelom med sedanjostjo in preteklostjo, temveč za zaustavitev v napredovanju časa. Prihodnost ne obstaja.« S to ontološko prekinitvijo življenja in dogodki postanejo »izjemno kontingentni in nepredvidljivi, kar posledično zoži pogled na možnosti delovanja« (Nazpary 2002, 4). Pripovedi delavcev Jugoremedije pokažejo, da sta zanje v prvem desetletju postsocializma sočasno potekali dve obliki razkroja: ekonomska in subjektivna. Postsocialistična kriza, zaznamovana z negotovostjo in mobilnostjo navzdol, z vedno manjšo možnostjo delovanja in uresničevanja ciljev, je pogosto obarvana z vrednostnimi sodbami. Po Jansenu, ki je takšno krizo etnografsko raziskoval v povojnem, postsocialističnem Sarajevu, gre za simptom krize normalnih življenj. Subjektivna izkušnja propadanja tu deluje kot moralna diagnoza sedanjosti. Ta diagnoza je v pogovornem registru najpogosteje izražena kot splošen propad družbenih vrednot, občutek brezvladja in disfunkcionalnosti države. Po Jansenu nostalgija po socialistični preteklosti deluje kot kritika sedanjosti in obenem kot hrepenenje po izkušnji moralnega reda, ki ga Jansenovi sogovorniki identificirajo s socialistično preteklostjo (Jansen 2015, 145—52). Na ta način je tudi Bogdan opisal svoje videnje začetka srbske tranzicije. Spremembe v 90—ih je povezoval z organskimi značilnostmi srbskega naroda, z dovzetnostjo za korupcijo, ki jo opazi še danes: »Pojdi na ulico in poglej nekega slepca, reci mu, da mu daš sto evrov, da nekoga ubije. On bo to storil, brez problema bo umoril nekoga, da bi preživel. Do te točke smo prišli. V tistih časih je veljalo: izvoli titulo, izvoli avto, izvoli voznika, vse boš imel. Ampak ko te pokličem, boš moral storiti, kar bom zahteval. Tako je bilo v času Miloševića.« Dejal je, da je družbo (in ne zgolj elite) v času Miloševićeve

⁴⁴ *Srpska radikalna stranka*, nacionalistična stranka, ki sta jo leta 1991 ustanovila Vojislav Šešelj in Tomislav Nikolić, op. p.

vladavine opil občutek moči, lagodja in zasebnega pridobitništva. To je bilo tisto, kar je nadomestilo izgubljene vrednote, povezane s 'Titovim časom' – moralno disciplino, kolektivni trud in požrtvovalnost ter socialno pravičnost: *»Ljudi je prevzel fotelj, lep, mehek. Veste, ko zlahka prideš do denarja, je to tako, kot če bi se cedil med. Prsti se umažejo in zakaj bi mi nekdo polizal prste, ko pa jih lahko sam? Kdor cedi med, mora tudi prste polizati. Podobno je z denarjem, kdor se dokoplje do denarja, se hitro pokvari«*. Pasivno lagodje je opazil tudi med delavci. Obsojal je delavce, ki so ponotranjili takratni duh časa, tiste, ki so favorizirali udobje bede bolj kakor moralno disciplino in red. Ni razumel tistih, ki so se sprijaznili s stanjem, v katerem so se znašli, delavce, ki so bili zadovoljni z zaposlitvijo v propadajočih podjetjih, delavce, ki so prejeli mizerne plače in svoj dohodek dopolnjevali z občasnim udejstvovanjem v neformalni ekonomiji: *»Človek se mora znajti in oblast mora biti malo drugačna (...) Če ti povem iskreno, mislim, da nas je Slobovo vreme pokvarilo. O tem sem ti prej govoril – sediš doma, prejemaš 30—%, morda 40— ali 50—% delež plače, bolje je za en dinar ležati, kot pa delati za dva. To je narod dojel in to ga je pokvarilo.«* Za Bogdana je bilo tako pomembno, da je še naprej vzdrževal moralno zavest o pomenu discipliniranega dela in avtonomne eksistence. Preživetje, ki je bilo sicer težko, je bilo zanj vendarle bolj sprejemljivo kakor ugodje pasivnega sprejemanja bede. Dejal je, da se v danih pogojih on ni nikoli povsem 'izgubil'. Vedno se je boril, da bi lahko preživel. S ponosom se spominja besed nekdanjega direktorja, ki je dejal, da je Bogdan izjemno iznajdljiv in močen človek. Človek, ki bi pristal na nogah, če bi ga vrgli z letala.

5.6.2 Red sredi kaosa

Ko so v ZRJ nastopile mednarodne sankcije, se je nacionalno gospodarstvo močno skrčilo, leta 1992 za 26 %, leta 1993 pa za 37 % (Cosgrove 2002). Ekonomska kriza je prizadela tudi Jugoremedijo, kapitala za investicije je primanjkovalo. V danem položaju je bila razvojna strategija podjetja postavljena na stranski tir. Odslej se je podjetje zanašalo na obstoječa sredstva in se borilo za golo preživetje. Državni nadzor nad cenami zdravil je povzročil padec cen zdravil pod njihovo dejansko tržno vrednost, saj je država poskušala »zagotoviti zadostno količino zdravil za zdravstvene

institucije, vendar taiste institucije niso redno izpolnjevale finančnih obveznosti do dobaviteljev, četudi so bile cene zdravil subvencionirane« (Dragutinović in drugi 2014, 61). V obdobju med letoma 1994 in 1998 je Jugoremedija zasedala 4—% tržni delež in spadala med 12 največjih proizvajalcev zdravil v Srbiji⁴⁵. Podjetje se je na razpad jugoslovanskega trga in krizo, v katero je bilo pahnjeno gospodarstvo ZRJ, odzvalo s povečevanjem izvozne dejavnosti. Tako je Jugoremedija celo desetletje živela od rezerv in izvoza dveh tretjin svojih izdelkov, ki je bil usmerjen predvsem v post—sovjetski prostor. Delavcem Jugoremedije se je v času, ko so mnogi delavci odhajali na prisilne dopuste, ali pa v tovarniških halah, kjer se je proizvodnja že dlje časa bodisi krčila ali pa se je popolnoma zaustavila, uspelo izogniti najhujšemu. 57—letna Eva si je Jugoremedijo v času ekonomske krize zapomnila predvsem po solidarnosti med vodstvom podjetja in delavci. Spominja se geste vodstva, ki se je takrat spustilo v proizvodne prostore in sredi divje inflacije naznanilo, da bodo delavcem kljub vsemu še naprej zagotovljene plače, saj je vodstvu uspelo obdržati nekaj pomembnih pogodb. Direktor je govoril z delavci, jim predstavil dveletni načrt poslovanja, ki je omogočal nemoteno obratovanje podjetja in jih odprto spraševal, ali jih takšno razmišljanje o kolektivnem preživetju zanima. Vodstvo je odobravalo delo na črno in pri zaposlovanju skrbelo predvsem za tiste, ki dohodka niso mogli dopolnjevati z drugimi sredstvi. Poleg tega je delavce do neke mere sindikat oskrboval z osnovnimi živili. Tudi v najtežjih časih, je poudarila Eva, se je vodstvo vedlo odgovorno do podjetja, skrbelo za preživetje Jugoremedije kot skupnosti, za preživetje *»vsakega delavca in naših družinskih članov.«*

V pogosto konfliktnih zgodbah o Jugoremediji izkušnje šoka, naglega padca življenjskega standarda in nastanka negotovosti, povezane z vsakdanjim bojem za

⁴⁵ V obdobju med letoma 1994 in 1998 je bila struktura farmacevtskega trga v Srbiji naslednja: med letoma 1994 in 1997 sta večinski tržni deleži po vrednosti proizvodnje zdravil za človeško rabo obvladovala Galenika (46 %) in Hemofarm (22 %). Sledili so Zorka Pharma (13 %), Zdravlje Leskovac (11 %), Jugoremedija (4 %) in še šest podjetij, ki so skupaj obvladovali 4—% delež trga. Ko je bila Galenika odstranjena s 'pozitivnega seznama' zdravil, je Hemofarmu uspelo povečati svoj delež, tako da je v letu 1998 Galenika obvladovala 'zgolj' še 35—%, Hemofarm pa 31—% delež trga. Večina farmacevtskih podjetij je bila olastnjena v obdobju 90—ih letih. Po strukturi kapitala je šlo predvsem za mešana podjetja z nizkim deležem zasebnega kapitala, v manjšem obsegu (20 %) so bila prisotna tudi javna podjetja. Izjema je Galenika, kjer je Republiški zavod za zdravstveno zavarovanje nadzoroval 75—% delež podjetja (Dragutinović in drugi 2014, 60—61).

preživetje, sobivajo z izkušnjami normalnega življenja. Greenberg pravi, da je občutek normalnosti v postsocialistični Srbiji močno povezan z imaginariji socialnega državljanstva in idejo, da je normalno življenje tisto, v katerem država zagotavlja »ekonomske, socialne in politične pogoje, v katerih subjekti svoje želje pretvarjajo v dejanja« (Greenberg 2011, 89). Pripovedi delavk in delavcev Jugoremedije pričajo, da je delavcem tudi v izjemno težkih okoliščinah uspelo razviti mehanizme samozaščite, prilagoditve in rutinizacije kriznih razmer. Ta občutek, da so bila 90—leta normalna in hkrati nenormalna, je treba umestiti v takratni državni politični kontekst. Država je namreč s simulacijo učinkov socialne države preprečila popoln razkroj vezi med delom in socialnim državljanstvom. Prvič, zaposlenost se je vzdrževala tudi v podjetjih, ki sploh niso več obratovala. Delavci sicer niso prejeli plač (ali pa so bile te zaradi hiperinflacije praktično razvrednotene), vendar je zaradi zakonske prepovedi odpuščanja fiktivno zaposlenim tekla delovna doba. Z ohranitvijo statusa zaposlenega so imeli delavci še naprej pravico do zdravstvenega zavarovanja, uporabe tovarniške menze, subvencij javnega prevoza, obstajala je tudi menjava v naturalni ekonomiji. Prav tako je država subvencionirala ceno osnovnih potrebščin, distribuiranih prek sindikatov podjetij. Zdravila, elektrika in ogrevanje so takrat postali deficitarno blago, a vendarle cenovno dostopno. Državne intervencije so bile še vedno usmerjene v dekomodifikacijo osnovnih potrebščin in storitev. Infrastruktura, ustvarjena v času socializma, je »mnogim delavcem omogočila ohranitev minimalnih civilizacijskih standardov, tudi v teh težkih časih« (Musić 2013, 21). Velja omeniti še, da se je v prvem desetletju tranzicije srbska država resda preoblikovala v globoko skorumpiran aparat, a je korupcija države delovala tudi kot orodje socialne redistribucije. Takšen primer je sporna prodaja Telekoma Srbije, ko je država s prodajo znatno okrepila finančna sredstva Republiškega fonda za pokojninsko in invalidsko zavarovanje ter Republiškega zavoda za zdravstveno zavarovanje. Kar tretjina denarja, pridobljenega s prodajo Telekoma, je režim namenil za kreditiranje gospodarstva oziroma za izplačilo plač delavcev (Balunović 2015, 101—102). Družbeno—ekonomska situacija v prvem desetletju postsocializma se je torej resda močno poslabšala, vendar je treba upoštevati, da delavci o izkušnji mobilnosti navzdol običajno niso govorili v 'absolutnem' smislu. Tudi sredi

najhujšega je bilo bolje imeti nekaj kot pa nič. Prav ta občutek, da delavci nimajo več ničesar, je ključen za razumevanje razsežnosti propada sredi neoliberalnega prestrukturiranja. V nadaljevanju bomo obravnavali še vzporedno ekonomijo tihotapljenja, ključen mehanizem, ki je delavcem omogočil ohranjanje življenjskega standarda sredi turbulentnih časov.

5.6.3 Ekonomija tihotapljenja

Mednarodne sankcije proti Srbiji, uvedene leta 1992, so bile usmerjene v oslabitev srbskega upora v Bosni, ki ga je humanitarno, vojaško in politično podpiral Miloševićev režim. S sankcijami proti Srbiji je mednarodna skupnost želela prisiliti vodstvo bosanskih Srbov v pogajanja in prekinitev oboroženih konfliktov. Sankcije niso uspele oslabiti Miloševićevega režima, temveč so ga le še utrdile. Režim se je odzval s premestitvijo zakrčene ekonomske dejavnosti v sfero neformalne, kriminalizirane ekonomije, s katero je generiral državne prihodke, oskrboval zaloge in zadržal oblast. Šlo je za obliko vzporedne ekonomije, ki je nastajala v kontekstu prepustnih meddržavnih meja, njeno finančno vzdržnost pa je pogojeval dostop do tujih valut, ki jih je režim uporabljal za izvajanje akumulacije z razlaščanjem, denimo prek piramidnih shem (Andreas 2005, 336—343). Sankcije so poglobljale ekonomsko krizo in obenem krepile moč Miloševićevega režima, ki je odslej za stanje v državi lahko krivil zunanje akterje. Nacionalno gospodarstvo, v katerem se država ni odrekla znatni regulaciji, se je preoblikovalo v projekt 'patriotskega' tihotapljenja (Antonić 2002), ki je porazdelil posamezne hierarhične pozicije znotraj ekonomije tihotapljenja med akterje, lojalne režimu. S selektivnim deljenjem pravice do trgovanja v je režim utrjeval dialektično razmerje sil sredi 'blokiranе tranzicije'.

Čezmejno tihotapljenje goriva je bilo ključna operacija ekonomije tihotapljenja. Srbiji se je s tem spremenil tudi regionalni status. Podoba hegemon, ki regijo oskrbuje s kulturnim blagom, je zamenjala podoba družbe, ki se je za dostop do goriva, tekstila, tobaka, alkohola in osnovnih proizvodov odslej zanašala na tihotapljenje iz sosednje Madžarske in Romunije (Archer in Rácz 2012, 69). Carinarnica, prek katere je potekal nadzor nad črpanjem rente in množično redistribucijo bogastva onkraj formalnih

vzvodov, je bila osrčje finančne strukture režima (Andreas 2005, 342).Vzporedna ekonomija ni imela enoznačnega pomena. Na drugem koncu verige – na dnu hierarhije – se je znašla populacija, ki je v tihotapljenju odkrila način preživetja sredi težkih časov. Za osiromašeno populacijo je bila ekonomija tihotapljenja v osnovi sestavljena iz dveh praks čezmejne logistike: prodaje alkohola in cigaret na Madžarskem in prodaje goriva v Srbiji. Ta podvig so v mnogih primerih podpirale socialne mreže, ki so v tihotapljenju delovale kot socialni kapital, pretvorjen v ekonomskega (Bourdieu 1978).

69—letni Igor, čigar družina se je v okolico Zrenjanina preselila leta 1954, se je po končani izobrazbi najprej zaposlil v tovarni sladkorja, leta 1980 pa kot električar v Jugoremediji. Je eden tistih, ki se na dohodek iz Jugoremedije v zgodnjih 90—ih letih ni mogel zanesti. To obdobje katastrofe sta zanj zaznamovala čakanje in negotovost. Spominja se februarja 1993, ko je ob nekem poizvedovanju ugotovil, da mu je podjetje plačo izplačalo dva dni prej. Inflacija pa je njegovo plačo razvrednotila:

Odšel sem, da bi dvignil plačo. Imel sem štiri milijone, ki jih nisem dvignil v ponedeljek, ampak v sredo. Stogramska čokolada je bila vredna sedem milijonov. Če bi plačo dvignil v ponedeljek, bi morda lahko dobil pet čokolad, v sredo več niti polovice nisem mogel kupiti. Skupaj z ženo nisva mogla kupiti ene čokolade, isto velja za mineralno vodo. V neki pekarni na avtobusni postaji sva kupila kakšnih trideset žemelj. No, to je bilo plača mene in moje žene februarja 1993.

Ko je bil Igor mlajši, mu je oče razložil, da mora človek, ki živi v težkih časih, pogledati, kaj takrat počno Romi. Opazovanje preživetvenih strategij Romov ga je privedlo k temu, da je začel iz različnih držav tihotapiti vse tisto, česar je v Srbiji primanjkovalo. Pravi, da je šlo za delo na črno, ki je bilo zanj zgolj deloma moralno sporno. Resda je na ta način državi odrekal davek, je dejal, vendar je bil imperativ preživetja sredi ekonomske krize pomembnejši od ideala državljanskih vrlin. S tihotapljenjem je prispeval ravno dovolj, da njegovega početja ni mogoče označiti za povsem 'parazitsko' dejavnost: »V avtu sem nabral stvari za tisoč do štiri tisoč mark, pač kolikor sem imel, na carini mi rečejo, da plačam tisoč mark carine in jaz sem

plačal. Strinjam se, da je šlo za delo na črno, ampak ko sem prinesel reči sem, sem v državni proračun vplačal tisoč mark, kot je zahteval carinik.» Rory Archer in Krisztina RÁCZ (2012) zapišeta, da je tihotapljenje v socialnem spominu izpogajano kot legitimna dejavnost tistih, ki so 90—a leta doživljali kot čas brezvladja, kaosa in disfunkcionalnosti državnega aparata. Legitimnost tihotapljenja je bila povezana z moralnim preoblikovanjem pomena družbenih hierarhij v postsocialistični Srbiji. Tako so se na eni strani znašli običajni, neomadeževani ljudje, preživetveni tihotapci osnovnih izdelkov, namenjenih osebni uporabi in prodaji v manjših količinah, na drugi strani pa kriminalni kapital, ki je orkestriral množičen, moralno sporen projekt profitiranja na prodaji izdelkov, kot so alkohol in droge. Preživetveni tihotapci legitimnost lastnih praks razlikujejo od tihotapskih interesov države in organiziranega kapitala; akterjev, ki so »pogosto označeni za zaveznike, ki nastopajo proti običajnim ljudem ('narod')« (prav tam, 75).

Takšen način preživetja je bil morda nepriljubljen, a je hkrati omogočil tudi ohranitev določenega ideala normalnega življenja. 58—letna Jana je povedala, da je *šverc* vzdrževal njeno družino. Kdor ni tihotapil, je krizo še kako občutil. Vsak drugi dan sta se zato z možem odpravila v Romunijo in na Madžarsko po nakup različnih proizvodov, nakar sta jih prodajala od doma, na tržnici in v podjetju. Vse, kar si imel v banki, si izgubil, je povedala, zato sta se z možem zatekla h kupovanju deviz. Delo je še vedno obstajalo, četudi v okrnjeni obliki, ravno tako minimalna stabilnost dohodka in možnost razmišljanja o dolgoročni prihodnosti. To je vzdrževalo njen občutek relativno normalnega življenja, celo lepih spominov, ki so se rojevali sredi katastrofalnih razmer: »*V inflaciji sva živela (baš živeli, op. p.), služila sva denar. Če si zaslužil dvajset evrov ali mark, je bilo to super (...)* Preživeli smo, ni bilo tako težko, ker smo delali (...) *Ko delaš, ne misliš, dobiš plačo, saj ni važno koliko, veš, da jo boš vsaj dobil*«. Danes, pravi Jana, je prav absolutna negotovost tista, ki skrbi za nevzdržnost in nenormalnost vsakdanjega življenja: »*Zdaj, ko ne delaš, ne moreš čakati na ta dinar. Ne glede na to, koliko dobiš, veš, da si dobil. Ne moreš čakati, ker ne delaš. Takrat smo delali, bilo je težko, ampak lahko si mislil na nekaj dodatnega (nešto pored, op.p.). Če si bil sposoben in si si tega želel. Mi smo tihotapili, zato je bilo lepo.*«

5.6.4 Kriza, avtonomija in odpornost

S prikazom prepletanja ekonomske in subjektivne krize smo v pripovedih delavcev preučevali samoorganizacijo sredi družbenih sprememb (Shevchenko 2009). Sociološke in antropološke analize krize pokažejo, da je krizo zmotno reducirati na prehodno, izredno stanje. Henrik Vigh pravi, da je kriza kontekst, ki ga definira nenehno čakanje na tisto, kar je na drugi strani. V življenjih subjektov, podrejenih strukturnemu nasilju, družbeni marginalizaciji in revščini, krizne razmere ne generirajo zgolj travm, temveč tudi trajen prostor ustvarjanja pomenov in delovanja (Vigh 2008, 6). Ko kriza preide v rutinirano stanje, ki se ne spreminja, se s tem iz singularnega, tujega dogodka preoblikuje v »snov vsakdanjega življenja, neposredni kontekst odločitev in dejanj, ki na neki točki postane edina realnost, v kateri so posamezniki zmožni uporabe socialnih in kulturnih sredstev spoprijemanja«. S tem se oblikuje temeljni okvir pričakovanj, ki »organizira prioritete in želje ljudi« in obenem vzpostavi »merilo vrednotenja uspehov in neuspehov« (Shevchenko 2009, 2). Izguba družbene kohezije in enotnosti tako nikoli ne peljeta v absolutno pasivnost. Delovanje je imanentno 'kritičnim stanjem', saj ne gre za človeško delovanje kot tako, marveč prej za dialektičen odnos med možnostjo in danim kontekstom, ki možnosti delovanja omejuje (Vigh 2008, 9—11).

Doslej smo obravnavali diskurze in prakse 'kroničnega stanja' krize (Vigh 2008) v postsocialistični Srbiji in pokazali na vzajemnost destruktivnosti in 'udomačitve' oziroma rutinizacije kriznih razmer v prvem desetletju srbskega postsocializma. Delavci so v težkih razmerah ves čas poskušali upravljati z lastnimi življenji, pogosto na precej učinkovit način. Tako ni mogoče trditi, da je v 90—ih letih prevladala izkušnja popolnega preloma z uveljavljenim modelom socialnega državljanstva (Barchiesi 2011). Pravice iz dela, relativno vzdržna stabilnost dohodkov iz formalne zaposlitve, dohodek iz neformalnega dela ter prakse samooskrbe so dejavniki, ki so preprečevali razkroj avtonomije in idealov normalnega življenja. Ambivalentnost delavskega spomina se kaže v konfliktnem opisu takratnih časov kot hkrati normalnih in nenormalnih, kot mešanice katastrofe in upanja.

Predstavniki politične oblasti so s padcem Miloševićevega režima naznanili konec krize in vrnitev k »normalni Srbiji«, usmerjeni v demokratično, evropsko prihodnost. (Greenberg 2006; 2011). Vendar je z vznikom neoliberalnega prestrukturiranja kriza postajala vedno bolj kronična in vedno bolj intenzivna. 90—ih let tako ne gre razumeti kot liminalnega obdobja z začetkom in koncem, temveč prej kot niz raztrganin ali točk v počasnem razkrajanju družbenega tkiva (Vigh 2008, 9). Pričevanja o zrenjaninski privatizaciji, ki jih bomo obravnavali v nadaljnjem delu besedila, pričajo o tem, da kriza iz delavskih življenjih s procesom tržne transformacije nikakor ni izginila. Z demokratizacijo in tržnimi reformami so se v življenjih delavcev Jugoremedije začele nalagati nove, doslej nepredstavljive travme in trenja. Celotisti, ki jim je bilo v obdobju 90—ih let najtežje, niso skrivali osuplosti nad posledicami tržnih reform in spoznanjem, da življenje še nikoli ni bilo težje.

5.5 Privatizacija, konflikt in izključitev

5.5.1 Pot do dražbe

Združitev nemškega podjetja Hoechst s francoskim Rhône—Poulenc v multinacionalno podjetje Aventis je poslabšala položaj Jugoremedije ob koncu 90—ih let. Podjetji sta leta 2001 sklenili licenčno pogodbo za izdelavo 25 zdravil, Aventis pa se je odrekel deležu, ki ga je obvladoval v Jugoremediji. Vodstvo Jugoremedije je poskušalo obuditi razvojni potencial, po katerem je bilo podjetje poznano vse do začetka devetdesetih. Začelo se je iskanje novega strateškega partnerja.

Družbeni kapital Jugoremedije je bil sicer lastninjen že kaj kmalu po razpadu zvezne države. Februarja 1993 je vodstvo podjetja delavce pozvalo k podpori procesa lastninjenja, preobrazbe družbenega kapitala Jugoremedije v zasebno lastnino:

Družbena lastnina, ki je bila brez pravnega lastnika (*titular*, op. p.), je precej časa veljala za osnovno obliko lastnine v Jugoslaviji. Posledično je bila tudi Jugoremedija organizirana kot družbeno podjetje oziroma organizacija združenega dela. Pred

štirimi leti se je odprla možnost, da družbena podjetja postanejo predmet prodaje in se pretvorijo v mešana oziroma zasebna podjetja. Postopek je bil izveden v večjem številu podjetij, ki so bila v vmesnem času privatizirana. V farmacevtski industriji so to že storila podjetja ICN Galenika, Hemofarm in Zdravlje. Jugoremedija namerava izvesti privatizacijo družbenega kapitala, pri čemer bo upoštevano načelo ohranitve pravic in obveznosti, ki so utemeljene v pogodbi o vlaganju sredstev Hoechsta in Jugohemije v Jugoremedijo iz leta 1984 (Jugoremedija 1993, 1).

Novembra 1993 so zaposleni sprejeli predlog o lastninjenju družbenega kapitala. Jugoremedija je bila preoblikovana v družbo z omejeno odgovornostjo. Delavski svet je potrdil rezultate referendumu; večina delavcev je izglasovala 21—člansko skupščino delničarjev, sestavljeno iz zaposlenih, istega meseca pa je bil izglasovan še upravni odbor.

V drugi polovici 90—ih let sta Jugoremedija in ljubljanska farmacevtska družba Lek začela poslovno sodelovati. Lek je prek Jugoremedije plasiral izdelke na trg ZRJ. Podjetji, ki sta v skupnem sodelovanju proizvajali šest pripravkov, sta dosegli blagovno menjavo v vrednosti osmih milijonov nemških mark. Oktobra 2000 sta direktorja obeh podjetij sporočila, da je čas za 'legalizacijo' in konsolidacijo poslovnega sodelovanja med ljubljanskimi in zrenjaninskimi farmacevti. Sklenjen je bil dogovor, ki je predvideval, da Jugoremedija v posodobljenem obratu začne proizvodnjo Lekovega zdravila Amoksiklav, namenjenega trgom vzhodne Evrope. Vodstvu podjetij sta obljubljali podvojitve vrednosti blagovne menjave (STA 2000). V tem času je Jugoremedija še vedno ohranjala prisotnost na srbskem farmacevtskem trgu. V prvih letih po padcu Miloševićevega režima je podjetje krepilo prodajo doma in povečevalo prihodke. Za leto 2002 je vodstvo napovedalo 1,2 milijona evra čistega dobička (Humar 2002).

Aprila 2002 so v Leku izrazili zanimanje za odkup manjšinskega, državnega deleža Jugoremedije (42 %). Večinski delež so obvladovali delavci s še 4.500 zunanjimi delničarji, razkropljenimi po Srbiji. Takratni direktor prodaje v Jugoremediji je zagotovil, da bo strateškemu partnerju sčasoma omogočen odkup večinskega paketa delnic. Pred septembrom 2002 je bilo že vse nared za prijateljski prevzem

zrenjaninske tovarne zdravil. Vendar so bile vodstvu v teh okoliščinah zvezane roke, saj je bila politika privatizacije izrazito centralizirana. Odločitev o tem, na kakšen način in komu bo prodan državni delež Jugoremedije, je v celoti odredila država. Kot je dejal nekdanji direktor Kamenković:

Dvakrat smo organizirali sestanke z vodstvom Leka, kjer so bili prisotni tudi takratni predsednik skupščine Vojvodine Nenad Čanak in minister za gospodarstvo in privatizacijo Aleksandar Vlahović. Lek je dostavil tudi pismo o nameri. Vendar kot podjetje nismo imeli pravice, da odločamo o privatizaciji, saj je po takratnem zakonu del lastnine pripadel delavcem, manjši del je bil ponujen v prosti prodaji, nekaj več kot 39 % pa je nadzorovala država. Država se je torej odločila, da bo Jugoremedija prodana na javni dražbi, nas pa ni nihče nič vprašal (Bjelogrlić 2016a).

Na začetku septembra 2002 je potekala javna dražba za odkup državnega deleža. Po mnenju SBK je šlo pri prodaji državnega deleža Jugoremedije za edini primer prodaje v privatizaciji po letu 2001, kjer so se delnice prodajale prek dražbe, tj. mimo borze (Pudar 2007a). Poleg ljubljanskega Leka so se na dražbo prijavi še trije zainteresirani kupci: Jaka 80, Taš in Ekstra 5. Začetna cena državnega deleža je znašala tri milijone evrov. Na dražbi je vodstvo Jugoremedije doživelo veliko presenečenje. Podjetje Jaka 80 iz makedonskega Radoviša je za odkup državnega deleža ponudilo 16 milijonov evrov in postalo novi solastnik Jugoremedije. Jugoremedijin direktor prodaje Vojislav Ribar je bil nezadovoljen, saj je poslovno sodelovanje z Lekom tvorilo četrtno prihodkov podjetja: »Nismo želeli tega partnerja in izid je za nas veliko presenečenje. Zelo smo si prizadevali za to, da bi lastnik postal Lek« (Smrekar 2002a; 2002b). Minister Vlahović, ki je bil prisoten na dražbi, ni skrival navdušenja nad izzidom. Privatizacija državnega deleža Jugoremedije je bila zanj reklama za proces lastninjenja, s katero je vlada dokazala, da država ne razprodaja kapitala in da je privatizacija učinkovita, saj bo zaradi več kot petkratnega povečanja začetne cene državnega deleža Jugoremedije oplemeniten tudi državni proračun. Izid dražbe je komentiral tudi generalni direktor podjetja Jaka 80, ki je zagotavljal, da bo makedonsko podjetje v prihodnjih petih letih v Jugoremedijo investiralo šest milijonov evrov. Podpredsednik podjetja Jaka 80 je še dodal, da je izid te javne dražbe

dokaz transparentnosti srbske privatizacije — transparentnosti, primerljive s standardi newyorške borze.

5.5.2 Transparentnost, korupcija in vrednost

V nedavnem intervjuju za lokalni časopis je nekdanji direktor Kamenković dejal, da iz daljše časovne distance na dogodke, povezane s privatizacijo Jugoremedije, gleda veliko bolj mirno kot poprej. Septembra 2002, ko je potekala javna dražba, ga je izid presenetil. Šokiran je bil nad spoznanjem, da lahko majhno, komajda poznano podjetje prekaša ponudbo ljubljanske farmacevtske družbe, za katero je zgolj dve leti kasneje multinacionalna korporacija Novartis odštela milijardo in 200 milijonov evrov: »To je tako, kot da bi se na javni ponudbi pojavila “Mercedes” in neki avtomehanic, ki iz starih delov sestavlja avtomobile. In prav slednji bi bil izbran za strateškega partnerja« (Bjelogrić 2016a). Besede direktorja, ki je kmalu po privatizaciji zapustil podjetje, v veliki meri povzemajo napetosti postsocialističnega lastninjenja, ki so bile povezane s prevajanjem vrednosti med režimi politične ekonomije in tvorjenjem »novih družbenih hierarhij, ki se osredinjajo okoli novih oblik lastnine« (Dunn 2004, 55).

Formalni mehanizmi, kot so javne dražbe, izhajajo iz predpostavke o univerzalnosti procesa vrednotenja lastnine. Vrednost nekega podjetja je podvržena procesu abstrahiranja, določitvi vrednosti posameznih segmentov podjetja prek različnih metod ocenjevanja ter njihovemu sestavljanju v izhodiščno vrednost kapitala podjetja. Končno vrednost podjetja pa utrdi igra povpraševanja in ponudbe. Poglavitni problem te logike je predpostavka, da lahko kapitalizem ob pravih pogojih deluje kot univerzalna operacija, ne glede na partikularne značilnosti okolja, v katerem se vzpostavlja. V epistemološkem smislu gre za »kapitalocentrično« vizijo ekonomije kot »že ustvarjene domene, ki se izraža v zgodovinskih in kulturnih realnostih« (Bear in drugi 2015). Vizijo ekonomije, ki je obravnavana kot zamejeno polje, sestavljeno iz samoumevnih, determiniranih svetov, usklajenih s praksami in logikami standardizacije. V primeru privatizacije Jugoremedije in drugih postsocialističnih podjetij to logiko pripovedi delavcev in nekdanjega vodstva postavijo pod vprašaj.

Tudi delavci, ki so upali na skupno prihodnost s slovensko farmacevtsko družbo, so bili namreč nad izidom dražbe presenečeni. Upanje je nasledil sum. Kot je povedal Miohrad: *»Lastnik je imel podjetje z letnim prometom približno dveh milijonov takratnih mark. S tem je kupil 42—% delež Jugoremedije. Že to je bilo sumljivo, da lahko tako majhno podjetje kupi veliko podjetje, običajno je obratno, velika riba poje manjšo.«* O objektivnosti tržne vrednosti Jugoremedije, dosežene na javni dražbi, delavci niso bili tako zelo prepričani. Vedeli so, da je iz te vrednosti izključeno nekaj zelo pomembnega: zaloge. Miodrag je poznal stanje v skladišču, ocenil je, da so bile uskladiščene surovine, embalaža in zdravila skupaj vredni 11,5 milijonov mark. Med delavci Jugoremedije je bilo razširjeno prepričanje, da gre pri privatizaciji Jugoremedije za korupcije. Za delavce so vrednost Jugoremedije ustvarile povezave, zgoščene v kapitalsko—politični mreži. Te povezave so korupcijo sistematično vpele v institucije, ki so se na formalni ravni sicer predstavljale kot organi transparentnega, 'zahodnega' projekta vladanja. Povezave omogočajo informacije. In če je novemu lastniku s pomočjo politične povezave uspelo izvedeti, da se v podjetju skrivajo zaloge, ki niso vključene v začetno vrednost podjetja, je mogoče trditi, da je bila javna dražba pravzaprav zgolj formalno v službi spodbujanja norme konkurenčnosti, saj je kupec z uporabo političnega kapitala izrinil druge, močnejše kupce. Sum o korupciji, s katerim so delavci opisovali izid dražbe, je torej v popolnem nasprotju z besedami ministra Vlahovića, ki je javno dražbo Jugoremedije označil za dokaz, da lahko transparentna regulacija privatizacije uspešno naslovi vprašanja družbene pravičnosti in ekonomske učinkovitosti. Govor o korupciji je postavil na glavo shemo vrednotenja, zasnovano na normah objektivnosti, formalnosti in univerzalnosti. Za razliko od transparentnosti je korupcija diskurz o partikularnem, nejasnem in politično intimnem, ki se napaja na lokalnih, osebnih odnosih. Korupcija je praksa vpete (*embedded*, op. p.) realizacije vrednosti v mrežah družbenih odnosov in hkrati vzvod opolnomočenja tistih, ki jim tehnični jezik privatizacije jemlje moč in jih pretvarja v subjekte brez glasu. V 'govorici korupcije', pravi Dunn (2004, 57), ni prostora za univerzalnost, saj korupcija pomeni, da so za odločitve vselej odgovorni konkretni posamezniki in ne abstraktne sile.

5.5.3 Politični izvori novega (so)lastnika

Sum delavcev je bil upravičen. Bilanca podjetja Jaka 80, ki je za odkup državnega deleža namenilo 16 milijonov evrov, pokaže, da je podjetje v letu 2001 generiralo zgolj 1,86 milijona evrov dobička. Za novim lastnikom, Jovico Stefanovićem (bolje poznanim kot Nini), je bila v času privatizacije razpisana tudi tiralica. Stefanovićeve poslovni začetki sicer segajo v 80—a leta, ko je v Nišu odprl podjetje »Nini«. To je s pomočjo Smiljka Kostića, takratnega direktorja niške tobačne industrije (NTS), postalo ekskluzivni distributer cigaret proizvajalca NTS. V času mednarodnih sankcij proti Srbiji je Stefanović nadaljeval poslovne podvige s preprodajo cigaret in zdravil, kasneje pa je denar usmeril v proizvodnjo deficitarnega blaga za široko potrošnjo. Kreditiral je izdelavo ter poceni odkupe naprav, predvsem televizijskih naprav in pralnih strojev, ki jih je proizvajala niška Elektronska industrija. Na ta način je neposredno nadzoroval trg omenjenih izdelkov (B92 2012; Ristović in Uskoković 2012). Ko je leta 1998 izbruhnila afera, povezana s sumom korupcije v NTS in z aretacijo Kostića, je Stefanović pobegnil iz Srbije. Zaradi suma zlorabe poslovnega položaja in gospodarskih pooblastil pri sodelovanju z NTS in več bankami ter podjetji je bila za njim vse do leta 2003 razpisana tiralica.

Resnični preboj Stefanovića pa se je zgodil šele po 'demokratizaciji' Srbije, ko mu je uspelo konsolidirati pravi regionalni poslovni imperij. Do leta 2010 je bilo z njegovim imenom povezanih najmanj 25 srbskih podjetij, ki so skupaj zaposlovala več kot 1000 delavcev, ter množica makedonskih podjetij in bank (Blagojević 2010). Stefanović je simptomatična figura kriminalnega podjetnika (Sanchez 2016). Njegova 'poslovna socializacija' je potekala v pogojih mednarodnih sankcij, po petooktobrskih spremembah pa je politično—ekonomski kapital uspešno pretvoril predvsem v poslovanje na način lastninske koncentracije. Tako je Jugoremedijo kupil z denarjem, ki je bil v času mednarodnih sankcij nezakonito prenesen v davčne oaze, kasneje pa je bil ta denar s procesom privatizacije ponovno legaliziran. O tem priča podatek, da je solastnik podjetja Jaka 80, poleg Stefanovića, ki je nadzoroval večinski delež podjetja, še ciprsko podjetje Domeno Trade, ki ga upravlja odvetniška pisarna Tasosa Papadopulos, ciprskega politika, ki je v času mednarodnih sankcij kriminalnim

podjetnikom nudil 'zavetišče' v več *offshore* podjetjih. Po mnenju ekonomskih analitikov je denar za privatizacijo Stefanoviću priskrbela ena največjih makedonskih političnih strank, VMRO—DPMNE, medtem ko je Stefanović z Jugoremedijo financiral srbsko stranko G17 (B92 2004; 2007; Danas 2012).

Sum delavcev se je še utrdil, ko sta se Zdravko Deurić, predstavnik malih delničarjev, in Vladimir Pecikoza, predsednik Samostojnega sindikata (*Samostalni sindikat*, op. p.), obrnila na Stefanovića v zvezi s prodajo uskladiščenih zalog, ki je potekala zunaj formalnih dogovorov ter v zvezi z vpisom Stefanovićevega podjetja Jaka 80 v register trgovskega sodišča. Deurić in Pecikoza sta se z novim lastnikom srečala v Skopju, saj je ta zaradi veljavne tiralice vse posle v zvezi z Jugoremedijo opravljal prek telefona in nastavljenega vodstva. V Skopju jima je Stefanović najprej razkazal luksuzno predstavništvo podjetja Jaka 80, a jima ni želel pokazati tovarne, ki se je nahajala v Radovišu. Prav tako jima je pokazal pogodbo, ki je bila sklenjena z Delniškim skladom (DS), a ni pustil, da bi jo tudi prebrala. Deuriću je Stefanović dejal, da deluje kot dober delavec, cenjen v lokalnem okolju. Prav takšnega naj bi Stefanović potreboval v Jugoremediji. Ponudil mu je položaj nadzornika v Jugoremediji, dobre delovne pogoje in dostop do službenega avtomobila, a je Deurić zavrnil ponudbo, veleč, da ni s tem namenom prispel v Skopje, temveč zaradi odprtih vprašanj, povezanih z upravljanjem Jugoremedije. Menil je, da morajo imeti mali delničarji kot večinski lastniki glas pri upravljanju podjetja. Stefanović tega preprosto ni želel slišati, prav tako ni hotel pojasniti, kaj se je zgodilo s profiti od prodaje uskladiščenih zalog, namenjenih za stabilizacijo likvidnosti in obnovo posameznih oddelkov podjetja. Solastnik je začel groziti z odpovedmi. Na koncu srečanja pa je Deuriću in Pecikozi vendarle obljubil, da bo spoštoval vse dogovore in obveznosti do malih delničarjev, saj naj bi bili delavci Jugoremedije zanj enako pomembni kot njegova družina (Zlatic 2005).

Kasneje se je pokazalo, da je bila Jugoremedija Stefanoviću tako rekoč podarjena. Pogodba o prodaji državnega deleža je obvezovala novega lastnika k plačilu kupnine v petih dneh po javni dražbi ter k investiciji, vredni 360 milijonov dinarjev, v roku

30—ih dni. Pogodba o prodaji državnega deleža je prav tako določila, da se investicije izpeljejo bodisi z gotovinskimi sredstvi ali pa z dokapitalizacijo prek naložbe v materialna sredstva. Pogodbeno zavarovanje investicije je pomenilo, da mora kupec pred vpisom lastninskega deleža predložiti potrdilo o brezpogojnem bančnem jamstvu (Savet za borbu protiv korupcije 2004b). Stefanović ni izpolnil pogodbenih obveznosti, a je septembra 2002 direktor DS odobril tako prvo kot drugo pogodbo, s čimer je podjetje Jaka 80 prevzelo nadzor nad 41,93—% deležem zrenjaninske tovarne zdravil, četudi je bila kupnina realizirana zgolj na papirju.

5.5.4 Od šikaniranja do stavke

Konflikt med delavci in novim vodstvom je prvič vzniknil oktobra 2002, ko je bila sklicana ustanovna skupščina delničarjev Jugoremedije. Stefanovićevo vodstvo je začelo odrekati pravice malim delničarjem. V upravni odbor Jugoremedije je bilo izvoljenih sedem ljudi – štirje predstavniki podjetja Jaka 80 in trije predstavniki malih delničarjev. Zgolj dvema predstavnikoma malih delničarjev je uspelo vstopiti v upravni odbor, saj je direktor enega še pred tem suspendiral. Delavci so se odzvali z zbiranjem izjav za pooblastitev predstavnikov malih delničarjev in oblikovanjem večinskega paketa delnic. Posredoval je direktor, ki je skušal na vsak način preprečiti sklic nove skupščine. Na upiranje delavcev se je vodstvo začelo vedno bolj odzivati z represivnimi mehanizmi. Junija 2003 je prišlo do ključnega dogodka. Takrat se je pokazala resnična namera novega solastnika. Vodstvo je organiziralo skupščino, na kateri naj bi bila domnevno sprejeta odločitev skupščine delničarjev o dokapitalizaciji kot izbrani metodi investiranja. Po odkupu državnega deleža je Stefanović izkoristil pogodbeno možnost, ki mu je dopuščala, da investicije predstavi kot dokapitalizacijo. Šlo je za fantomsko skupščino. Vodstvo je s ponarejanjem podpisov sprejelo odločitev, da se dolg Jugoremedije do podjetja Jaka 80 pretvori v kapital oziroma delnice Jugoremedije. Odločitev fantomske skupščine je zrenjaninsko trgovsko sodišče brez problematiziranja vknjižilo in na ta način, tj. z razlastitvijo, je Jaka 80 postal večinski lastnik (61,02 %) Jugoremedije. Miodrag je dejal, da je pretvorba dolga v kapital temeljila na napihovanju cen surovin, kar potrjuje tudi poročilo SBK (Savet za borbu protiv korupcije 2004b). Kot tipičen primer je omenil prakso

nakupovanja aktivne učinkovine, namenjene izdelavi zdravil za sladkorne bolnike. Ta učinkovina je za zdravilo potrebna v zelo majhnih količinah. Po Miodragovi oceni so v Jugoremediji letno porabili približno 200 kilogramov te učinkovine. Stefanović pa je kupil približno pet ton surovine in jo zaračunaval po 11—krat višji ceni. Med običajne prakse je spadalo tudi kupovanje surovin nizke kakovosti, omeni Miodrag:

Ob eni izmed inšpekcij so neki ljudje iz Ukrajine spraševali, zakaj je ena izmed teh surovin uskladiščena v carinskem skladišču Jugoremedije. Napihoval [Stefanović, op. p.] je cene in se želel izogniti plačevanju visoke carine. No, te ženske iz Ukrajine so spraševale po tej surovini in mi smo jim dejali, da gre za carinsko blago. Odgovorile so, da poznajo podjetje, ki proizvaja to surovino, in da to podjetje nima možnosti za pridobitev standarda GNP (Dobra proizvodna praksa, op.p.). Kupoval je torej zelo poceni, nizkokakovostno surovino, nato pa je napihnil njeno ceno, da bi povečal svoj delež v Jugoremediji.

Podobno je bilo tudi pri drugih investicijah: »On [Stefanović, op. p.] je dejal, glejte, kupil sem nov stroj za tabletiranje ali pakiranje. Prinesel ga je v Jugoremedijo, potem so prišli novinarji, fotografirali stroj, Stefanović pa je teatralno sporočil, da je izpeljal dokapitalizacijo in da se bo njegov delež v podjetju povečal. Potem je ta stroj odnesel v svoje podjetje v Makedoniji, Jugoremediji pa ni nič ostalo.« Ob koncu leta 2003 je direktor podjetja najprej skušal disciplinirati Deurića in Pecikozo, ki sta prejela odpovedi delovnih razmerij zaradi škode, povzročene službenemu vozilu ob vrnitvi iz srečanja v Skopju. V znak protesta — in kot simbol njune vezanosti na zrenjaninsko Jugoremedijo — sta se Deurić in Pecikozina z verigami privezala na ograjo podjetja, naslednji dan pa se jima je v znak podpore pridružilo še nekaj drugih delavcev. Dramatični javni podobi upora zrenjaninskih delavcev navkljub se je vodstvo odzvalo z grožnjami odpovedi. V poročilu SBK je zgodba privatizacije Jugoremedije označena kot tipičen sindrom srbske privatizacije, kjer »tisti, ki kupi največji posamezni paket delnic, v praksi postane tudi edini lastnik podjetja« (Savet za borbu protiv korupcije 2004b).

Dunja je dejala, da se je v tistem času že šušljalo o težavah s privatizacijo in možnosti,

da bo Stefanović delavce izigral. Pomni, da se je po privatizaciji delalo izjemno veliko. Direktor je zaposloval nove ljudi, ki so praznili uskladiščene zaloge. Zaloge so nato prek prištinskega podjetja Aristrade potovale v makedonsko Jaka 80 (Pudar 2007a). Obenem je vodstvo starejšim delavcev prenehalo izplačevati nadure. Dunjin mož je na neki točki zbral 300 neplačanih nadur, ki pa jih nikakor ni mogel izkoristiti, saj je tovarna nenehno obratovala. Odnos novega vodstva do delavcev je bil za Dunjo absurden. Brez šikaniranja in vnašanja razdora, je rekla, bi lahko Stefanović zlahka dosegel svoje cilje, a se je odločil, da se mora v Jugoremediji vse zgoditi 'na silo'. Zaradi popolne izključenosti iz upravljanja podjetja delavcem torej ni preostalo drugega, kot da si pravice izborijo prek sindikalnega boja. To odločitev je Bogdan obrazložil na naslednji način:

Organizirali smo stavko, ker v tistem času nisi mogel stavkati proti privatizaciji, nisi imel nikakršne osnove. Zato smo s stavko začeli naslavljeni vprašanje plač, šikaniranje in druge reči. Šele po tem, ko smo zaplavali v te vode, smo organizirali lastniško stavko, ker smo bili solastniki, borili smo se za svoj kapital. Na neposreden način se namreč nismo mogli. Če bi začeli na tako odprt način, bi nas odrezali, aretirali, in nasvidenje, nikoli se ne bi nič izvedelo.«

Znotraj Samostojnega sindikata, takrat še vedno edinega sindikata v Jugoremediji, so delavci oblikovali stavkovni odbor, ki je decembra 2003 napovedal stavko na delovnem mestu. Ta stavka ni predvidevala prekinitve proizvodnje. Šlo je za tipične sindikalne zahteve — upoštevanje kolektivne pogodbe, zaščita delavskih pravic in zvišanje plač. S tem je nastopila prva stavka v zgodovini podjetja, v kateri je sodelovalo približno 260 delavcev. Za Dunjo je bilo to prvo, neposredno srečanje s stavko na delovnem mestu:

Prvič smo stavkali, vstopili smo v tovarno, čeprav so nam rekli, da tega ne smemo storiti, ker sobota ni delovni dan. Mi smo vstopili vseeno, pridružili so se nam še varnostniki, tako da smo lahko vstopili. Tu se je vse začelo, 27. decembra, od takrat nismo zapustili tovarne vse do 6. januarja. Prvič smo se srečali s stavko, jaz tega preprosto nisem poznala. Stavke sem poznala s televizije, vedno se je to dogajalo

nekomu drugemu, ampak mi ni nikoli bilo jasno, zakaj ljudje pravzaprav stavkajo. To je tisto, ko slišiš, »kaj pa hočejo?«, no, podobno so nam govorili Zrenjaninci, kaj pa hočemo, saj imamo dobre plače, takrat sem imela plačo med 27— in 28 tisoč dinarjev, to je bilo za nekatere v Zrenjaninu nepojmljivo.

Stavka se je zaključila januarja 2004, ko je k pogajanjem med sindikalnim odborom in vodstvom podjetja pristopil Milan Čežek, predsednik občinske skupščine. Vodstvo podjetja je privolilo v zahteve sindikalnega odbora, vendar se dogovora niso držali.

5.5.5 Od stavke do političnega nasilja

V času, ko so zaradi privatizacije v Jugoremediji rastle napetosti, so se obetale politične spremembe. Ob koncu leta 2003 je konservativno usmerjena Demokratična stranka Srbije (DSS) poskušala izzvati politični in ekonomski monopol Demokratične stranke. DSS je v predvolilni kampanji uporabljala izrazito legalističen diskurz. Obljubila je revizijo privatizacije, obljubam pa so se pridružili tudi sindikati, ki so organizirali demonstracije in zahtevali konec privatizacijskega opustošenja. Marca 2004, ko je stranka prevzela oblast, se je ministrstvo za gospodarstvo končno odzvalo in priznalo, da Stefanović v Jugoremediji ni izpolnil pogodbenih obveznosti. Maja 2004 je ministrstvo za gospodarstvo naložilo, da mora Delniški sklad (DS) razveljaviti pogodbo o prodaji državnega deleža. Vendar so v praksi priznanja formalnih institucij pomenila bore malo: »V naslednjih nekaj mesecih se je država Jugoremedije na vse možne načine izogibala. Primer Jugoremedije je podajala, kot da bi šlo za vroč krompir, od institucije do institucije, od sodišča do sodišča« (Musić 2013, 53). Tudi tožba proti direktorju Radovanoviću, ki je bila vložena maja, je preprosto izzvenela. Delavci Jugoremedije so bili odločni. Razpleta zgodbe sumljive privatizacije niso bili pripravljene nemo opazovati. Med marcem in julijem 2004 so dvakrat demonstrirali pred vladnim poslopjem v Beogradu, prišlo je tudi do večkratne zasedbe prostorov institucij, kot sta DS in AP. Prekinitev pogodbe o prodaji državnega deleža je delavcem dala zagon, pa četudi je bilo treba na končno razsodbo o razveljavitvi privatizacije počakati še precej časa.

Maja je bila v Jugoremediji še drugič razglašena stavka, da bi se preprečila razprodaja proizvodne opreme in zalog. Od maja do avgusta so tovarno upravljali njeni delavci. Proizvodnja in prodaja sta se popolnoma zaustavili, a so delavci skrbeli, da obstoječe zaloge ne bi propadle ali bile odtujene. Po Deuriću je konflikt takrat dosegel vrh absurda. Vodstvo, ki ni bilo pripravljeno predati nadrobnih določitev za minimalne potrebe proizvodnje, je obljubilo izplačilo plač in delavce pozvalo, naj končajo stavko in zapustijo podjetje (Pokret za slobodu 2005). Delavci so menili, da jih vodstvo poskuša ukaniti, zato so ta poziv zavrnil. Podjetje je tako postalo prostor odprtega konflikta, v katerem so se delavci in varnostne sile, ki jih je angažiralo vodstvo, nenehno spopadali za nadzor nad podjetjem. Napadu ene strani je nemudoma sledil protinapad. Nikakor ni mogoče trditi, da so bili delavci v tem spopadu nemočne žrtve. Mnogi so se spominjali predvsem skupine *ekstremnih žena*, vselej pripravljenih, da se razlaščanju militantno uprejo. Kot zapiše Popov (2004):

V teh sporih je občasno prihajalo tudi do provokacij. Stavkajoči delavci niso bili 'angeli'. Pokali so vodni baloni, psom so bile dane tablete Lasex (dehidrirani psi so postali nenevarni), prišlo je tudi do hudega prerivanja z zasebnim varovanjem. Znali so udariti tudi z golimi rokami, tepen je bil celo vodja varnostnikov Žiško (nekdanji oficir in vojak iz Niša). Ta se je tako ustrašil 'pobesnelih žensk', da je, kot je opisala ena izmed njih, 'oči razširil kot tele, ki bo pravkar zaklano'.

Teh sporov se je živo spominjal tudi Deurić:

Stavka se je začela, tristo ljudi je prenehalo z delom. Prišlo je do pretepa, nad nas so poslali zasebno varnost, kakšnih sto varnostnikov. Ponoči so varnostniki vdrli in pretepli naše ljudi, ki so varovali lastnino podjetja. Z namenom, da zalogo v vrednosti dveh milijonov zabeležijo kot izginulo ter da obsodijo stavkovni odbor. Stavka se je sicer začela zelo legalno, z minimumom procesa dela, v skladu z zakonom o stavki. Vse je bilo urejeno, stavkovni odbor in naše zahteve. Zjutraj je prišlo 700 ljudi iz Zrenjanina, napadli smo tovarno, vse smo jih pretepli in vrgli ven. Ponovno smo zavzeli tovarno, jo držali in nadzorovali tri mesece.

Fizični spopadi naj bi se zaključili avgusta. S kompromisno rešitvijo, ki je sledila

pogajanjem med vodstvom in stavkajočimi delavci, je bila upravi dovoljena vrnitev v podjetje in obnova proizvodnje, v zameno pa je vodstvo obljubilo umik zasebnega varovanja. Odslej naj bi za organizacijo redarske službe skrbeli delavci. Ta kompromis naj bi veljal vse do razrešitve pravnega spora, a je vodstvo prekršilo sporazum, še preden je ta sploh začel veljati. V podjetje je vdrlo približno 120 pripadnikov zasebnega varovanja, ki so napadli delavce.

Konflikt je dosegel višek 19. avgusta, pozno popoldne, ko so se delavci in varnostniki ponovno spopadli, pri čemer je delavcem uspelo prebiti kordon varnostnikov. Eden izmed delavcev, ki je od varnostnikov prejel udarec po glavi z gasilnim aparatom, je moral na šivanje. V zgodnjih večernih urah je v Jugoremedijo prispela policija, skupaj s posebno policijsko enoto. Eden izmed očitvidcev se spominja, da so bili delavci navdušeni. Prihod policije so pozdravili s ploskanjem in glasnimi ovacijami, misleč, da jih bo policija zaščitila pred nasiljem, ki ga je izvajalo vodstvo podjetja. A so se represivni organi postavili na stran vodstva, s čimer je takratna politična oblast odprto pokazala svojo vlogo v posredovanju pri lastninskih sporih. Delavci so bili podvrženi skrajno asimetričnemu razmerju sil in poraženi v spopadu z zasebnimi varnostniki, policijo in posebno policijsko enoto. Proti večeru so se razšli. Kljub temu se kakšnih 300 delavcev ni prenehalo upirati. Država je stanje zaostriła s kriminalizacijo stavke. Aretirani so bili trije stavkajoči delavci, ki jim je sodišče odredilo 30—dnevni pripor v samicah, na podlagi suma, da bodo skušali vplivati na priče dogodka s prejšnjega dne. Vsi trije so začeli z gladovno stavko. Novica o zaostritvi se je hitro razširila med preostale delavce, ki so se zbrali v prostorih Samostojnega sindikata. V gladovno stavko se je vključilo še petnajst delavcev. Takole je stanje opisal Zdravko:

Policija, opremljena z orožjem in oklepi, je blokirala celotno sosesko. Ponovno spopad. Ob polnoči so me privedli na zrenjaninsko sodišče. Tam je bil tretji general policije iz Beograda, ki je tja prišel samo zaradi mene. Rekel mi je, da je z mano konec in da bo podal nalog zoper tristo žensk, ki so nadaljevale s stavko in niso zapustile Jugoremedije. Šlo je za popolnoma zakonito stavko. Fizično so jih vlekli ven, zato, da bi zaustavili stavko, brez kakršnega koli dogovora z delodajalcem. Rekel sem, da ne zmorem, on pa je rekel, da zmorem, da sem vodja celotne zadeve. Kakšen

vodja, sem mu odgovoril, ko pa obstaja stavkovni odbor. Nisem spal tri dni, preprosto nisem več zdržal. Vprašal sem generala, ali bodo ženske zjutraj lahko prišle na delovno mesto. On mi je zagotovil, da bo tako. Šel sem v podjetje in povedal ženskam, da morajo zapustiti Jugoremedijo. Jokale so, kričale. Na koncu so zapustile prostore podjetja.

Sledila so odpuščanja približno 150 delavcev. Najprej je odpoved delovnega razmerja prejelo 16 zaposlenih, nato 77, na koncu pa še vsi ostali delavci, udeleženi v stavki. Delavci so se ob začetku septembra na odpuščanja odzvali z zasedbo občinskih prostorov. Eden izmed takratnih član izvršnega odbora sindikata se takole spominja nasilja in kriminalizacije stavke:

Vsi smo sodelovali v tem pretepu. Mene je poškodoval neki tip, kasneje sem izvedel, da gre za vojaka, pripadnika posebnih enot v Podgorici. Takrat je bil na bolniškem dopustu, najeli so ga, da nas pride pretepst. Poškodoval me je z udarcem v rebra, imel sem počeno rebro, tako da sem v bolnici ležal mesec dni, dokler se rana ni zacelila. To je bilo septembra; 16. septembra imam rojstni dan, 14. septembra sem prejel delovno knjižico. Bil sem član izvršnega odbora sindikata, kar nas je varovalo pred odpovedmi. Bil sem poškodovan in na bolniškem dopustu. In kljub temu sem dobil odpoved.

Dunja je bila v Jugoremediji takrat zaposlena skorajda 20 let. V podjetju je veljalo, da se zaposlenim, ki dopolnijo deset let delovne dobe, za nagrado izplača dodatna plača, kdor je imel 20 let, pa je prejel dve dodatni plači. Namesto tega je prejela odpoved:

Jaz sem dobila odpoved v drugi skupini. V prvi so bili tisti najbolj ekstremni, jaz sem imela z njimi vedno urejene odnose. V drugi skupini ljudi, ki so dobili odpoved, je bil tudi moj mož, on je imel pogodbo za določen čas. Ni mogel ravnati drugače, ko je prišel v podjetje, so ga ljudje sprejeli. Ni bil sposoben tega, da bi kar naenkrat obrnil hrbet tem ljudem. Zato je tudi on ostal v stavki. Ni se hotel izčlaniti iz sindikata, tako da je prvi dobil odpoved, prvi je zapustil tovarno.

Po štirih dneh pripora je sodišče osvobodilo priprte delavce. Do nadaljnjega so bili

prostori sindikata zbirna točka delavcev. Delavski upor je bil nasilno zadušen, zato so boj za Jugoremedijo lahko nadaljevali le še s pravnimi postopki zoper novega lastnika. V prostorih sindikata so nekateri delavci, zaposleni z organiziranjem dokumentov za tožbe, preživljali ogromno časa. 48—letna Lara je imela takrat srečo, saj jo je v boju podpiral mož. Dlje časa po odpovedi ni bila zaposlena drugje. Pomni, da je v tistem času vstajala zjutraj, delala do popoldneva, ko pa je bilo treba opraviti kaj nujnega, je z drugimi delavci ostajala tudi pozno v noč. Vse dokler se kriza ni normalizirala, je Lari rutina, povezana s pravnim organiziranjem boja, dajala občutek, da je imela tako rekoč običajno službo: *»Sploh nam ni bilo težko delati. S časom je bilo vedno manj dela. Jaz in kolegica nisva imeli službe, rekla sem ji, da moram iskati službo, ona tega ni hotela, zmogla je preživeti brez službe.«*

Pričevanja stavkajočih delavcev, ki so se še naprej upirali v tovarni, so zaznamovana s spominom na ustrahovanje in nadzor s strani vodstva. Mnogi so ponavljali, da je tovarna takrat spominjala na koncentracijsko taborišče. Varnostniki so delavce šikanirali in jim določali, kdaj lahko uporabijo pravico do odmora in gredo na stranišče ter kdaj lahko pijejo vodo. Vodstvo je kvalificirane delavce, ki so pripadali Samostojnemu sindikatu, premeščalo na druga delovna mesta z nižjimi plačami, kot so vzdrževalna dela na dvorišču podjetja. Na ta način je, kot je povedal eden izmed delavcev, vodstvo oblikovalo posebno, izločeno delovno brigado, kot da bi šlo za delavce v fašističnem taborišču. V izjavi za javnost, objavljeni 29. avgusta, so delavci Jugoremedije javnost pozvali k solidarnosti in skupnemu uporju za dostojanstvo in državljanski pogum ter proti terorju in razlašcanju (Radnici i akcionari Jugoremedije 2004):

V kateri državi, razen mafijaške Kolumbije, oblast pošilja specialce iz prestolnice v majhno mesto z namenom, da pred ženskami in delavkami 'zaščiti' oborožene plačance človeka, za katerim je razpisana tiralica, človeka, ki je opustošil tovarno, v kateri je manjšinski solastnik? Je res treba, da te ženske in matere v 21. stoletju, stoletju demokracije, prava in tolerance, preživljajo takšno mučenje? Se morda na ta način prispe v Evropo? Ne čakajte, da podobna usoda doleti tudi vas in vaše najdražje. Zaustavimo mafijaški teror in rop ter pokažimo vsem, da imamo tudi mi, običajni

ljudje, delavci in mali delničarji, svoje dostojanstvo ter pogum, da se zavarujemo pred njima!

Istega dne je delavce podprlo tudi lokalno prebivalstvo. V enem dnevu je približno 5.000 tisoč Zrenjanincev podprlo predlog, da se za upor, ki je simboliziral boj za obrambo človeškega dostojanstva, tovarne in mesta, delavcem Jugoremedije podeli oktobrska nagrada mesta Zrenjanin. Zrenjaninci so obsodili medijsko očrnitev boja, veleč, da lastnik manjšinskega deleža v medije ves čas podtika »brezsramne laži o konfliktu, ki naj bi ga izzvali anarhisti in sektaši, ki bi radi v zasebno tovarno, katere lastnik je, vpeljali delavsko samoupravljanje. Čeprav so mediji v glavnem gluhi za glas naših someščanov, se resnica počasi prebija na dan. Naši someščani, navadni majhni ljudje, morda nimajo kapitala, da bi skorumpirali državni aparat, so pa odločeni, da v svojem boju vztrajajo do konca« (Građani Zrenjanina 2004).

Intenziven upor in želja delavcev, da si izborijo temeljne pravice, sta s časom začela usihati. Delavci so bili primorani poiskati načine preživetja. Ker je šlo za odpovedi, niso mogli uveljavljati pravice do nadomestila za čas brezposelnosti. Pravzaprav večina ni uveljavljala nikakršne oblike socialne pomoči, saj so bili prepričani, da bi s tem ogrozili razrešitev spora v korist delavcev. Pomagala ni niti ugotovitev delovne inšpekcije, ki je avgusta 2005 v primeru Jugoremedije zaznala grobe kršitve kolektivne pogodbe in zakona o stavki (Pudar 2007a). Življenje ni bilo lahko. Miodrag, ki se je bil zaradi nastalega stanja primoran s soprogo preseliti iz Melencov v Novi Sad, se spomni dni, ko nista imela niti dinarja. V Novem Sadu se je zaposlil kot fizični delavec v veleprodaji, z dvakrat nižjo plačo od tiste v Jugoremediji. Soproga je čistila in pospravljala hiše lokalnih premožnejšev, zaslužila pa je za tretjino več kot on. A sta komaj pokrivala najemnino in stroške, poleg tega pa sta skušala pomagati še hčeri, ki je študirala v Novem Sadu. Pri preživetju sta se lahko zanesla tudi na podporo nekaterih sorodnikov in oskrbo s hrano, ki je prihajala z vrta njune hiše v Melencih. Kot je povedal Miodrag: *»Če danes nimam, jutri delam, dobim nekaj denarja in kupim kruh, mleko, takšne potrebščine. Znašla sva se. Mogoče bo to dobra ilustracija mojega finančnega stanja v tistem času – tisti čas, ko sem bil v Novem Sadu in delal v tistem podjetju, sem shujšal štirinajst kilogramov. Ne zaradi službe, nisem*

delal toliko, da bi shujšal. Preprosto se nisem dobro prehranjeval. Takšna je bila finančna situacija, v glavnem zelo slaba.»

5.5.6 Atomizacija navznoter in navzven

Delavci so bili z Jugoremedijo povezani eksistencialno in afektivno. Družbeni pomen Jugoremedije je v vzajemnem odnosu med občutki navezanosti in spoštovanja do podjetja, ki je v lokalnem okolju veljalo za prestižnega, in občutkom, da so bili delavci vselej del intimne skupnosti, ki ni poznala stroge, hierarhične razmejitve med delavci in vodstvom. S privatizacijo se je vse to spremenilo. Nenadoma je avtoritarno vodstvo delavce utišalo. Postali so trivialna, postranska škoda plenilske akumulacije, ki je podjetje in njegove delavce potiskala na rob preživetja. Za Dunjo tako lastninski spor ni bil ključen v odločitvi, da tudi sama sodeluje v stavki. Najbolj jo je prizadel ponižujoč odnos vodstva do delavcev, ki so bili v Jugoremediji zaposleni po več desetletij:

Osebnost sem bila prizadeta, ker so me silili, da se izčlanim iz sindikata. Meni sindikat ni pomenil nič, ne meni, ne drugim delavcem, to je farsa (...) Ampak vendarle sem nekomu pripadala, sindikatu. Mene je nekdo silil, da naredim nekaj, česar nočem storiti prostovoljno. Ne more me nekdo siliti v nekaj, jaz nisem tega z ničimer izzvala. Kaj boš? Delamo, vse, kar nam je ukazano, naredimo. Nihče se ni upiral, ko se je začelo šušljati, so nas stisnili. Tega nismo mi izzvali (...) Vsa ta leta sem preživela v sindikatu, normalno je, da vsak delavec pripada nekemu sindikatu.

Podobno ugotavlja Dunn v etnografiji postsocialistične privatizacije na Poljskem. V privatiziranem podjetju s prestrukturiranjem nastopi diskurz korporativizacije, ki so ga mnogi doživljali kot razosebljanje. Vrednosti socialističnega podjetja nikoli niso določale zgolj formalne kalkulacije in norma profita, temveč je bila vrednost podjetja povezana z njegovo vpetostjo v lokalno življenje in socialne mreže skupnosti (Dunn 2004, 36). V socialističnem podjetju se je na ta način afirmirala vez med družbo in državo, pri čemer je bilo podjetje materializacija moralne obveze države, da skrbi za blaginjo populacije (Verdery 1996). S privatizacijo so delavci nenadoma postali

apolitično blago, navadni zaboji delovne sile. Izginjal je občutek, da so vpeti v vrednost podjetja, v katerega so se vpisovali njihova telesa, delo in požrtvovalnost.

Mnogi delavci so izrazili naklonjenost modelu množične oziroma 'insajderske' privatizacije, v kateri odzvanja premisa socialistične ideologije, ki pravi, da je blago strdek dela proizvajalcev (Dunn 2004, 37). V organskem modelu, ki osmišlja prehod od socialističnega k tržnemu gospodarstvu, je lastninsko udejstvovanje tako prevod zgodovinske pravice proizvajalcev vrednosti. Dunja je opozorila, da je delavsko (so)lastništvo pravzaprav odraz legitimnosti delavcev kot družbenih in ekonomskih akterjev. Jugoremedija se ni razvijala sama od sebe, je dejala, temveč so njen uspeh v precejšnji meri omogočila odrekanja delavcev, ki so v socialistični preteklosti del plače namenjali za investicije v Jugoremedijo. Družbena lastnina za delavce ni bila zgolj socialistični prežitek, temveč ključen dejavnik pri oblikovanju modela družbeno pravične distribucije kapitala, ki se je akumuliral v socializmu.

Uvajanje formalnih norm in komodifikacija dela — ključna mehanizma post—socialistične transformacije — nista poskrbela le za privatizacijo podjetij, marveč tudi oseb. Ontologija dela, ki jo je naznanil prehod v tržno gospodarstvo, se je med delavci izrazila kot »prežemajoč občutek, da niso obravnavani kot sposobna človeška bitja« (Dunn 2004, 44). Občutek vpetosti v varnost tovarniške skupnosti je nadomestil občutek, da so delavci postali zamenljivi in odvečni, kot če bi bili deli proizvodne opreme.

Trenja v primeru Jugoremedije pa niso bila povezana zgolj s preoblikovanjem hierarhičnega odnosa znotraj tovarniškega prostora. V pogojih privatizacijskega uničenja Zrenjanina se je razkrajala lokalna solidarnost, pa četudi so delavci posameznih podjetij doživljali tako rekoč identične zgodbe propadanja. Povod za fragmentacijo lokalne skupnosti je v nekem pogovoru na zanimiv način opisal David:

To so izvedli na zelo zvit način, čeprav ne vem, kdo je za to zares odgovoren. Niso se odločili, da naenkrat ugasnejo vsa zrenjaninska podjetja. Niso zatrli vseh naenkrat,

ampak so ugašali podjetje za podjetjem. Ko so odkupili duvaniko⁴⁶, so delničarji zanj prejeli celo lep denar, zdi se mi, da se je podobno zgodilo v uljari⁴⁷, kjer so delničarji prav tako prejeli lep denar za prodajo delnic. Domnevam, da so se tu začele deliti neke obljube, levo in desno, kar je vodilo k uničevanju. Ljudje so molčali. Če danes uničijo tovarno sladkorja, se delavci uprejo, vendar ne morejo nič doseči, malo jih je. Pustili so, da mine nekaj časa, vsaj jaz tako mislim. Namerno je vse skupaj storjeno na tak način, da bi delavcem dali nekaj časa, da postanejo lačni v pravem pomenu te besede. Da bi se zavzeli zgolj za lastno eksistenco in da nimajo časa za nič drugega kot za preživetje. No, potem preidejo na drugo podjetje in tudi tega uničijo. Eden drugemu preprosto nismo bili zmožni pomagati. Bili smo prezasedeni. Jaz sem delal v Jugoremediji, ko je propadala tovarna sladkorja. Uporabil bom grde besede – briga me za tovarno sladkorja, kaj naj naredim? Naslednja propade škrobara⁴⁸. No, potem sem bil pa že jaz na vrsti in nikogar ni bilo na pomoč. Če bi se vsi delavci združili v tistem trenutku, ko so zapirali prvo podjetje, bi se zadeva morda razpletla drugače. Morda pa bi odkrili neki drugi način, kako nas pokončati. Uničevali so del za delom, podjetje za podjetjem.

Legitimnost upora Jugoremedije se je v lokalnem okolju izpogajala v kontekstu uničenja lokalne industrije in preoblikovanja logike o upravičenosti upora. Boj Jugoremedijinih delavcev je bil med lokalnim prebivalstvom pogosto označen za izraz pretencioznosti in redkih privilegijev. Zakaj pa stavkate, so govorili lokalci, ko pa imate v Jugoremediji tako ali tako najboljše plače? Nepojmljivo je bilo, da bi delavci lahko stavkali zaradi nečesa drugega kot zaradi plač. Razkroj solidarnosti v Zrenjaninu, ki se je večal s širitvijo socialne ranljivosti, je privedel do trenj med tistimi, ki so sredi tranzicije izgubili vse, in tistimi, ki so ohranili neko mero eksistencialne avtonomije. Lara je povedala, da je po koncu stavke tri leta nihče izmed prijateljev, ki so vedeli, da je *na ulici*, ni vprašal, kako preživi. Tega obdobja se spominja po človeški predrznosti in brezobzirnosti, a hkrati dodaja, da je izginjanje solidarnosti zgolj odraz kolektivne bede mesta: »Ostaneš brez službe, brez tega, brez

⁴⁶ Duvanska industrija Zrenjanin »DIZ«, Tobačna industrija Zrenjanin, op. p.

⁴⁷ Dijamant A.D, tovarna olja, privatizirana leta 2001, op. p.

⁴⁸ Industrija prerađevina od kukuruza "IPOK", tovarna za predelavo izdelkov iz koruze. Podjetje se je že leta 2006 znašlo v stečajnem postopku, turbulentno obdobje pa je trajalo vse do leta 2012, ko je IPOK kupil Almex iz Pančeva.

onega,«, je dejala Lara, »kako ti lahko nekaj, jaz pa ne?«

Eva je k temu dodala, da Zrenjanin zaradi skrajne ranljivosti delavcev postaja vedno bolj zaprto okolje. Določene oblike družbenosti niso več možne, ker jih prekrivata skrajna negotovost in revščina: »Imam kolegico, kadar jo pokličem na obisk, mi reče, da me sama ne more poklicati, ker preprosto nima, in o čem naj govoriva, ko pa ničesar nima? Sprašuje me, kako naj se druži, ko pa je v totalnih težavah, ne more se smejeti, ne more živeti. Preprosto se zapirajo v hiše.« V življenjih delavcev se nabira anksioznost, povezana z vsakodnevnim preživetjem in pomanjkanjem. Eva pravi, da za razliko od svojih prijateljev, ne pristaja na občutek poraženosti: »Mogoče bi morali za 1. maj na ulice, da povemo 'Hej, mi delavci sploh več ne obstajamo'.« Ljudje se namesto tega zapirajo in drsijo v vse večjo pasivnost. Eni drugim, pravi Eva, v tej apatiji preprosto nimajo kaj več za ponuditi, zato ostajajo osamljeni, zaprti za štirimi stenami.

Zaradi privatizacije je izbruhnil še konflikt med samimi delavci Jugoremedije. Ta konflikt, ki je dodobra obeležil Jugoremedijo, bomo natančneje obravnavali v naslednjem delu, vendar je na tej točki treba poudariti, da ga je sprožil prihod Neodvisnega sindikata (*UGS Nezavisnost, op. p.*) v Jugoremedijo. Prihod Neodvisnega sindikata je povezan z nastopom novega vodstva. Za Miodraga je bilo formiranje novih sindikatov v podjetjih že znana zgodba srbske privatizacije. Ta poteza je imela za cilj polarizacijo med delavci. Razpršenost lastnine med tisoče delničarjev je pomenila namreč, da lastniški boj delavcev Jugoremedije lahko uspe le, če so delavci enotni in jim uspe konsolidirati večinski paket delnic. Stavkajoči delavci so govorili, da so v Neodvisni sindikat prestopali tisti, ki se zaradi takšnih ali drugačnih razlogov niso bili zmožni upreti pritiskom vodstva. Dunja je s precejšnjim razumevanjem pripovedovala zgodbe o delavcih, ki so se sodelovanju v stavki izognili zaradi razdora znotraj družine in težkega eksistencialnega položaja. Obenem pa je veljalo razširjeno prepričanje, da se je s prestopi v Neodvisni sindikat med delavci pojavilo tudi veliko oportunitizma. Med stavkajočimi delavci so ti delavci poznani kot *Ninijevci*. Zanje pravijo, da so to delavci, ki niso bili zgolj utišani s strani vodstva,

marveč so avtonomno sodelovali v napadih na delavske in lastniške pravice. Neodvisni sindikat se je nemudoma postavil na stran vodstva, s katerim je tesno sodeloval. Narativ Neodvisnega sindikata se je osredinjal okoli zgodbe 'slabih delavcev', ki ustvarjajo kaos in povzročajo škodo podjetju — *neradnici* in *komunjare* — ter pri tem ovirajo delo 'dobrih delavcev'. Delavci so pogosto ponavljali, da so po zadušitvi upora, ko so se nekateri vračali na delo, pred vhodom v podjetje stali najeti varnostniki s seznamom delavcev, ki niso imeli vstopa v podjetje, ob njih pa *Ninijevci*, ki so varnostnikom pomagali identificirati nezaželene delavce.

5.6 Jugoremedija v rokah delavcev

5.6.1 Razveljavitev privatizacije

Institucionalno premetavanje odgovornosti za razrešitev lastninskega spora v Jugoremediji je trajalo tri leta. Po treh letih brezposelnosti in boja za preživetje se je zgodba razlaščenja vendarle zaključila. Višje trgovsko sodišče (VTS) je ob koncu leta 2006 potrdilo sodbo okrajnega trgovskega sodišča. Mali delničarji so s pravnomočno sodbo, ki je razveljavila lažno dokapitalizacijo, ponovno prevzeli nadzor nad 58—% deležem podjetja, delež podjetja Jaka 80 pa je bil vrnjen na izvornih 42 %. 62—letna Jugoslava obdobje teh treh let pomni po hudi eksistencialni negotovosti. Ni vedela, kako priti do denarja za najem in stroške najetega stanovanja, v katerem je živela s sinom, ki je bil prav tako brezposeln. Nekako se je vendarle znašla, z nenehno hojo po meji med iznajdljivim preživetjem in lakoto. Čistila je domove upokojencev. Da bi lažje preživela, se je v trgovini zadolževala za nakup osnovnih potrebščin. Najeto stanovanje je bilo betonsko, polno vlage, z ledenimi zidovi, zaradi česar je razvila bronhitis. Ima tudi sladkorno bolezen, ki jo povezuje z živčnimi težavami. Hoja po stopnicah je bila izjemno boleča, zaradi strahu, da ima hude težave s pljuči, pa ni upala k zdravniku. Ko pa je izvedela dobre novice o Jugoremediji, je 'poletela'. S hudim prehladom je tekla v tovarno, vse dokler ni bila popolnoma zadihana. Jugoremedija je bila njen dom, tam je bila zaposlena več kot 30 let.

Vstop v prostore podjetja tudi po izreku pravnomočne sodbe ni potekal brez trenj. To

je bilo mogoče opaziti že ob koncu decembra leta 2006, ko je približno 200 odpuščenih delavcev vstopilo v menzo podjetja z zahtevo, da se določi datum delničarske skupščine in zamenja vodstvo. Na zadnji dan leta so menzo zapustili tudi najvztrajnejši delavci, zunaj pa jih je pričakalo več kot 200 nekdanjih delavcev (Danas 2007a). Na začetku naslednjega leta se je obstrukcija pravnomočne sodbe nadaljevala. Na začetku januarja 2007 so delavci sklicali izredno skupščino, na kateri naj bi določili dejanske lastniške deleže. Naleteli so na obstrukcijo sklepov višje sodne oblasti in agresivno upiranje pravnim zmagam delavcev. S Stefanovićem se je sestal tudi takratni predsednik občine Zrenjanin, Goran Knežević, a Stefanović ni popustil. Vztrajal je pri izvedbi redne skupščine, ki naj bi zasedala na začetku marca. Stefanović je skupščino in zbiranje odpuščenih pred zaklenjenim vhodom v podjetje označil za nezakonito, vrata podjetja pa je zavaroval z verigami. Varnostni službi je bilo zadano, naj nikogar izmed tam prisotnih delavcev ne spusti v podjetje. Na izredni skupščini, ki je zato zasedala kar pred vhodom, so enoglasno sprejeli odločitev o razrešitvi predsednika skupščine delničarjev Zlatka Markovića. Po glasovanju o štirih točkah je bila skupščina prekinjena z najavo, da se bo nadaljevala po vzpostavitvi zakonitega stanja v Jugoremediji (Danas 2007b).

Razveljavitev privatizacije, ki ji je predhodila večletna agonija preživetja, je delavcem dala nov zagon, da se uprejo tako Stefanoviću kot odgovornim institucijam, ki so zavirale uveljavitev sodne odločbe. V prihodnje so delavci pogosto potovali v Beograd, kamor so hodili protestirat in se pogajat. Na januarskem srečanju s predsednikom vrhovnega sodišča so izrazili ogorčenost nad obstrukcijo odločbe, za kar so obtožili ministra za gospodarstvo Predraga Bubala. Nekaj dni za tem delavci niso bili več tako potrpežljivi. Pred vladnimi prostori so organizirali protest proti sprenevedanju Agencije za gospodarske registre (AGR), ki se, kljub pritožbi delavcev, ni odzivala na poziv k izbrisu podjetja Jaka 80 kot večinskega lastnika Jugoremedije. Predstavnik malih delničarjev Jugoremedije je podajanje odgovornosti med institucijami razumel kot poskus ohranitve političnega nadzora nad kapitalom Jugoremedije. Naslednji dan je prišlo do novega protesta. Tokrat je ena skupina delavcev zasedla prostore AGR, druga pa je protestirala pred vladnim poslopjem.

AGR se je odzval s skrajno ciničnim, simptomatičnim diskurzom. Za nastalo težavo je AGR krivil tožilstvo, ki naj bi oblikovalo 'slabo formulirano sodbo', v kateri je odsotna beseda, ki konkretizira dolžnost AGR. Po mnenju predstavnikov je sicer za izvršbo obstajala 'dobra volja' institucije, ne pa tudi pravna podlaga za domnevno izredno prakso. Predsednik vrhovnega sodišča je kasneje zanikal te navedbe, veleč, da gre za zmotno interpretacijo, saj je imel s sodno odločbo AGR pred seboj dve možnosti — sprejetje ali pa zavrnitev zahtevka po spremembi lastniške strukture Jugoremedije. Ne zrenjaninsko trgovsko sodišče ne vrhovno sodišče nista mogla izdati posebnega zahtevka za izvršbo.

Dodaten dejavnik, ki je oteževal izvršbo, je bila dostava sodne odločbe Stefanoviću kot lastniku podjetja Jaka 80. Stefanoviću, ki je takrat bil v Makedoniji, je bilo treba izročiti odločbo s pomočjo diplomatskih kanalov. Odločba nikakor ni uspela prispeti do Stefanovića in posledično ni postala pravnomočna. Delavci so bili ogorčeni nad načinom ravnanja z odločbo, ki se je 'preprosto izgubila'. Trajalo je sedem mesecev, da je odločba končno prispela do Stefanovića. Delavci so menili, da gre za protizakonito krajo sodnega akta (Danas 2007b.; 2007c, 2007d), sindikalist Pecikoza pa je dodal, da je nezakonnosti, ki se pojavljajo v srbski privatizaciji, očitno mogoče zaustaviti šele z osemurno zasedbo prostorov AGR (Danas 2007e).

5.6.2 Leto obnove

Ko so se vrnili v podjetje, je Eva obnemela. »*Oh, Bog,*« si je mislila, »*mi tega nikoli ne bomo spravili v red*«. Osupla je bila nad kaosom v tovarni. Odnos do Jugoremedije, ki ga je gojila v preteklosti, je temeljil na globokem občutku odgovornosti in želji po skrbi za prihodnost podjetja. Spominja se, da so vsi, vključno z vodstvom, v preteklosti težave reševali kolektivno, na nekonflikten način. Odvečnih delov v serijski proizvodnji zdravil nikoli niso zavrgli. Prav zaradi katastrofalnega stanja, ki je nastalo po privatizaciji, je imela občutek, da bo omedlela. V tovarni ni bilo mogoče zaslediti niti enega rezervnega dela. Stroji so bili iztrošeni. Stefanović je poslovanje zrenjaninske tovarne zdravil pahnil v globoko krizo. Vsi računi podjetja, ki je dolgovalo 95 milijonov dinarjev, so bili blokirani, proizvodnja pa zaustavljena.

Stefanović je zaplenil tudi 18 luksuznih službenih vozil, s katerimi je razpolagala Jugoremedija. Obetala se je možnost stečaja.

Sledilo je leto obnove. Na začetku marca je izredna skupščina delničarjev sprejela vrnitev sedeža podjetja v Zrenjanin, ki ga je Stefanović v vmesnem času registriral v Nišu. Skupščina je izbrala novega direktorja, predsednika skupščine delničarjev in predsednika upravnega odbora. Razrešen je bil Zlatko Marković, dotedanji direktor, ki je sicer glasoval proti vsem predlogom delničarjev, slednjim pa je na tej skupščini uspelo konsolidirati približno 50,4—% delež podjetja (Pudar 2007b). Upravljanje podjetja so prevzeli delavci. V letu obnove je delavska uprava navkljub težkim pogojem in pomanjkanju finančnih sredstev dosegla osupljive rezultate pri sanaciji in obnovi proizvodnje. Že ob koncu naslednjega meseca jim je uspelo zagnati obrate in angažirati vse več proizvodnih delavcev. Napovedovali so hitro normalizacijo. V pripravi so bila zdravila, namenjena domačemu in tujemu trgu. Na policah lekarn se je ponovno pojavilo zdravilo Trental, ena izmed znamk Jugoremedije, ki je s privatizacijo izginila s trga. Prvo pošiljko zdravil so — kot gesto lokalpatriotizma — najprej namenili zrenjaninskim lekarnam. V podjetju je stekla tudi strokovna revizija poslovanja v času prejšnjega vodstva, da bi se ugotovile natančne razsežnosti Jugoremediji nanešene škode (Danas 2007f). Ko je podjetju uspelo poravnati več kot 170 milijonov dinarjev dolga, so bili računi, blokirani približno sedem mesecev, na začetku maja vendarle odmrznjeni. Pred prvomajskimi prazniki je podjetje izplačalo delež plač, ki jih je delavcem dolgovalo prejšnje vodstvo. Vodstvo je napovedalo začetek postopka vračanja podjetij v roke malih delničarjev – podjetij, kot sta Menta in zrenjaninski Luxol. To je potrdila tudi odločba okrožnega trgovskega sodišča, ki je naložilo, da morajo biti delnice omenjenih podjetij vrnjene Jugoremediji. Po večletnem lastniškem sporu se je vodstvu s Stefanovićem uspelo dogovoriti za izvensodno poravnavo. Na ta način je Jugoremedija prevzela 74—% delež podjetja Luxol (Danas 2007g; Pudar 2010a). Pomemben preboj se je zgodil avgusta 2007, ko je vodstvo doseglo dogovor za izvoz zdravil na ukrajinski trg. V zgolj petih mesecih je bil dolg v skupnem znesku 363 milijonov dinarjev poravnan. Konsolidacija je obetala uvedbo mednarodnih standardov, kot sta ISO 9001 in ISO 14001, ob

zaključku leta pa se je prvič v zgodovini podjetja obetalo izplačilo dividend. Sredi avgusta je bila obujena proizvodnja Kliacila, še enega zdravila, po katerem je bila Jugoremedija znana na farmacevtskem trgu (Danas 2007i). Oktobra so delnice podjetja Medela, v kateri je imela Jugoremedije 36—% delež, dosegle cenovni rekord, decembra pa je vodstvo sporočilo namero o odkupu večinskega paketa delnic zrenjaninskega Luxola. Jugoremedija je postajala zgodba uspeha, paradni konj delavskega nadzora nad podjetji in ideje, da delavci niso zgolj zaloga delovne sile, temveč so lahko tudi borbeni, odgovorni in uspešni lastniki podjetij, v katerih so bili zaposleni po več desetletij.

Toda tudi tokrat ni šlo brez težav. Pri tem je treba vzeti v obzir, da je vrnitev stavnkajočih delavcev ustvarila približno 150 presežnih delovnih mest. Podjetje je zaradi nezakonitih odpovedi stavnkajočim delavcem izplačalo dva milijona evrov. Stefanović je povzročil ogromno fluktuacijo delovne sile. Govora je bilo o tisočih začasnih delavcih, ki so zasedli delovna mesta odpuščenih. Dilema o rešitvi problema presežnih delavcev ni bila preprosta. Zahtevala je odločitev, ki bi poleg vprašanja ekonomske racionalnosti vzela v obzir tudi moralnost morebitnega odpuščanja. Deurić je povedal, da so bile po eni strani težava odpravnine, ki bi jih podjetje, pahnjeno na rob preživetja, le težka zagotovilo. Po drugi strani pa so delavci sami doživeli tri leta brezposelnosti. Ta izkušnja je bila pomembna pri iskanju načina, kako rešiti problem presežnih delavcev. »*Delavci se borimo za delavske pravice in plače, zdaj pa naj odpuščamo delavce,*« je povedal Deurić. Čeprav je šlo za perspektivno, profitabilno podjetje, so se delavci zavedali, da se soočajo z resno težavo, ki utegne poslabšati poslovne uspehe. Kot je dejal Miodrag:

Mislím, da našemu vodstvu ni uspelo problema rešiti tako, kot se rešuje v kapitalizmu. Uprava je bila sestavljena iz delavcev in borcev za delavske pravice, konec koncev so sami doživeli vse to, dobili so odpovedi, tri leta so bili brez kakršnega koli dohodka. Težko je potem sprejeti odločitev o odpuščanju delavcev. Celo naš delavski voditelj Deurić je bil prvi, ki se je temu zoperstavil, čeprav je vedel, da je v osnovi to škodljivo za podjetje (...).

Tako na koncu vodstvo ni odpuščalo presežnih delavcev, z izjemo začasnih delavcev. Navkljub nenehnemu občutku, da odnosi med posameznimi skupinami delavcev postajajo vedno bolj sovražni, njihovi interesi pa nepomirljivi, je podjetje zdaj zaposlovalo 150 delavcev več kot v preteklosti. Nad poslovnim uspehom, udarniškim duhom sanacije in obnovo proizvodnje je ves čas visel oblak nerešenih medsebojnih odnosov, odprtih za politično instrumentalizacijo. Odnosi med stavkajočimi delavci in *Ninijevci* so bili po razveljavitvi privatizacije najpogosteje povezani z občutkom *netrpeljivosti*⁴⁹. Napetosti, povezane z zapiranjem krogov in sumničavostjo, so občasno izbruhnile v medsebojne verbalne konflikte. Vselej je bil prisoten občutek, da Jugoremedija preprosto ni več ista. Takole je dejal Adam: *»Ko smo se vrnili v Jugoremedijo, z Zdravkom in s soborci, smo predvidevali, da bo ista zgodba, takoj ko so nas začeli trepljati. Trepljajo te po hrbtu, kot v vojni, naprej bratje, mi smo za vami. No, tako je bilo, mi smo sedeli, se pogovarjali, bili smo dobri prijatelji, ekipa, v kateri smo bili eden z drugim. Vedeli smo, da bo prišlo do trepljanja«*. Zaradi spora so bili nekateri popolnoma demoralizirani. Jugoslava je bila navezana na Jugoremedijo že od svoje mladosti. V preteklosti je rada odhajala na delovno mesto v Jugoremedijo. Ko je imela težave, jih je vselej pustila pred vhodom v podjetje in jih 'pobrala' na poti domov. V tovarni je pozabila na vse svoje težave. Po stavki se je njen odnos do podjetja korenito spremenil: *»Brez volje sem odhajala delat, ne zgolj jaz, mnogi izmed nas. Prej smo z voljo in nasmehom hodili v Jugoremedijo. Ne vem, komunikacija med ljudmi je bila preprosto drugačna, vse je bilo zategnjeno, občutek sem imela, kot bi nam bilo prepovedano govoriti, ne dobesedno, ampak bili smo v nekem strahu.«*

Razkol med delavci je julija 2007 ponovno instrumentaliziral Neodvisni sindikat, ki je sporočil, da stanje v Jugoremediji terja mobilizacijo vseh struktur družbe, saj se v podjetju vsakodnevno odvijajo kršitve zakonov. Neodvisni sindikat je poudaril, da se Jugoremedija sooča med drugim s težavami minimalne proizvodnje, neizplačanih plač, prispevkov in nadomestil, vsakodnevne podvrženosti pritiskom vodstva, s kratenjem sindikalnih pravic ter z nezakonitostjo pri retroaktivnem zbiranju pooblastil za sklic izredne skupščine. Mnogi delavci so bili na čakanju. Na začetku leta 2008 je

⁴⁹ *Nestrpnost*, op. p.

situacijo v Jugoremediji na podoben način instrumentaliziral občinski odbor Socialistične partije Srbije (SPS). Novo vodstvo, sestavljeno med drugim iz stavkajočih delavcev, napadov ni prezrlo. V odzivu so poudarili, da je bil v roku enega leta delavcem izplačan celoten Stefanovičev dolg v višini več kot treh milijonov evrov. Vodstvo je izpostavilo, da je delavski nadzor nad podjetjem popolnoma legitimen, saj so v zgolj treh mesecih odpravili nevarnost stečaja, v roku enega leta pa je bila proizvodnja Jugoremedije normalizirana, s čimer so dosegli redno izplačevanje plač. Ker je vodstvo podjetja menilo, da gre za neargumentirane klevete, so najavili tožbo in dodali, da bo denar iz sodne poravnave namenjen Skladu solidarnosti — kot gesta solidarnosti z delavskimi družinami, ki so se v preteklih petnajstih letih znašle sredi privatizacijskega opustošenja (Danas 2007g; 2007h; 2008a).

Neodvisni sindikat in lokalni odbor stranke SPS sta zamolčala ključne informacije, ki pripomorejo k razumevanju upočasnitve oziroma zaustavitve proizvodnje in zmanjšanja števila zaposlenih v Jugoremediji. Podjetje je bilo resda sanirano in je poslovalo s pozitivno ničlo, a je nadaljnji obstoj ponovno postavila pod vprašaj državna direktiva, ki je naložila uvedbo standarda Dobre proizvodne prakse (DPP). Če v letu 2009 Jugoremediji ne bi uspelo uvesti DPP—ja, bi morali, kot je dejal Deurić, na vhod Jugoremedije namestiti verige, delavci pa bi šli gojit piščance. Uvedba standarda je zahtevala ogromno dela in kapitala, v Jugoremedijo pa niso investirali že od leta 1985. Standard je narekoval, da je treba vse oddelke podjetja, prek katerih potujejo materiali ter delno in v celoti proizvedena zdravila, uskladiti s predpisi DPP. Prednostno je to zahtevalo sanacijo obratov, ki proizvajajo trde forme, nato pa še preostalih obratov, laboratorija kakovosti in skladišča ter zamenjavo zastarelih strojev, optimizacijo proizvodnih procesov z uvedbo ustrezne tehnologije za proizvodnjo določenih zdravil ter uvedbo sistema 18001, ki zahteva uskladitev s predpisi za upravljanje varnosti in zdravja na delovnem mestu (Danas 2008b; 2008c). V tistem času je direktorica Jugoremedije zapustila podjetje. Deurić je dejal, da je pozval, naj nekdo izmed delavcev postane novi direktor, a nihče ni želel prevzeti te funkcije. Sam je sprejel funkcijo direktorja, ker mu, kot je povedal, kaj drugega ni preostalo. Tako je ključavničar, vodja delavskega upora, pristal na funkciji direktorja

Jugoremedije. Po več sestankih je vodstvo sprejelo odločitev o procesu rekonstrukcije kot edinem načinu ohranitve temeljne proizvodnje. Ob koncu julija 2008 je vodstvo s podjetjem Energoprojekt, ki je izvajalo že prvo rekonstrukcijo Jugoremedije, sklenilo pogodbo o rekonstrukciji. V to se je znilo 9 milijonov evrov. Investicijo je podjetje delno financiralo z zaustavitvijo proizvodnje in s kampanjsko proizvodnjo zaloge zdravil, vrednih 14 milijonov evrov, s čimer naj bi bila v 8—mesečnem obdobju rekonstrukcije omogočena neprekinjena prisotnost na farmacevtskem trgu (Danas 2008d). 150 milijonov dinarjev je zagotovil republiški Sklad za razvoj, večino pa bančni kredit v višini 7,2 milijona evrov (Pudar 2010b; 2010c).

5.6.3 Pomen delavskega solastništva

Lastništvo je bilo ključno v interpretacijah boja za Jugoremedijo, v veliki meri tudi zaradi jezika, ki so ga uporabljali vidnejši liberalni podporniki stavkajočih delavcev. Prvi pomemben akter je pokojna Verica Barać, takrat javni obraz SBK. Barać je bila pomemben podpornik delavcev in v veliki meri je razrešitev pravnega spora v korist malih delničarjev mogoče pripisati prav neutrudnemu delu te vladne institucije, ki se je osredotočala na pravnoformalne težave oziroma na doslednost pri uveljavljanju vladavine prava v procesu privatizacije. Diskurz SBK je delavcem omogočil taktično prilastitev protikorupcijske retorike. Politični demonizaciji stavke in javnim obtožbam, da so delavci Jugoremedije stalinisti in 'samoupravljanci', ki skušajo oživeti socialistične recidive, so se delavci uprli z uporabo na videz apolitičnega, pravnoformalnega jezika, izhajajoč iz temeljne ideje, da pri konfliktu v Jugoremediji ne gre za »konflikt med delavci in šefom, temveč za spor med manjšinskim in večinskim lastnikom« (Musić 2013, 60). Drugi pomemben akter zgodbe je časopis Republika na čelu z Nebojšo Popovom. Republika je časopis z izrazito civilnodružbeno orientacijo, ki delavski boj umešča v vizijo tranzicije kot »državlanske katarze, ki od njih (*delavcev*, op. p.) terja spoznanje, da so bili zavedeni in da se morajo transformirati v državljane kot kritično nastrojene politične subjekte« (prav tam). SBK in Republika si delita tezo, da težav, s katerimi se sooča velik del srbske populacije, ne povzročajo strukturne sile, temveč provincialnost, ki zavira napredek družbe, modernizacijo prek trga in uveljavitev struktur predstavniške

demokracije. Interes delavskega razreda je subsumiran pod obči interes izgradnje meščanske družbe. V civilnodružbeni interpretaciji boja za Jugoremedijo je zato v vsem skupaj ključen boj za »spoštovanje lastninskih pravic in svobode posameznika, da svobodno uveljavlja svoje interese v družbi« (prav tam, 61). Sčasoma so se v izjavah stavkajočih delavcev vse bolj pojavljale normativne ideje, ki so jih promovirali liberalno demokratični aktivisti srbske civilne družbe. Po Musiću gre za znak, da se je taktična uporaba liberalnega jezika prevesila v ponotranjenje teh normativnih predpostavk med samimi delavci, saj so po razveljavitvi privatizacije vidnejši delavci prihodnost Jugoremedije še vedno povezovali z vizijo demokratičnega kapitalizma v Srbiji. Ena izmed delavk je tako na eni izmed skupščin delničarjev delavce pozvala naj ne prodajajo delnic oziroma naj si raje skušajo predstavljati radosti rentniškega življenja. To zanjo pomeni, da se morajo delavci začeti vesti na način, na katerega se vedejo večinski lastniki razvitih kapitalističnih družb. Cilj delavskega solastništva je bil, da tudi mali delničarji Jugoremedije postanejo podobni Zahodu (Rusovac 2007).

Bolj niansirana analiza o pomenu delnic za delavce Jugoremedije kaže, da normativni viziji delavskega delničarstva ne gre pripisovati preveč vpliva. Za 57—letnega Ivana, denimo, izkušnja samoupravljanja ni bila nič kaj bolj provincialna, kot je delavsko delničarstvo v zahodnih korporacijah. Zanj je imela Jugoremedija hibridno identiteto. Zaradi sodelovanja z nemškim partnerjem je bila med delavci pogosto označena za podjetje, ki je bilo delničarsko že v obdobju jugoslovanskega socializma, Ta hibridnost zanj ni bila protislovna, temveč znak, da so bili delavci že v preteklosti vajeni sodobnih potez kapitalističnih podjetij:

Presežke smo si takrat delili na enak način, kot si delijo delničarji danes dividende, ista stvar. Bili smo družba v mešani lasti, kjer so Nemci na koncu leta prišli in opazovali naše poslovanje. Ko so ugotovili, da smo poslovali pozitivno, so vzeli svoj delež, nekaj je pripadlo njim, nekaj Jugohemiji, preostanek pa Jugoremediji. En del smo investirali v proizvodnjo, drugi del so dobili delavci. Že takrat smo živeli v nekem

kapitalizmu, ampak to je bil socialni kapitalizem, kjer se je upošteval sleherni delavec.

V ideologiji delničarske revolucije, ki smo jo obravnavali v prejšnjem poglavju, so interesi delničarjev usmerjeni v kratkoročno realizacijo profita, pogosto na škodo dolgoročnega poslovanja podjetij. Pogled delavcev Jugoremedije na delnice priča o tem, da jih te niso odtujile od dolgoročnih interesov podjetja, temveč da je solastništvo okrepilo že sicer precej močno afektivno vez s podjetjem. S tem ko so postali solastniki, so delavci dobili občutek, da imajo zdaj še večjo odgovornost za razvoj in stabilno prihodnost Jugoremedije. Eva, ki je o Jugoremediji govorila z ogromnim spoštovanjem, je svoje občutke takole opisala:

Ko smo dobili delnice, sem se počutila kot nekdo, ki mora skrbeti za Jugoremedijo. Poleg tega, kar že počnemo, moramo torej skrbeti še za razvoj Jugoremedije, proizvodnjo novih zdravil in prihod novih strokovnjakov, za zgradbo in razvoj obratov v skladu s svetovnimi standardi. Ko sem dobila delnice, je bila Jugoremedija tretje podjetje v Evropi. Zame je bila to obveza, da jo na tem mestu še naprej vzdržujemo.

Na podoben način je o delnicah govoril David:

To je zelo zanimiva zadeva. Menim, da če bi to delovalo, bi bilo zelo dobro. Vendarle je delničar tudi lastnik. Ima namreč deleže v podjetju in poleg tega je tam tudi zaposlen. Seveda bo delavec vse opravil odlično. To ne pomeni, da zdaj ne bomo delali. Če nisem delničar pri šefu, kjer vrtim lopato, to ne pomeni, da ne pazim na lopato. Ampak na neki drugi način, drugačen občutek je. In ko sem imel te delnice, je bil res občutek, da je to moje, praktično nosim domov zadevo.»

Lastniška odgovornost je bila precej pomembna za kolektivno identiteto stavnokajočih delavcev Jugoremedije. Nasprotnemu taboru so zamerili prav nezanimanje za strateško prihodnost podjetja in oportunistično naravnost k neodgovorni realizaciji kratkoročnih in ozkoglednih interesov. *»Mi smo bili delavci in delničarji«,* je povedala Lara, *»zanimalo nas je eno in drugo, lastništvo in delovna mesta. Njih pa je zanimalo, da prodajo fabriko in vzamejo denar ali pa delovno mesto pod vsako ceno, ni pomembno kdo je lastnik, samo da imajo plače.«* Utopične vizije rentniškega življenja, prihodnosti, v kateri bi delavci živeli zgolj od dividend, niso bile sanje parazitstva in sebičnosti, temveč prej priložnost, da bi delavci prek ekonomske participacije utrdili rast standarda in prispevali k obuditvi lokalne ekonomije. Najčistejši primer 'udomačitve' delničarske ideologije kot imaginarija socialno vpete ekonomije, ki bi oskrbovala delavce Jugoremedije, njihove družine in širšo skupnost, je izgradnja podjetja Penpharm.

Uvedba nacionalnega DPP standarda je poleg rekonstrukcije same Jugoremedije nalagala še premestitev proizvodnje antibiotikov. Če jim ne bi uspelo zagotoviti primernih obratov zunaj Jugoremedije, bi podjetje s tem izgubilo pomemben del proizvodnje, kar bi načelo sam steber rekonstrukcije – potrebo po ohranitvi temeljne proizvodnje. V ideji temeljne proizvodnje, na katero so se delavci pogosto sklicevali, je odzvanjala norma socialistične integracije dela prek verižno sklenjene, socialne ekonomije, ki se nenehno širi. Takšna vizija je bila pogosto zoperstavljena sodobnemu funkcioniranju globalne ekonomije, ki izriva lokalne proizvajalce, podjetja pa zvaja na nepomembne člene v razpršeni, transnacionalni verigi proizvodnje. Eva je sklicevanje na odvisnost od globalnega trga, medtem ko so se zrenjaninska podjetja ugašala, označila kot absurden izraz globalizacije zrenjaninskega gospodarstva:

Želim si, da bi nam politiki rekli, da želijo nekaj narediti iz te države, ne da nam lažejo, da hočejo ustvariti industrijo in proizvodnjo. Vse, kar počnejo v Zrenjaninu, v Novem Sadu in Subotici, pokaže, da počnejo nasprotno. Povsod odpirajo podjetja z izvijači, da delamo kot Korejci in Vietnamci. Ne skušam jih poniževati, ampak to je tisto, kar skušajo narediti z nami. Mi ne zmoremo brez proizvodnje. (...) Zakaj ne bi

v proizvodnjo vnesli tudi zrna koruze? To je nekaj popolnoma normalnega. Ko sadež zraste in postane zrel, zakaj ne bi proizvajali soka? Zakaj namesto tega prodamo sadež? Zakaj naj neka druga država služi na vsem tem? Zakaj ne bi mi proizvajali zdravila?

Delavci so o ustanovitvi lastnega podjetja sicer razmišljali že pred začetkom rekonstrukcije, v določeni meri tudi zato, ker je politično nasilje nad delavci Jugoremedije pokazalo, da bo treba poiskati izhod, saj se lahko v prihodnosti položaj zaradi tajkunskih tekov znova zaostri. Naložena premestitev antibiotikov je nudila priložnost, da delavcem blede idejo lastnega, delavskega podjetja končno uspe izvesti. V industrijski zoni Bagljaš so odkrili objekt, namensko izgrajen za proizvodnjo zdravil. Cena objekta je bila previsoka, da bi jo lahko pokrila finančno izčrpana Jugoremedija, zato so delničarji sprejeli odločitev o ustanovitvi novega podjetja — Luksol farmacija d. o. o.. Jugoremedija je priskrbela opremo — stroje, ki jih je v preteklosti podaril nemški Hoechst, in licence za proizvodnjo dveh antibiotikov —, Luksol farmacija pa kapital za odkup zemljišča in objekta. Nastalo je skupno podjetje, imenovano Penpharm, v katerem so mali delničarji — med njimi izključno stavkajoči delavci — prek Luksol farmacije nadzorovali večinski delež (64,2 %), podjetje Jugoremedija pa manjšinskega (35,8 %). Delavci, s katerimi smo govorili, so odločitev za ustanovitev skupnega podjetja opisovali kot evforičen trenutek, ki se je zaradi tveganja in zahtevanih investicij kasneje prevesil v samoorganiziran podvig približno 50—ih delavcev. Tisti najbolj zagrizeni, ki so jim po vrnitvi v podjetje zaradi nezakonitih odpovedi pripadle neizplačane plače, teh niso želeli porabiti za nakup potrošniškega blaga, avtomobilov in dopustovanje. Za Laro in preostanek jedra stavkajočih delavcev je bila odločitev, da v Penpharm vložijo zamujene plače, delnice in dolgoročno posojilo ter s tem postanejo investitorji Zrenjanina, pravzaprav moralna obveza, da lastnim otrokom zagotovijo eksistencialno varnost:

Hoteli smo odpreti nekaj, varna delovna mesta, ker v Srbiji, kamorkoli pogledaš, nič ni varno. Zdravko je enkrat rekel, da bomo tam delali, kolikor

pač bomo, ustvarimo vsaj nekaj za svoje otroke, če jim že nismo podarili otroštva, nismo mogli biti z njimi, ko so nas najbolj potrebovali. Naredimo zdaj nekaj zanje, združimo sredstva in zaposlimo nekaj delavcev. (...) Nekateri so obupali na začetku, ni jih zanimalo, nočejo porabljeni denarja za to. Drugi so obupali kasneje. Tako da nas je na koncu ostalo 46.

Skupnost delavcev je z naložbami in s fizičnim delom, ki ga je terjala izgradnja infrastrukture novega podjetja, javnosti skušala pokazati potencial delavskega združevanja kot alternativo privatizaciji, ki se je tendenčno nagibala k izključitvi delavcev in koncentraciji kapitala v rokah enega lastnika. Ker pa je delavcem primanjkovalo naložbenega kapitala, so za podvig angažirali prakso dela *na mobe*, vaški običaj vzajemne solidarnosti med člani skupnosti, ki si pomagajo pri poljedelskih opravilih, izgradnji hiš itd. Takole je *mobe* opisal Bogdan, ki je dopoldne delal v Jugoremediji, popoldan pa gradil novo podjetje: »Torej, vsi, ki smo v podjetje investirali, smo s seboj pripeljali še koga. Mesec dni, od jutra do večera. Tisti, ki ni investiral, se zdaj smeji in misli, da nam je dobro. Da, dobro nam je, ko pa po cele dneve preživim v delovni obleki« (Pokret Ravnopravnost 2010). Povedali smo že, da se standardi, ki jih s seboj prinaša transformacija postsocialističnih družb, ne prevajajo enakomerno v nazore in vedenje subjektov, ki jih interpelirajo. Neoliberalizem nikoli ne 'pristane' v nekem lokalnem okolju kot čista materializacija normativnih predpostavk. Delavci Jugoremedije so ves čas skušali izpogajati pravila igre, ki jih je prednje postavilo ekonomsko prestrukturiranje. Šlo je za ekonomsko in moralno mapiranje, za osmišljanje in 'dekodiranje', povezano z razbiranjem pravil, tveganj in nagrad nastajajočega tržnega gospodarstva, ter za luščenje socialnih vrednot, vpisanih v institucije trga (Rudd 2006).

Imaginarij delavskega delničarstva, ki priča o želji po socioekonomski emancipaciji prek trga, je ambivalenten in poln protislovij. Musić je dodobra povzel temeljne strukturne omejitve delavskega delničarstva v kontekstu perifernega tržnega gospodarstva:

(...) ideja, da lahko delničarska podjetja, ki jih nadzorujejo delavci — kot alternativni

model organizacije poslovanja — tekmujejo z zasebnimi lastniki in korporativnim sektorjem v obstoječem družbeno—ekonomskem okviru, ki se ponaša s polnimi pravicami do zasebnega lastništva nad sredstvi proizvodnje, kapitalističnim trgom dela in funkcionalnimi institucijami trgovine s finančnimi derivati, ni preveč verjetna (Musić 2010, 62).

Gonilo politične oblasti v tranzicijski družbi je širjenje vpliva trga. Institucionalizacija ekonomskega modela, kot je delavsko delničarstvo, ki stremi k večji participaciji delavcev pri poslovnih odločitvah, bi najverjetneje pripeljala do nasprotnega učinka, do poglobitve atomizacije delavcev in okrepitve oblasti kapitala ter »hitrejšega drsenja navzdol po neoliberalni poti« (prav tam). V nadaljevanju bomo skušali razčleniti zgodbo delavskega delničarstva po rekonstrukciji, v času, ko se je začelo mrzlično iskanje *ustreznega* strateškega partnerja. Musićeva teza o problemu delavskega delničarstva drži, a ne razkrije konkretnih učinkov tržne transformacije, ki v določenem okolju omejujejo uspeh delavskega delničarstva kot alternativnega ekonomskega modela.

5.6.4 V iskanju strateškega partnerja: tender, represija in kriza

Po razveljavitvi privatizacije se v Jugoremediji niso odrekli možnosti ponovne prodaje deležev. Šlo je za ključno vprašanje, kako konsolidirati razvoj po rekonstrukciji, ne da bi ponovno prišlo do sovražnega prevzema. Že avgusta 2007 je vodstvo sporočilo da se za odkup sicer zanima francoski Aventis, a da privatizacija državnih deležev na tej točki ni dobrodošla (Danas 2007i). Prvi poziv k prodaji je na dnevnem redu pristal junija 2008, vendar se resnične priprave na javno ponudbo niso začele vse do marca 2010, ko je v Jugoremediji ponovno stekla proizvodnja v skladu s standardi DPP. Kot je povedal Deurić:

Takrat so se vsi prišli slikat. Proizvodnja je stekla po nacionalnem DPP. Poklicali so me z ministrstva za gospodarstvo, s strokovnim osebjem sem šel tja. Povedali smo jim, da bo treba prodati 42—% delež, ker iščemo strateškega partnerja. Dogovorili smo se, da razpišejo javno ponudbo za svojih 42 %, mi pa se priključimo paketu. Poslali so svojo komisijo za oceno vrednosti podjetja. Vrednost podjetja je bila 56

milijonov evrov, 15 evrov po delnici.

Da bi se izognili ponovitvi scenarija, je vodstvo pozornost iskalo predvsem pri kupcih 'po meri delničarjev' oziroma potencialnih strateških partnerjih iz farmacevtske panoge. Postalo je jasno, da je bila zadržanost do prehitre privatizacije povezana z učinki rekonstrukcije, saj je uskladitev s standardom DPP, s čimer so se odškrnila vrata na evropski trg, znatno dvignila vrednost delnic, po temeljni rekonstrukciji pa je sledila še rekonstrukcija biološkega in ampulnega oddelka. Delavci so upali, da bo vrednost delnice dosegla ceno 20 evrov, kar bi pomenilo, da bi povprečen delavski delničar s prodajo delnic prejel med 15.000 in 60.000 evrov. Nekateri delavci so bili na prisilnem dopustu tudi po 14 mesecev, v tem času so prejeli 60 % plače, vse zato, kot je dejal Deurić, da bi podjetje spet postavili na noge (Pudar 2010b). Preveč so žrtvovali, da bi bila Jugoremedija ponovno prodana pod ceno, brez glasu malih delničarjev.

25. junija, tik pred skupščino delničarjev, je prišlo do dogodka, ki je dodobra zapečatil usodo javne ponudbe. Tega dne se je v Jugoremediji oglasila policijska inšpekcija za gospodarski kriminal, ki je zasegla več kot 600 poslovnih dokumentov in pregledala vse sefe Jugoremedije. Ta kampanja blatenja in zastraševanja, kot jo je poimenoval Zdravko, je imela zanj jasen cilj – odvrčanje tujih investitorjev in zniževanje vrednosti podjetja s prerazporeditvijo razmerij moči v korist države:

Kdo je tako nor, da dovoli vpad policije v Jugoremedijo, in to v času, ko poteka javna ponudba? Kdo bo dal denar za Jugoremedijo, ko pa policija tu mešetari? Šlo je za namero nekoga, ki je tako močen, da lahko to naroči (...) To je bil trenutek, ko so tujim podjetjem, ki bi morda celo odkupila deleže v Jugoremediji, sporočili, naj tega ne počno. Bodo že oni pustili, da to neki tajkun naredi odznotraj.

Šlo je, z drugimi besedami, za vnovičen, državno sponzoriran poskus sovražnega prevzema, sprožen s taktičnimi napadi na direktorja in javno verodostojnost poslovanja Jugoremedije. Pritiski so se nekaj dni kasneje stopnjevali. Policija je vpadla v hišo lokalnega delavca, vodje delavskega boja proti privatizaciji

zrenjaninskega Šinvoza, sredi preiskave pa so se znašli tudi vsi drugi delavci Šinvoza, ki so prostovoljno sodelovali pri rekonstrukciji Jugoremedije (Pudar 2010c). Pod udarom policijske represije se niso znašli zgolj delavci, marveč tudi vidnejši podporniki. 8. julija je policija vdrla v stanovanje Popova, glavnega in odgovornega urednika časopisa Republika, in zasegla vso dokumentacijo, povezano z Jugoremedijo. Skupina 62 intelektualcev, umetnikov in novinarjev je v javnem pismu podpore delovanje policije označila za policijsko—pravno nasilje, Popov pa je policijski vpad razumel kot akt nasilja s strukturno logiko. Zanj je bil vpad uperjen proti dolgoletni civilnodružbeniški kritiki privatizacije, je dejal Popov, in delavskemu uporju proti uničevanju podjetij. Ni se želel odzvati na kasnejše pozive na informativni razgovor na policijsko upravo v Zrenjaninu, večeč, da bi s tem zgolj pripomogel k ustvarjanju afere Jugoremedija. Poudaril je, da prava tarča policijskega vpada vendarle ni časopis Republika, temveč Jugoremedija — kot ideal upora in delavskega nadzora nad podjetji, poznan po vsej Srbiji (Pudar 2010d; 2010e). Po treh mesecih sta policijska uprava in Služba za gospodarski kriminal ugotovili, da v zaseženih dokumentih ni bilo mogoče zaznati elementov, potrebnih za vložitev kazenskega postopka zoper pooblašene osebe (Radio—televizija Vojvodine 2010b).

Na začetku julija je na šesti redni skupščini delničarjev delničarjem le uspelo doseči večinsko odločitev o konsolidaciji paketa delnic v vrednosti 55 milijonov evrov oziroma minimalno 15 evrov po delnici. Skupščina je pokazala, da je bil strateški partner tudi nuja, saj je z rekonstrukcijo podjetje ustvarilo 180 milijonov dinarjev izgube. Pridobljena investicijska sredstva so zadoščala za sanacijo obratov, ki proizvajajo trde in poltrde forme, ne pa tudi za zaključek celotne sanacije in uvedbo mednarodnih standardov, ki jih je nalagal republiški zakon. Potrebni so bili novi viri financiranja rekonstrukcije s strani poslovnih bank in Sklada za razvoj. Skupščina je izglasovala odločitev, da se posojilo, ki je potrebno za dokončanje rekonstrukcije, zavaruje s hipoteko (Pudar 2010c). Javna ponudba je bila razpisana sredi februarja 2011. Podjetje je na tej točki že izpolnjevalo zahteve standarda DPP, prav tako pa mu je uspelo rekonstruirati 70 % proizvodnje trdih form. Vodstvo je po pridobitvi nacionalnega certifikata obljubljal, da bo pridobilo tudi evropskega, za kar je bilo

treba sanirati oddelke, ki proizvajajo tekoče forme, ampule in svečke. Vodstvo je upalo, da bo podjetje prodano v prvem krogu javne ponudbe, ker je marca država sprejela odločitev, da ponovno ponudi na prodaj lastni delež. Delavcem je sicer uspelo konsolidirati 54,7—% delež, vendar se do 22. aprila 2011, ko se je zaključila javna ponudba, ni odzval noben potencialni kupec (Pudar 2011a; 2011b). Zadolženo podjetje, ki je ostalo brez naložbenih sredstev, je zapadlo v globoko krizo. K destabilizaciji je prispeval še drugi policijski pretres Jugoremedije sredi maja. Pripadniki oddelka za gospodarski kriminal so tokrat zasegli vso dokumentacijo, povezano z ustanovitvijo podjetja Penpharm. V obvestilu za javnost so člani upravnega odbora Jugoremedije poudarili, da so policijski inšpektorji dejali, da delajo »po nalogu od zgoraj« (Pudar 2011c).

5.7 Od krize do bankrota

5.7.1 Med sovražnim prevzemom in moralnim razkrojem

Neuspešna prodaja večinskega deleža strateškemu partnerju je ustvarila nove napetosti med razdeljenimi delavci Jugoremedije. Novembra 2011 je skupina nezadovoljnih delavcev ustanovila novo združenje delničarjev, imenovano Jugoremedija 3. Združenju sta se pridružili tudi dotedanja direktorica proizvodnje ena izmed članic upravnega odbora Jugoremedije. Kot povod za nastanek združenja so člani Jugoremedije 3 navedli nezadovoljstvo vseh tistih, ki so krizo podjetja povezovali z vedno večjim osipom zaposlenih in ogrožanjem lastninskih deležev pod trenutnim vodstvom. Podjetje naj bi v tem času zapustilo 15 strokovnjakov. Financiranje proizvodnje in plač je bilo paralizirano zaradi hipotek in nelikvidnosti. Računi podjetja so bili ponovno blokirani že več kot tri mesece. Naporavnane obveznosti so imele za posledico redno izključevanje elektrike in plina v pogonih. Za delavce novega združenja je bila najbolj grozna stvar pri vsem skupaj izguba pravice do proizvodnje in distribucije pripravkov, po katerih je bila Jugoremedija znana in ki so tvorili 80 % prodajnega programa podjetja (Pudar 2011d).

Konflikt je nihal med dvema diametralno nasprotnima diskurzoma legitimnosti, odgovornosti in odreditve. Člani združenja Jugoremedija 3 so obtoževali zlasti Deurića in njegov 'krog privržencev'. Niso oporekali dosežkom Deurića v času Stefanovićeve privatizacije, a so dodali, da je končno napočil čas, ko mora zasluge nadomestiti čast. Njihova kritika se je osredinjala okoli pomanjkanja vizije, konkretnega načrta za izhod iz krize ter vprašanja, zakaj je direktor podjetja pri pogajanjih vztrajal pri ceni 15 evrov po delnici, čeprav se je pojavila ponudba za nekoliko nižjo vrednost delnice, in sicer 12 evrov. Odkrito so namigovali, da gre za korupcijo. Deurića so obtožili netransparentnega vedenja pri zadolževanju podjetja in utaje informacij o negativni bilanci poslovanja v preteklih dveh letih (Pudar 2011e). Vodstvo se je na resne obtožbe kmalu odzvalo. Tudi zanje nastali položaj ni bila dober, vendar so dvomili v resničnost dobrih namenov novonastalega združenja in njihovo iskrenost pri izražanju nezadovoljstva nad formalnimi problemi, kot je nestrokovno vodenje podjetja. Za vodstvo je bilo nesmiselno povezovati krizo s sklicevanjem na pomanjkanje strokovnosti in odgovornosti pri standardih poslovanja. Dejali so, da se v Jugoremediji ponavlja stara zgodba, vnovičen poskus sovražnega prevzema; na sicer drugačen način, a vendarle s strani taistih akterjev, ki so v napadu na delavske in lastninske pravice sodelovali že ob privatizaciji Jugoremedije. Ta interpretacija je bila dodobra razdelana v sporočilu za javnost, ki ga je vodstvo objavilo sredi novembra 2011. Ključno vlogo pri fragmentaciji in spodrivanju delavcev in malih delničarjev je po mnenju vodstva odigral Neodvisni sindikat. V izjavi so to tezo podprli s sklicevanjem na dejanje, ki se je zgodilo po razveljavitvi privatizacije. Takrat je Stefanović še zadnjič poskušal vzpostaviti lastniški nadzor z odkupom 11—% deleža od zaposlenih, prek nezakonitega mehanizma zunajborzne trgovine z delnicami, v času, ko je bilo razpolaganje z delnicami zaradi lastninskega spora zakonsko prepovedano. Zaposleni, ki so Stefanoviću prek podjetja Nini kozmetika predali delnice v zameno za denar, razdeljen 'pod mizo', so po mnenju vodstva taisti, ki se na pobudo Neodvisnega sindikata povezujejo v združenje Jugoremedija 3. To naj bi počeli z namenom, da državi omogočijo vzpostavitev nadzora nad kapitalom Jugoremedije, oslabijo vlogo malih delničarjev in omogočijo prodajo po ceni, ki je nižja od realne vrednosti podjetja. Pri tem je vodstvo dodalo, da

podjetje Nini kozmetika še danes posluje, kar jih je napeljalo k ugotovitvi, da je lahko »nezakonito trgovanje z delnicami Jugoremedije iz leta 2006 ponovno aktivirano v katerem koli trenutku« (Menadžment Jugoremedije 2011). Zakaj se ti ljudje oglašajo ravno zdaj, se je spraševal Deurić, in kje so bili do zdaj tisti, ki jih naenkrat skrbi za blaginjo podjetja? Obtožil jih je, da je bila njihova privrženost takratnemu vodstvu vidna že sredi upora, ko so aktivno sodelovali v zatiranju stavke. Leta 2006, ko so *štrajkači* vzpostavili delavski nadzor nad podjetjem, so se *Ninijevci* prek Neodvisnega sindikata organizirali in na protestu v Beogradu vzklikali, da nočejo *bravarja za direktora*⁵⁰. Za notranjim razdorom v podjetju, dodaja Deurić, je stal Stefanović, skupaj z državnimi funkcionarji s političnega vrha, ki so s krizo ponovno obudili možnost sovražnega prevzema in zamenjave vodstva (prav tam; Vlaović 2011a).

Takšno oceno stanja je vodstvo podalo tudi zaradi učinka precejšnje medijske in politične demonizacije vodstva. Kriza Jugoremedije ni namreč nastala v vakuumu. Po delavskem prevzemu podjetja se je novo vodstvo soočalo s težkim položajem že od samega začetka, saj je Stefanovićevo poslovanje, organizirano okoli finančnega izčrpavanja podjetja, povzročilo zadolžitev v višini dveh milijard dinarjev. Težavnega položaja po rekonstrukciji ni bilo mogoče razumeti s poenostavljenim sklicevanjem na 'tržne zakone'. Po Deuriću je glavni udarec farmacevtski panogi zadala prav država s spremembo zakona ob koncu leta 2009, ki je določil, da zdravila spadajo v posebno vrsto prodaje, medtem ko ceno zdravil odreja država po t. i. fondovski ceni. Spremembo zakona je Deurić označil za politično regulacijo tržne vrednosti zdravil, s čimer je država destabilizirala poslovanje domačih farmacevtskih podjetij:

Ko proizvajáš zdravilo, že veš, po kakšni ceni ga proizvajáš, zgolj odobriš kasa skonto in rabat, ki ga daješ tistemu, ki bo zdravilo posredoval potrošnikom, torej veledrogerijam in bolnicam. Kasa skonto in rabat sta bila do leta 2000 omejena na 12 % (...) Tu se je pojavil prostor za krajo, predstavniki veledrogerij so odhajali k raznim načelnikom, zdravnikom v kliničnih centrih, dajali so jim pod mizo, zdravniki pa so se odločili, da zdravila odkupujejo izključno prek njih. Tako mi nismo več bili zmožni neodvisno prodajati, vse je šlo prek veledrogerij. Z zakonom se je teh 12 %

⁵⁰ Ključavničarja za direktorja, op. p.

spremenilo, šlo je za rušenja sistema. Prišel je posameznik, ki je diktiral svojim ljudem v lekarnah, da z javno ponudbo kupujejo od njega. On pa postavi pogoj najugodnejše cene. (...) Torej, eno zdravilo, ki stane 250 dinarjev, na javni ponudbi doseže vrednost 50 dinarjev, to je 200 dinarjev razlike. Direktor lekarne vzame recept, ki ga državljan v lekarno prinese, da bi zdravilo kupil, kot fakturo. Veš, za kakšen denar gre tu? Ogromno denarja, politične stranke v Srbiji se medsebojno pobijajo pri poskusu, da nastavijo svoje direktorje, pri tem pa ne upoštevajo domačih proizvajalcev in 460 delavcev v Jugoremediji.

Pomanjkanje protekcionističnega odnosa do nacionalne farmacevtske panoge ni povsem neutemeljena kritika. Številni predstavniki farmacevtskih podjetij v Srbiji trdijo, da gre za izraz 'mačehovskega' odnosa države do farmacevtske panoge. Republiški zavod za zdravstveno zavarovanje (RZZZ) je leta 2011 sporočil, da problemi z distribucijo zdravil v Srbiji niso alarmantni. Kljub znatnemu zmanjševanju proračunskih sredstev predstavniki te institucije trdijo, da je morebitne izpade v distribuciji zlahka rešiti s povečano distribucijo nadomestnih zdravil. Predstavniki farmacevtske panoge pravijo, da gre za relativizacijo problema, ki je v zadnjih dvajsetih letih pripeljal do stalnih prekinitev v distribuciji zdravil. Po Vukosavi Stefanović, predstavnici združenja Farmacevtsko jedro⁵¹, farmacevtski trg v Srbiji zaznamuje popoln kaos, ki ga generirata odvisnost od proizvajalcev in uvoznikov ter nenehno spreminjanje pozitivne liste zdravil, ki je vselej pogojena z višino proračunskih sredstev RZZZ (Živanović 2011). Poslovanje številnih farmacevtskih podjetij v Srbiji dodatno otežuje še verižni sistem dolgov. Država dolguje farmacevtskim podjetjem, zlasti veledrogerijam, te pa proizvajalcem zdravil, ki so se v danem položaju primorani boriti za obstanek na trgu, kar pa neredko pelje v odpušcanje zaposlenih ali celo v zapiranje farmacevtskih podjetij. Na ta način sta v stečaju končala Unihemkom in Vetfarma, nato še Velefarm, ena največjih srbskih veledrogerij ter Srbolek, podjetje, ki ga je, tako kot Jugoremedijo, na kolena spravilo Stefanovićevo izčrpavanje (Bukvić 2012a).

⁵¹ Farmacevtsko jezgro, op. p.

Odnos, ki ga je imela država do zrenjaninske tovarne zdravil, je delavce decembra 2011 prignal do enourne opozorilne stavke, organizirane pod okriljem Samostojnega sindikata. Po sindikalistu Pecikozi so podjetja, kot je Jugoremedija, doživljala čisto drugačen tretma kot pa politično pomembna podjetja. Slednjim je prav odobritev zahteve po reprogramiranju posojila omogočila ohranitev vzdržnih cen izdelkov, stabilnost plač in obvladljivost dolgov. RZZZ ni bil pripravljen zvišati cen dveh preparatov Jugoremedije iz povsem političnih razlogov, saj bi, kot je dejal minister za kmetijstvo in trgovino, to povečalo inflacijo. Sindikat in vodstvo Jugoremedija sta bila enotna pri ugotovitvi, da se je Jugoremedija ponovno ponovno postala talka tajkunov. Republiške institucije se na pozive po reprogramiranju posojila namenoma niso odzivale, ker so skušale poglobiti poslovno krizo in tlakovati pot za strateški stečaj Jugoremedije, razlastitev malih delničarjev ter nizkocenovno prodajo podjetja (Vlaović 2011b; 2012a). Aprila 2012 so delavci zaradi nezakovitosti v procesu privatizacije, ki je imela daljnosežne posledice po formalni razveljavitvi prodaje državnih deležev, vložili tožbo proti državi. Po besedah pravnih zastopnikov Jugoremedije je država ta problem ignorirala že od leta 2007. V boju za obstanek podjetja so se angažirali izključno mali delničarji. Tožba je bila uperjena proti državi, za delavce je popolna odsotnost formalne regulacije pogodbenih obveznosti podjetju nanesla škodo, ki je presežala 100 milijonov evrov.

Le nekaj dni za tem so se odzvali tudi v Neodvisnem sindikatu in združenju Jugoremedija 3. Približno 100 nekdanjih delavcev Jugoremedije je protestiralo v Zrenjaninu ob boku z delavci Luxola, podjetja, ki je bilo v večinski lasti Jugoremedije in je bankrotiralo ob koncu aprila. Obtožbe na račun vodstva so bile več kot očitna ponovitev retorike, ki je zaznamovala javno podobo upora proti privatizaciji – obtožbe o izčrpavanju in odtujitvi prek povezanih družb, o neizplačanih plačah in prispevkih. Na protestu so se delavci, ki niso prejeli plač od jeseni prejšnjega leta, izrekli proti uzurpaciji, ropu, uničevanju lastnine in ugleda podjetja, obtožujoč vodstvo, da zavira prodajne ponudbe ter da prek drugih pravnih oseb posluje na izjemno sumljiv način. Kot primer so navedli ustanovitev skupnega podjetja Penpharm, ki so ga označili za plod netransparentnega delničarskega upravljanja, usmerjenega v izčrpavanje in

odtujitev kapitala Jugoremedije v korist ozkega kroga, ki se je prek delavskega boja v času privatizacije dokopal do nadzora nad finančnimi tokovi podjetja. Tožba proti državi, so govorili v združenju Jugoremedija 3, je performativen akt zlaganih upornikov kapitalizmu, ki je zakrival dejanske težave z upravljanjem podjetja. Za vodstvo so bili protesti taktična poteza sovražnega prevzema. Ni bilo naključje, so dejali, da so se protesti odvijali ravno v času, ko je EU v resoluciji o korupciji navajala Jugoremedijo kot enega od 24 primerov spornih privatizacij v Srbiji, ki terjajo poravnavo škode, storjene delavcem in malim delničarjem (Vlaović 2012b; 2012c). K sporni podobi in očitku sumljivega poslovanja Jugoremedije, ki je v javnosti vedno bolj izgubljala podobo prestižnega, uspešnega lokalnega proizvajalca zdravil, je prispevala še informacija, ki je v javnost pricurljala ob koncu junija (Vlaović 2012d). Osnovno sodišče v Zrenjaninu je takrat namreč izdalo nalog za prisilno poravnavo terjatev, ki jo je zahteval upnik podjetja Penpharm. V združenju Jugoremedija 3, ki je že na samem začetku poudarilo, da je bila odločitev o ustanovitvi skupnega podjetja netransparentna in izključujoča, njihova pooblastila pa da so bila zlorabljena, so na Penpharm gledali kot na plod političnega incesta, produkt soprog in sorodnikov članov uprave ter akterjev, intimno povezanih z aktualnim vodstvom. Bali so se, da bo skupini 49—ih malih delničarjev Jugoremedije prek prisilnih poravnav uspelo konsolidirati absolutno lastništvo nad skupnim podjetjem.

6.7.2 Od skupščine do aretacij

Odločitev okrajnega sodišča, ki je kasneje presodilo v korist združenja Jugoremedija 3 in naložilo sklic izredne skupščine delničarjev, je v vodstvu izzvala sum o navzkrižju interesov, saj je bil sodnik tudi sam delničar Jugoremedije. A vendarle je redna skupščina delničarjev, sklicana za konec junija 2012, obetala razjasnitev nastalega položaja in razrešitev konfliktov med delničarji, ki so dosegli vrh v javnem izražanju skrajnega nezaupanja, medsebojnem obtoževanju in hudi napetosti med delavci. Upanje, da bo Jugoremedija le prebrodila krizo in ji bo s pomočjo strateškega partnerja uspelo splezati na zeleno vejo, se je prebudilo, ko je AP sporočila, da se za odkup državnega deleža zanima ameriška družba Blue Rose v lasti poslovneža

Dušana Davida Mladena. V združenju Jugoremedija 3 pa niso delili navdušenja. Po njihovih besedah je Mladen v preteklih dveh mesecih vse prepogosto spreminjal svoje stališče glede odkupa Jugoremedije, zato preprosto niso verjeli, da gre za ponudbo, ki bi lahko resnično spremenila nastali položaj (Vlaović 2012e; 2012f). Skupščina je bila zaradi neizpolnjenega pogoja za kvorum preložena na sredo julija, skrajni zakonski rok. Deurić je dejal, da bo skupščina do tega datuma izpeljana tudi v primeru, če nasprotnemu taboru ne bo uspelo pravočasno overiti podpisov za pooblastitev, kar je izzvalo negodovanje predstavnikov Jugoremedija 3. Ti so trdili, da gre za nezakonito odrekanje lastninskih pravic (Vlaović 2012g). Na odločilni skupščini so bili izbrani predsednik skupščine delničarjev in novo vodstvo. Deurić je bil izvoljen za enega izmed treh izvršnih direktorjev, Mladen pa je odslej nastopal kot eden izmed štirih neizvršnih direktorjev. Delničarji so se resda izognili likvidaciji podjetja in izgubi lastninskih deležev, vendar grožnja stečaja s tem ni bila odpravljena. Deurić je napovedal, da bo stečaj Jugoremedije uveden predvidoma novembra, če se stanje poslovanja ne bo stabiliziralo (Pokret za slobodu 2012a).

Dva tedna po skupščini delničarjev so neznanci pred stanovanjsko zgradbo, v kateri živi Deurić, zažgali Deurićev službeni avtomobil. Ta je slišal eksplozijo in s terase svojega stanovanja na parkirišču zagledal goreč avto. Stekel je na parkirišče, da bi preprečil širjenje požara: »Ko sem izstopil iz zgradbe, sem uzrl enega izmed storilcev tega terorističnega dejanja, ki je poskušal ugasniti ogenj, saj mu je zagorela obleka. Ko me je zagledal, je začel bežati, takrat pa je prišlo še do druge eksplozije. Iz zgradbe sem prinesel aparat za gašenje požara in še pred prihodom gasilcev mi je uspelo lokalizirati ogenj« (Pokret za slobodu 2012b). V pogovoru, ki smo ga z Deurićem opravili junija 2013, je omenil, da ga po nenehnih pritiskih in nasilnem stopnjevanju groženj tisto, kar je sledilo nekaj dni pozneje, ni presenetilo. Zadnji dan avgusta, le mesec dni po sestavi nove srbske vlade, je prišlo še do tretje policijske intervencije v Jugoremedijo, le da tokrat pripadniki Ministrstva za notranje zadeve, Uprave kriminalistične policije in Policijske uprave Zrenjanin niso prišli z nalogi za zaseg dokumentacije, temveč z nalogi za aretacijo. Aretirali so Deurića kot vršilca dolžnosti generalnega direktorja, Mileno Zlokas, vršilko dolžnosti direktorja Luksol farmacije,

finančno direktorico Ankico Malušić in Stevana Gregovića, pooblaščenega sodnega tolmača. Osumljeni so bili zlorabe službenega položaja, manipuliranja z oceno vrednosti zemljišča in delnic Jugoremedije ter ponarejanja poročila o oceni vrednosti licenc zdravil. S tem naj bi Jugoremediji nanесли škodo v višini 600.000 evrov. Vsi štirje so končali v priporu. Po 48 urah sta bila Malušićeva in Gregović izpuščena iz pripora, Deuriću in Zlokasevi pa je sodišče brez predhodnega zaslišanja zanimalo pravice do obrambe, nakar jima je odredilo enomesečni pripor. Nekateri delavci so ostali neomajni. Manjša skupina se je v znak podpore vsak petek zbirala pred zaporom, med njimi pa niso bili le 'zapriseženci' vodji delavskega boja v Jugoremediji. Dunja se mednje nikakor ni prištevala, a se je vendarle udeleževala zborov pred zaporom. Ne, ker bi bila brezpogojno zvesta, temveč zato, ker je šlo za človeka, ki ga je poznala in ga vendarle spoštovala kot osebo. Predstavnik Samostojnega sindikata je opozoril na zagovornost aretacije, ki je bila zanj še zadnji trzlaj oblasti v odhajanju. Sredi avgusta so se delavci zbrali na javni razpravi v Beogradu. Po mnenju pravnice, ene izmed govork na razpravi, je sodna oblast očitno na vso moč skušala razvleči pripor, saj je sodnik takoj po odredbi pripora izkoristil letni dopust, zaslišanje pa je bilo prestavljeno na začetek septembra. Za Branislava Markuša, delavca Jugoremedije, je bil namen aretacije jasen – šlo je za 'umor' priče slabi privatizaciji, za dejanje kriminalizacije, ki zanj ni bilo nič kaj novega v zgodbi delavskega upora proti privatizaciji v Srbiji (Bukvić 2012b; Vlaović 2012h). Tudi napoved, da Jugoremediji jeseni grozi stečaj, se je uresničila. V začetku decembra 2012 je Hypo Alpe Adria (HAA) kot največji upnik vložila zahtevo za stečaj Jugoremedije. Mnogi delavci so bili pod vtisom, da so se s privatizacijo ujeli v krožen čas, saj so namreč že drugič v desetih letih v Jugoremedijo hodili po delovne knjižice.

5.7.2 Življenje po Jugoremediji: novi svet dela in preživetja

Lara se dobro spominja obdobja pred samim stečajem. Proizvodnja se je upočasnjevala, mnogi so sedeli doma in prejemale 60 % plače: *»En dan eni delajo, drugi ostanejo doma, delali smo razporede, malo letnega dopusta, malo delaš.«* Plače so zamujale že od avgusta. Do plač so prišli tudi tako, da so vlagali tožbe proti

podjetju, ki so bile nato nakazane ob prvem prilivu na račun podjetja. To početje jim zaradi siceršnje navezanosti na Jugoremedijo ni bilo prav ljubo. Pisanje tožb je bilo drago, zato je Samostojni sindikat omogočil brezplačno pravno pomoč. Lara pomni, da so v nasprotnem taboru delavci ravnali veliko bolj sebično. Najeli so pravnike, ni jih zanimalo nič razen njihovih ozkih interesov, je dejala, saj je bilo podjetje zaradi tožb primorano poravnati vse nastale sodne stroške. Tako je bilo do konca novembra, ko je postalo jasno, da pomoči ni več in da podjetje končno odhaja v stečaj. Novembra je Lara odšla na prisilni dopust, prek prijateljev pa se ji je uspelo zaposliti na črno. Potrebovala je sredstva za financiranje najemnine stanovanja hčere, ki se je izobraževala v Novem Sadu. Dopoldne je hodila v Jugoremedijo, popoldne je delala na črno. Takrat je še obstajalo upanje, je dejala, da se bodo izognili stečaju. Na začetku decembra so jo iz Jugoremedije poklicali, da bi pomagala pri popisu, saj je nazadnje prav ona popisovala podjetje. Ponovno je imela osemurni delovnik v Jugoremediji, nakar se je vrnila domov, se preoblekla in odšla delat na črno. Domov je prihajala ob polnoči ali celo kasneje. Naslednje jutro pa je ponovno odšla v Jugoremedijo. Težko ji je bilo zadnje tri tedne pred stečajem.

Zgodba Jugoremedije je bila po stečaju v živem spominu nekaterih delavcev, za mnoge pa je postajala vedno bolj oddaljen, travmatičen dogodek. Da bi pozabili na vse skupaj, na bolečino in travmo dogodkov, ki so se zgostili v desetletju po privatizaciji, so mnogi delavci Jugoremedijo izbrisali iz lastnih življenj, Tudi nekateri najbolj zapriseženi borci za delavske in lastninske pravice niso ostali ravnodušni. Za Bogdana je stečaj pomenil izgubo vsega upanja. Gorečemu borcu za delavske pravice je odleglo, ko je prevzel delovno knjižico. Skušal se je osredotočiti na umetnost vsakodnevnega preživetja: *«Izgubil sem upanje v vse. Izgubil sem upanje in vero, pa čeprav upanje umre zadnje. Izgubil sem zaupanje v vsakogar. Sam sebi sem rekel 'Bogdan, obrni se, švicaj in imel boš'. In tako je tudi bilo. 20. septembra sem šel na trg dela, predal sem dokumentacijo, 1. oktobra pa sem začel na svojem dvorišču prodajati sadje in zelenjavo. Postavil sem police in prodajal.»* Bil je jezen in razočaran, a ne popolnoma demoraliziran. Vse, kar je bilo potrebno, da bi človeku uspelo preživeti, je dejal, sta bili močna koncentracija in vztrajnost. Hodil je prosit,

naj mu ne izključijo elektrike, in uradnikom obljubljal, da bo dolgove poravnal v vsakem primeru:

Dobil sem izplačan denar iz podjetja, ki sem ga namenil za poplačilo dolgov. 'Vam mar nisem dejal, da bom do konca septembra izplačal?', sem jim rekel in se zahvalil za razumevanje. Nekajkrat je bilo tako, da ni šlo z obljubami, ampak potem mi je uradnik začel zaupati. Dobim odločbo, da moram plačati v treh dneh, sicer mi bodo izključili elektriko, jaz potem uradnika prosim, če lahko plačam polovico do konca meseca, drugo polovico pa naslednji mesec. Spoštoval sem ta dogovor in na ta način sem si pridobil zaupanje. To so sprejeli, čeprav jim tega ni bilo treba, lahko bi rekli, da kaj pa govorim, plačaj in adižo.

Ko je poravnal dolgove, je imel deset dni premora. Bil je brez denarja, veliko je razmišljal. Spomni se, da je bil takrat primoran resnično napeti možgane, da bi prišel do posojila. Pri tem je imel nekaj sreče. Prijatelj mu je omogočil ugodno posojilo v manjšem znesku. Tri mesece je delal v vseh možnih pogojih – na prepihu, na mrazu in po dežju. Na koncu mu je vendarle uspelo poravnati dolg. Vztrajal je, da mora plačati tudi obresti, čeprav njegov prijatelj tega ni zahteval. Prihranil je 300 evrov, ravno dovolj, da je lahko vzpostavil improvizirano trgovino na lastnem dvorišču.

Delavci so se po stečaju znašli v precej bolj zaostrenih pogojih vsakodnevnega preživetja kot so jih bili vajeni v preteklosti. Vedno manj je bilo možnosti za delo na črno, mezde so bile vse nižje, življenje vedno dražje, mnoge so bremenila posojila (povezana tudi z naložbami v Penpharm), ki pa jih zaradi brezposelnosti niso zmogli poravnati. Zrenjanin je z deindustrializacijo postal laboratorij periferne globalizacije in hierarhične integracije v transnacionalne verige proizvodnje. Srbska napredna stranka⁵² (SNS), ki je prekinila dolgo obdobje političnega monopola 'demokratov', je jezdila na valu družbenega nezadovoljstva z uničujočimi socioekonomski učinki neoliberalne transformacije Srbije. Jezik predvolilne kampanje SNS so zaznamovali protikorupcijski slogani in pozivi k sankcioniranju 'tajkunov'. Ko je SNS prevzela oblast, se izhodiščna predpostavka o neoliberalni disciplini trga kot razvojnemu

⁵² Srpska napredna stranka, op.p.

modelu Srbije v sami srži ni postavila pod vprašaj, je pa zato prišlo do pomembnega kvalitativnega preloma pri pojmovanju vezi med delom in socialnim državljanstvom v tranzicijski Srbiji. Ta diskurz se odslej ni več osredotočal na imperativ zasebnolastninskih odnosov, ampak na moralistično interpretacijo dela kot individualne in družbene odgovornosti slehernega državljana. Da bi rešili socialne probleme in pomanjkanje, je treba začeti trdo delati, je izjavil Aleksandar Vučić, takrat še predsednik srbske vlade: «Delo in samo delo. Če dojamemo, da ni drugih krivcev, je delo edini način, da nam bo v prihodnosti bolje. Delo mora postati naša glavna ideologija, temelj naše vere, naš glavni zalogaj za prihodnost slehernika. Delo mora postati naš zadnji poskus» (Radiotelevizija Srbije 2014). Ta metafizično obarvan diskurz dela, razumljen kot inštrument moralne discipline in nacionalne odrešitve, Nikolas Rose imenuje etho—politika. Po Rosu gre za obliko politične racionalnosti, ki vedenje posameznika skuša oblikovati prek vplivanja na «sile, ki domnevno oblikujejo vrednote, prepričanja in moralnost, te sile pa naj bi pogojevale odločitve ljudi v njihovem vsakdanjem življenju» (Rose 1999, 483). Etho—politika se na komunitarističen način sklicuje na individualni in skupnostni občutek odgovornosti, z vzpostavljanjem «moralne pogodbe» med državljanji in državo pa se socialna problematika prevaja v probleme moralnega razkroja, socialnih patologij odvisnosti, lenobe in neodgovornosti (prav tam, 479; glej tudi Apostolov 2015), ki zavirajo preboj v dostojno prihodnost posameznika in nacionalne skupnosti. To se v Srbiji po mnenju Vučića kaže kot patološki odpor nacionalne skupnosti do dela, ker ni navajena na trdo, požrtvovalno delo.

Etho—politična regulacija dela se na mikropolitčni ravni artikulira kot prevod ideologije podjetništva v mrežo institucionalnih odredb in pedagoških naprav, ki promovirajo «državlјansko vrlino, zamišljeno kot individualni duh podjetništva, ki se zoperstavlja moralno degenerativnim učinkom 'odvisnosti' in socialnih transferjev» (Barchiesi 2008). Med uveljavljene tehnologije etho—politične oblasti sodijo 'workfare' režimi in komodifikacija socialnih storitev, varčevalni ukrepi, imperativ proračunske discipline in povečevanje privatizacije kot rešitve za krizo dela. Zaradi zdesetkanja družbenega sektorja se lahko politika privatizacije v Srbiji usmerja le še

v politično posredništvo, lokalno oskrbovanje interesov globalnega kapitala, privlačenje in subvencioniranje tujih podjetij in vzpostavljanje svobodnih ekonomskih con v deindustrializiranih mestih in regijah. Tuja podjetja so pogosto sinonimna z novim svetom dela v Srbiji, poznana po avtoritarnih in hiperizkoriščevalskih režimih dela. Tudi v Zrenjaninu se vsakokratna politična oblast trži z obljubami o oživitvi stare slave, prihodu tujih investorjev, ki bodo poskrbeli za nova delovna mesta, in ponovni industrializaciji banatske prestolnice. Vendar v tujih podjetjih večinoma ni prostora za ljudi, kot so nekdanji delavci Jugoremedije. Ti zgodbe o tujih podjetjih v Zrenjaninu povezujejo predvsem z nizkimi plačami in zahtevnimi pogoji dela, ki jim fizično ne bi bili kos. Kot sta povedala Miodrag in njegova soproga Antonija:

Miodrag: Imáš primer podjetja Draexlmaier, nemško podjetje, ki je prišlo v Srbijo. Slišala sem, kako težki pogoji so tam, ljudje ne vedo, s čim imajo opravka, to so kabli, v katerih so verjetno nevarne kemične snovi.

Antonija: Plačani so kot sužnji.

Valter: Kaj pa Pompea (italijansko tekstilno podjetje v Zrenjaninu, op.p.)?

Miodrag: Povsod je podobno. Grozno je, da so ljudje srečni s takšno zaposlitvijo. Srečni so, da sploh dobijo službo. Ni drugega načina, da bi preživel. Delodajalci se dobro zavedajo, da za vsakim zaposlenim stoji petdeset brezposelnih, ki ga lahko nemudoma zamenjajo. Dobesedno se obnašajo, kot da lahko počnejo, kar hočejo.

Kadar delavci pošiljajo prošnje za delo, pogosto prejmejo neposreden odgovor, da so pač prestari, da bi jih lahko sploh resno upoštevali. Starost je postala sinonim za absolutno zanikanje pravice do dela in kronične izključenosti iz trga dela, vsakokratni obisk lokalnega zavoda pa ponižujoč ritual. Takole je svoje izkušnje z zavodom za zaposlovanje opisal David:

Zavod za zaposlovanje je leglo zla. Najprej so me poslali na razne tečaje za samozaposlovanje in me učili, kako iskati službo. Uradnik mi govori, kako se piše

prošnja, nekoč se je temu reklo prošnja, zdaj je to CV. Govorili so mi, kako naj se obnašam, pošiljali so me na tedenske tečaje, da bi me naučili, kako se vesti, ko oddam prošnjo in dobim razgovor. Okej, to sem moral narediti, ampak to je grozno, imel sem 48 let, ona pa meni razlaga, kako naj se obnašam pred šefom. Končal sem četrto stopnjo, imam dokončano neko šolo, zdaj pa mi bodo govorili, kako moram izgledati fin, da moram molčati, biti čist. Halo, saj vse to vem. No, poslušal sem do konca, ampak se nisem nič novega naučil.

Kar so uradniki zavoda naročali delavcem, je bilo doživeto kot absurdna interakcija z institucijo, ki je le še simulirala lastno funkcijo. Zavod za zaposlovanje je v socialistični preteklosti deloval kot vzvod za socialno integracijo dela, danes pa je mehanizem nadzora in potrjevanja izključitve. Mnogi delavci pomnijo, da so na zavodu dobili črtast list, na katerega so vpisali podjetja, kamor so bili poslani prošnje za zaposlitev. Na oglasni deski, kjer je visel seznam prostih delovnih mest, David ni odkrival ničesar uporabnega. «Znajdi se», so odgovarjali uradniki, ko ni vedel, kam naj sploh pošlje prošnjo. Ko je uradnike spraševal, ali ga bodo obveščali o aktualnih razpisih za delovna mesta, so mu odgovorili, da mora za to sam poskrbeti. «To je zavod za zaposlovanje», je dodal.

Žalostno je, ko greš tja. Zamudiš eno uro in te odstranijo s seznama iskalcev zaposlitve, pa čeprav sploh ne razumem, kaj mi bo ta zavod, ko pa moram sam iskati službo, namesto da mi jo najde zavod. Razumeš? Seveda bom iskal službo, ampak kako naj grem v neko podjetje, ko pa ne iščejo ključavničarja? Kje naj se pojavim? Zasebna podjetja te sploh ne spustijo notri. Prošnjo predaš vratarju, on jo preda kadrovske službi, ta pa jo preda šefu. Sploh ne štemplajo, ko predaš prošnjo.

Zaradi takšnih zgodb je pri obravnavi načinov označevanja dela pomembno, da ne pripišemo prevelikega pomena vlogi vladljivosti (*governmentality*, op.p.), saj so formalne reprezentacije subjektov dela in zaposlitve pogosto nespravljive z izkušnjami, ki jih zasledimo v narativih delavcev. Pri vrzeli med formalnimi in subalternimi interpretacijami odnosa med delom in družbeno mobilnostjo gre za problem primerljivosti in prevajanja, ki zahteva analizo «skladnosti med državnim neksusom dela in državljanstva ter vrednotami subjektov, h katerim se ta vez orientira,

ter enakomernostjo, s katero se prevaja v vsakodnevni diskurz» (Barchiesi 2011, 165). Protinarativ dela in brezposelnosti, ki ga generirajo izkušnje brezposelnih delavcev Jugoremedije, je diametralno nasproten formalni retoriki dela kot moralne odreditve posameznika in nacionalne skupnosti. Razširjenost vsakodnevne izkušnje dela kot afirmacije negotove eksistence meče senco dvoma na retoriko, ki populacijo domoljubnih, moralno discipliniranih in «politično zmernih revnih» (prav tam, 256) razume kot idealen subjekt vladanja. Med delavci so se resda pojavljali posamezniki, kot je Bogdan, ki so individualnemu podjetništvu pripisovali precejšen moralni pomen, a so takšne zgodbe redke. Mezdno delo je med nekdanjimi delavci Jugoremedije vedno manj identificirano kot izvor socioekonomske emancipacije, dostojanstva in pravic, vedno bolj pa kot negotova, ponižujoča dejavnost, v katero so prisiljeni zaradi skrajne eksistencialne stiske. Takole je povedal Adam, ki, odkar je podjetje šlo v stečaj, občasno delo večinoma najde prek znancev na vasi:

Poznamo se, ni veliko okolje, ko nekdo nekaj potrebuje, pride ali pokliče. Ko je bila sezona koruze, smo nosili koruzo, jebiga, plačan si na uro. Potem greš sekat drva, lani je bila urna postavka 200 dinarjev, zdaj je 120—150. Vse pada, nimaš izbire. Če nočeš, najde nekoga drugega. Ampak ti to moraš, moraš delati, da bi lahko jedel, da bi si kupil kruh in plačal račune. Zdaj je slabše kot takrat, ko smo zaradi stavke dobili odpovedi. Manj dela je, vse težje ga je najti. (...) Hodimo delat marsikaj. Imam 30 let delovne dobe in doživel sem, da čistim tuji drek, da bi lahko zaslužil za kruh. To je resnica, delam vse. Malo kosim travo, žena malo dela na poljih, pobira kumare. Vse to, da lahko jeva. Da o računih sploh ne govorim. Znajdemo se, kakor vemo in znamo. Upamo, da bo bolje, samo Bog ve, kdaj bo to.

David, ki se je v času Miloševića skrival zaradi izogibanja vojaškemu roku, je ob koncu 90—ih začel pasivno spremljati politično dogajanje v državi. Po petooktobrskih spremembah je zaznal možnost katarze, upanje, da se bo življenje vrnilo na stare tirnice. Pričakoval je vrnitev normalnega življenja, sinonimnega z jugoslovansko preteklostjo. Sesutju tega pričakovanja je sledila globoka demoralizacija. V primerjavi s sedanostjo, pravi David, je bil čas Slobodana

Miloševiča pravi raj. Če bi bil mlajši, je dodal, danes tu ne bi sedela in govorila. Njegovo edino obžalovanje je, da ni pravočasno migriral:

Lahko ti povem, da sem bil zelo zadovoljen z uspehom naroda, ki je vstal, da bi odstranil Slobodana Miloševiča, njegovo oblast. Pričakoval sem vrnitev Tita, ne v pravem smislu, ampak takšnega časa, vrnitve nekega življenja, dela, hiše, plače. Pričakoval sem, da se bodo moji otroci poročili pri dvajsetih in da bom dedek. Prišel je tak čas, da si tega sploh več ne želim. Takrat pa. Bile so zelo lepe zgodbe. Ampak niso delali v tej smeri, niso delali vsega tistega, kar nam še vedno obljublajo. Zelo sem razočaran.

Delavci krizo dela pogosto enačijo z razkrojem poklicnih identitet, ritma in racionalnosti proizvodnje. David je izkušnjo negotovega dela enačil s strahom in submisivnostjo, ki preči uveljavljeno prakso medgeneracijskega prenosa znanja in vzpostavljanja tovarniške avtoritete. Kot mlad delavec se je učil od starejšega *majstora*, ki se je kasneje umaknil, njegovo vlogo pa je prevzel David. Avtonomija, samozavest in legitimnost, s katerimi se je ponašal v svoji zgodovini zaposlovanja, je v klimi strahu, negotovosti in medsebojne tekmovalnosti zamenjal strah, ki je delavcem odvzel legitimnost njihovega glasu in jih silil v slepo podreitev:

Če izvijača ne držim pravilno v roki, mi takoj pove, 'da se to tako ne drži', skuša me učiti, kako naj držim izvijač. Dovolj časa sem preživel z izvijačem. No, potem se slabo počutim, delam vse na isti način, samo molčim. Ko mi reče, da primem izvijač na napačen način, to naredim. V preteklosti sem lahko rekel 'halo, ustavi se, počakaj', pa čeprav je šlo za delavca, ki je starejši po letih in činu. Če neko zadevo, neko okvaro, vidim na drugačen način, sem lahko to izrazil, ni bilo važno, ali imam prav ali ne. Nihče ni bil prizadet ali jezen, poslušajo te in na koncu skupaj rešimo okvaro na najboljši možen način. Zdaj je najpomembneje, da neka oseba ve vse o nečem (...) Vprašati moram, če lahko zavijem vijak. Ne vidim razloga, zakaj je tako, ko pa je bilo v preteklosti dobro, vse je delalo in delovalo. Znam opraviti svoje delo, ampak preprosto nimam več te svobode, ker bodo vse uporabili proti meni.

Izkušnje njegove družine so ga napeljevale k pomisleku, da danes sploh niso več delavci, temveč služabniki podjetnih samodržcev. Sam je pri nekem podjetniku delal po tri ure na dan, a je za podvig, ki mu je prinesel 450 dinarjev, porabil cel dan, nato pa ga en teden niso potrebovali. Časovni režim meznega dela, ki se ga spominja iz socialistične preteklosti, je bil bistveno bolj razmejen, kar je bilo opazno predvsem pri vrednotenju nadur, ki so se pretvarjale bodisi v dopust bodisi v dodatno plačilo. V ta režim je bila vpisana norma relativne recipročnosti. Skratka, delo ni bilo nikoli preprosto podarjeno. Danes je stanje povsem drugačno, pravi David, saj delovni čas tako rekoč ne obstaja. To je ponazoril z zgodbo svojega sina, ki dela v lokalni piceriji: *«Prideš, začneš z delom, končaš po devetih ali pa dvanajstih urah, ko tako imenovani menedžer, ki je ves čas prisoten v piceriji, pove, da je konec. Lahko greš sicer prej domov, nisi suženj v verigah, ampak če danes ne poslušáš menedžerja, jutri ne greš nazaj. No, to je ta razlika med služabnikom in delavcem.»*

Asimetrija v razmerju sil med delom in kapitalom se kaže tudi v razkrajanju recipročnega odnosa med produktivnostjo in mezdo. Zgodba Dunje o delu pri podjetnikih to dodobra ponazori. V preteklosti, je dejala, so obstajali primeri, ko delavci za delo niso prejeli plače, a je šlo za marginalen pojav. Danes, pravi, je neplačevanje norma zasebnega sektorja v Srbiji. *«Čisti računi, ni kaj»*, je govorila, *«dobiš plačo, poznaš pravila igre (...) Danes je tako, da kjer koli že delaš, te je strah, da te ne bodo plačali. Na koncu čakaš po dva ali tri mesece, da ti plačajo. To je norost, ne zgolj v Zrenjaninu, povsod je tako»*. Spominja se situacije, ko je po večletnem delu pri nekem podjetniku začela zamujati plača. Ko so delavci o tem povprašali delodajalca, jih je obtožil kraje, ki naj bi povzročila manko, zato delodajalec ni izplačal plač. Ko se je Dunja uprla, velec, da tam dela od jutra do noči, je delodajalec odvrnil, da je nesramna, saj jo zaposluje, zdaj pa od njega zahteva še plačilo. Tudi v pravne vzvode izterjave plač se vpisuje razmerje sil, ki je v delodajalčevo korist: *«Obstajajo pravila, greš na inšpektorat za delo, zdaj naj bi ti morali plačati, dobiš odločbe od inšpekcije in sodišča. Pa ti ne plačajo. (...) Nimaš možnosti, da zadevo predaš inšpekciji, preden potečejo trije meseci. Skratka, zasebnik delavcu lahko ne izplača plač tri mesece brez kakršnih koli težav in sankcij.»*

David in Dunja sta se prav zaradi grozljivih izkušenj pri različnih podjetnikih tako rekoč umaknila s trga dela in zatekla k improviziranemu preživetju: *«Zakaj bi delala zastonj mesec dni? Ne vidim razloga za to, da čistim za nekoga in ne dobim plače. Potem lahko on pride k meni in dela zastonj. Lahko je biti podjetnik, ki služi na trpljenju drugih.»* David je čistil podstrešja, v zameno pa je obdržal tisto, kar je bilo vredno. Kasneje je najdene predmete prodajal na spletu. *«Ljudje v Sloveniji so precej jugonostalgični, tja pošljem veliko stvari»*, je pripomnil. Vsak dan je obeleževalo pomanjkanje. Prodala sta vse, kar ni bilo nujno za preživetje – televizijo, zamrzovalnik in podobno. Nista si več upala razmišljati o oddaljeni prihodnosti. Ta pravzaprav ni več obstajala. Preživetje brezposelnih delavcev v današnjem Zrenjaninu zahteva pojmovanje prihodnosti kot tistega, kar se dogaja danes, in kar se bo zgodilo jutri. *«Ni tistega, da obstaja majhno pomanjkanje. Vedno manjka. Ne glede na to, koliko imaš, vedno ti manjka»*, je govorila Dunja,

Danes je ponedeljek, manjka ti, jutri greš na tržnico, spakiraš se in zaslužiš za ta dan. Da o izključevanju elektrike sploh ne govorim. Kako naj človek plača račune? Preprosto nimaš, trudiš se, daš po tisoč, dva, tri, potem se nabere. Prvič se je tako nabralo nekaj čez 40 tisoč. Davidova tašča je prodala stanovanje in kupila hišo, nama je dala razliko treh tisočev. Davidu je podjetje dalo denar za elektriko, ker ni zmožal hoditi na delo, potrebovala sem pomoč. (...) Odkar sva uredila probleme s plačevanjem elektrike, upoštevana vse roke plačila. Ker preprosto ni šans, čim en mesec ne plačaš, je konec, izgubil si korak, konec je s tabo, ni ti pomoči. Zdaj se trudiš, da najprej to urediva, potem pa vse ostalo. Stroški nas bodo pokopali, živiva zanje. Vedno imava nekaj za jesti, ampak ko je treba zbrati 4 ali 5 tisoč, nastane težava.

Režiser Marko Cvejić (2017) v nedavnem dokumentarnem filmu 'Delavstvo na poti v raj' pokaže, da je boj brezposelnih delavcev v Zrenjaninu nenehen boj s časom in boj proti norosti. Psihični kolaps, ki ga povzroča vsakodnevna izkušnja negotovosti, je srhljiva misel v mestu, kjer se socialna problematika neprestano potiska v črno kroniko. Zgodbe o samomorih brezposelnih delavcev niso redke. Ta skrajna točke

negotovega življenja, izraz absolutne nemoči, mnoge delavce vodi k zaključku, da v tranziciji niso vsi propadli na enak način. Teško nam je, so ponavljali odpuščeni delavci Jugoremedije, a najtežje je tistim, ki se v danem položaju preprosto ne znajdejo.

Za Jugoslavo je bilo najpomembneje, da človek v takšni situaciji ne obstane na mestu. Če je človek stalno aktiven, ga ne prevzame depresija: *«Bilo mi je grozno, nisem vedela, kam naj grem, brez denarja, kako naj kupim kruh? Na tej točki sem se iztrgala iz depresije, rekla sem si, ne boš delala tako. Šla sem delat, če nisem imela dela, sem vedno nekaj delala v hiši, čistila, premikala sem in tja, samo da ne mislim. Kdo ve, kaj in kako bi bilo, če tega ne bi počela.»* Podobno je doživel Luka, ki se je odločil, da se po razveljavitvi privatizacije ne bo vrnil v Jugoremedijo. Po odpovedi je zanj nastopila psihološka kriza. Izgubil ni le dohodka, temveč tudi mesto v krogu pripadnosti, povezanim s podobo kohezivne družbene mreže, stkanе v tovarni. Nastopila je praznina: *«Mnogi meni podobni ljudje so morda imeli še večje težave od mene. Sem športnik, zahvaljujoč športnemu duhu, sem naravno borben. Tako da sem uspel to krizo izničiti, začel sem delati v rokometnem klubu z otroki, uspelo mi je odmisлити negativne misli. Ne morem reči, da je bilo lahko, ampak zadevo sem prebrodil na relativno neboleč način.»* Zoperstavljanje eksistencialni krizi je od posameznikov terjalo povečanje odpornosti. Miodragovi družini je stečaj sesul načrt družinskega proračuna, ki je zajemal stroške prihajajoče zime. V oporo mu je bilo, da v situaciji ni bil osamljen. V Melencih se je družil s prijatelji, s katerimi so skupaj delali v Jugoremediji. Ko se je končala sezona dela, je čas polnil z različnimi opravili – košenjem trave, čiščenjem dvorišča, popraviljanjem. Dolgčas, v katerega so se naseljevale negativne misli, je ob pomanjkanju dela preganjal s poslušanjem glasbe. Glasbo je opisal kot duševno hrano, kitajski zid okoli njegovega sveta, kjer ni slabih vplivov. *«Verjetno sem ravno zaradi tega ostal normalen»*, je povedal. A ga je bilo ves čas tudi strah. Imel je realističen pogled na situacijo, v kateri se je znašla njegova družina. Odprto je govoril o majhni možnosti ponovne zaposlitve v kakšnem podjetju. Upal je lahko le, da bo Penpharm nekoč zagnal proizvodnjo. Bil je prestar in njegovo telo preprosto ni bilo več pripravljeno za zahteve sodobnega delovnega mesta. Je del

populacije, ki je prestara, da bi se ponovno zaposlila, in premlada, da bi se lahko upokojila. Strah ga je bilo trajne izgube perspektive — ujetosti v situaciji trajne mobilnosti navzdol in možnosti, da bodo zaradi vsakodnevnega ponavljanja negotovosti v kitajskem zidu okoli njegovega sveta sčasoma začele nastajati razpoke.

5.7.3 Prehodno stanje

Na neki način je stečaj zgodbo Jugoremedije premaknil na sam začetek. V naslednjih treh letih se je konflikt preselil iz podjetja na seje upniškega odbora. Po eni strani je bilo z vidika delavcev izpogajati vrednost podjetja eksistencialnega pomena. Če je bilo podjetje dolžno več, kot je vredno, bi to lahko pripeljalo do likvidacije, dokončne izgube delovnih mest in razvrednotenja delnic. Delavci so bili v stečajnem postopku kot upniki zato odprti tako za predloge mesečnega najema kot za prodajo podjetja. Le bankrot, so ponavljali, nikakor ni bil dopusten (Pudar 2013a). Po drugi strani pa je boj za vrednost deloval tudi kot orodje za ohranitev njihove individualne in družbene legitimnosti. Če bi delavskim upnikom uspelo dokazati, da stanje v Jugoremediji ni terjalo stečaja, bi bil s tem afirmiran tudi projekt delavskega prevzema, vestnega vodenja podjetja. Aretacija vodstva namreč ni načela zgolj javne podobe integritete vodje delavskega boja, temveč tudi legitimnost delavskega nadzora nad podjetji kot alternativnega ekonomskega modela.

Omenili smo, da stečaja ne gre razumeti kot objektivnega, nevtralnega mehanizma. Pri normativni viziji stečaja, ki kot izhodiščno predpostavko določi univerzalno zaščito interesov upnikov, je mogoče odkriti razmerja sil in težnjo dominantnega upnika, da s stečajem doseže zastavljeni cilj, ne glede na interese drugih, šibkejših upnikov. Tudi v primeru stečaja Jugoremedije ni bilo nič kaj drugače. Terjatve malih delničarjev so tvorile približno 30 % vseh terjatev v Jugoremediji, kar ni bilo dovolj za predložitev načrta reorganizacije. Najmočnejši upnik je bila banka, ki je zasledovala povsem druge interese kot pa delavci. Na začetku februarja 2013 so se predstavniki malih delničarjev uprli pogojem stečajnega postopka Jugoremedije, večeč, da legitimen stečajni postopek ni možen, če ne bo razrešen sodnik. Taisti sodnik je namreč že v letih 2002 in 2003 vknjižil spremembe v lastniški strukturi

Jugoremedije, ki so Stefanoviću omogočile nezakonit prevzem večinskega deleža (prav tam).

Na začetku stečajnega postopka ni kazalo, da je situacija povsem brezupna. Delavcem se je na prvi seji upniškega odbora nasmehnila sreča. Na seji niso bili prisotni upniki, ki bi tvorili 70 % vseh terjatev, zato stečaj ni prišel v poštev. Postopek se je nadaljeval z zasedanjem skupščine upnikov. Stečajni upravitelj Radovan Savić je bil optimističen, saj v prvo, okvirno oceno razmerja med vrednostjo in dolgom podjetja, ki jo je opravil, niso bile vštete licence kot kapital Jugoremedije, ki je imel najvišjo vrednost. Obenem so se že pojavljale prve ponudbe potencialnih strateških partnerjev. Tudi delavci so iskali podjetje, s katerim bi lahko sklenili dogovor o investiranju in na ta način utrdili glas delavcev pri načrtu reorganizacije (Pudar 2013b). Ob koncu maja sta praška Europharma in slovaška Imuna predložila načrt reorganizacije. Načrt reorganizacije, ki so ga predložili predstavniki delavcev, je sodišče zavrnilo z utemeljitvijo, da gre za predlagatelja s premajhnim deležem terjatev (Pudar 2013c).

Do konca julija je usahnilo upanje, da bo Jugoremedijo pred stečajem rešil strateški partner. Oba potencialna kupca sta se brez obrazložitve umaknila. Banka je podala načrt reorganizacije v sodelovanju s poslovnežem Mladenom, a je najprej sledila t. i. prehodna rešitev oziroma mesečni najem podjetja. Delavci so bili zmedeni. Dogajale so se pomembne spremembe, o katerih niso bili informirani, kot denimo ta, da je načrt reorganizacije nenadoma predvideval izplačilo upniških terjatev prvega in drugega reda. Ta izplačila bi se prenesla v osnovni kapital podjetja, Jugoremedija pa bi postala družba z omejeno odgovornostjo (Pudar 2013d). Sredi avgusta je bila Jugoremedija oddana v najem novosadskemu Union Medik, ki ga je vodil Milan Selaković. Podjetje je dobilo dovoljenje za proizvodnjo 42 pripravkov. Selaković je novembra izjavil, da je po trimesečnem obdobju priprav in registracije zdravil končno napočil čas za zagon proizvodnje. Obuditev proizvodnje dvajsetih preparatov in angažma 80 delavcev sta bila prednostna, nakar naj bi sledila uvedba dvoizmenskega delovnika in zaposlitev dodatnih 60 delavcev. Za delavce je bil zakup sporen že od samega začetka. Že na začetku septembra so se zbrali v znak protesta pred vhodom v podjetje in opozorili na

nezakonitost odločitve o oddaji podjetja v najem, ki je bila sprejeta brez soglasja upniškega odbora (Pudar 2013e; 2013f). K dodatni sumničavosti je prispeval tudi odkup Mladenovega podjetja Blue Rose s strani Union Medik, ki je na ta način postal pomemben akter stečajnega postopka.

Po najemu podjetja s strani Union Medik so se le redki delavci iz tabora stavkajočih vrnili na delovna mesta. Zgodba, ki jo je povedal Miodrag, je simptomatična izkušnja:

Bil sem eden od redkih stavkajočih delavcev, ki so ostali. Ko je nastopil čas, da mi ponudi pogodbo, me je (kupec, op. p.) poklical k sebi v pisarno in dejal, da ima pri sebi seznam nezaželenih, na katerem so vsi stavkajoči delavci. Potem je rekel, da sem tudi jaz na tem seznamu, vendar je moja šefica vztrajala, da me mora zaposliti, če hoče, da skladišče normalno deluje. On je v to privolil, ampak jaz sem izjema. Zgolj nekaj stavkajočih delavcev je delalo takrat.

Po prejemu odpovedi je njegov eksistencialni položaj postal resnično težek, vendar je bila zanj zaposlitev v času najema vseeno psihično težja od izkušnje brezposelnosti. Meni, da ni konflikten človek, a si v tistem času ni mogel pomagati, da ne bi čutil ogromne sovražnosti in osamljenosti med delavci, ki so večinoma pripadali Neodvisnemu sindikatu. Razkranje odnosov med dvema skupinama delavcev je vodilo k vedno večji demoralizaciji in odporu do dela v Jugoremediji: »*Skušam se izogibati konfliktom, ampak človek čuti, ko ga nekdo ne mara. Ampak kaj naj bi naredil? Delal sem zaradi denarja, zaradi eksistence. Ko sem prispel na parkirišče, sem proti podjetju hodil normalno. Bolj sem se bližal vhodu, počasneje sem hodil. Ni se mi šlo tja, čeprav sem vedel, da sem v to primoran.*« Izkušnja Dunje je podobna, ki ravno tako pravi, da je nekonflikten človek. Ker pa je bila vključena v stavko, jo je to zaznamovalo. Sovražnost med delavci je prerastla v občutek, da delavci zdaj tekmujejo za delo in zasluge:

Delaš 30 let, nikomur nisi jemal dela, vsak mora delati svoje delo. Ne, one (druge delavke, op. p.) so ti odvzele delo, one vedo, kaj je najboljše – vedo bolje celo od tistih, ki smo delali na tem oddelku! Zdaj pa mene učijo, kako je treba delati. To me

je zelo bolelo, ta nepravičnost, rivalstvo. Nismo tam, da bi tekmovali, prišli smo delat, kvalitetno delat. Ko hitiš, ne gre. To je bila neka norost. Obseg dela se je povečal, ni hotel angažirati novih delavcev. Norost, kaj naj rečem. Ne more vsak vsega delati. Ampak ne, šefi so rekli, da moramo vsi vse znati.

Medosebni konflikti so spodkopavali kolektivni značaj delovnega procesa in red, ki je obeleževal sistem delitve dela v zrenjaninski tovarni zdravil. Poklicne identitete in racionalnost delovnega procesa je izrinil razširjen oportunizem. Preprosto ni bilo več jasno (niti pomembno), kje se posameznik umešča v hierarhičnem redu proizvodnje.

5.7.4 Boj za vrednost

Stečajni upravitelj se je večkrat distanciral od prve ocene vrednosti podjetja, veleč, da je šlo za plod kalkulacije, ki ni upoštevala največje možne likvidacijske vrednosti; kalkulacije, ki zaradi časovnih omejitev ni mogla določiti natančnejše ocene vrednosti in je iz te izključila pravice (intelektualno lastnino, licence in žige), tj. najvrednejši del lastnine podjetja. Podjetje naj bi bilo pred stečajem vredno približno 22 milijonov evrov, dolgovalo pa je 28 milijonov evrov. Ta ocena je močno odstopala od cenitve iz leta 2011, ko je za namene javne ponudbe država določila trikrat višjo vrednost, 56 milijonov evrov. Zaradi te neskladnosti je sodišče naložilo nalog za novo oceno vrednosti.

Drastično nihanje vrednosti Jugoremedije je v stečajnem postopku večkrat prekinilo dolga obdobja čakanja in med delavci širilo tako upanje kot negotovost. Začelo se je julija 2014, ko je beograjski Mestni zavod za cenitev (MZC) poskrbel za novi zasuk. MZC je vrednost Jugoremedije ocenil na 68 milijonov evrov, torej približno trikrat več od ocene stečajnega upravitelja. Deurić, ki se je po aretaciji umaknil izpred oči javnosti, se je z novo oceno vrednosti opogumil in na novinarski konferenci izjavil, da rezultati cenitve potrjujejo sum, da je šlo za namerno izzvan stečaj, ki je terjal žrtvovanje nekdanjega vodstva in eksistence približno 450 delavcev: »Dokazali smo, da nismo le ohranili lastnine delničarjev, temveč smo tudi pravočasno investirali v proizvodnjo ter zagotovili dovolj kapitala za Jugoremedijo, da so delnice dosegle

vrednost najmanj 15 evrov« (Đukić 2014). Na takšno nasprotje med cenitvami je po Deuriću vplivala izključitev 12—milijonske investicije iz vrednosti Jugoremedije. Vrnilo se je upanje, da bo po spodbudnih novicah Jugoremedija le uspela obuditi proizvodnjo. Deurić je bil jasen – edina možna izhoda sta bila zanj bodisi razveljavitev stečajnega postopka ali pa predložitev načrta reorganizacije z brezpogojno ohranitvijo pravnega statusa delniške družbe. Delavci so dobili nov zagon, redno so se zbirali pred vhodom Jugoremedije in izražali nezadovoljstvo z dolžino in dinamiko stečajnega postopka, ki je na nejasen način spreminjal lastniško strukturo. Večinsko lastništvo delavcev je bilo ponovno načeto, ker si je s stečajnim postopkom predlagatelj načrta reorganizacije prisvojil 30—% lastninski delež (Pudar 2014a). Šlo je za občutek, da so tisti, za katere je bil obstanek Jugoremedije življenjskega pomena, ponovno reducirani na status nemega objekta, medtem ko imajo akterji, ki ravnaajo izrazito špekulativno — kot ozkointeresni trgovci z dolgom — največ moči v stečajnem postopku. Strah delavcev se je navezoval na usodo, ki je doletela Luxol, kjer se je bankrot z vidika najemnika izkazal za profitabilen posel. Dolg stečajni postopek je bil koristen za nekatere upnike, ne pa tudi za delavce, ki so v negotovosti čakali na razplet situacije. Občutek, da bodo izigrani, je poglobila prodaja terjatev največjega upnika. Banka je nemudoma po rezultatih nove cenitve prodala dolg Jugoremedije v višini deset milijonov evrov beograjski podružnici holdinga Heta Real Estate. Ta je skupaj s podjetjem Union Medik prevzela vlogo vodilnega upnika in predlagatelja načrta reorganizacije (Pudar 2014b). Delavci so se še naprej redno zbirali pred vhodom v podjetje, a zaman. V boju za obstanek Jugoremedije so bili osamljeni. Nestanovitna vrednost podjetja niti približno ni bila tako zanimiva kot spektakularne podobe korupcije in zgodbe nekoč častnih delavcev, ki so postali tajkuni. Do konca junija 2015 je stečajni postopek obstal.

Ne preseneča, da trikrat višja vrednost podjetja, ki je vlivala upanje delavcem, ni odgovarjala vodilnemu upniku. Ob predložitvi načrta reorganizacije sta Heta Real Estate in Union Medik podala novo cenitev, ki jo je izdelala beograjska podružnica Deloitte. Ta je vrednost Jugoremedije ocenila na 11,5 milijonov evrov. Selaković je nato od pristojnega sodnika zahteval, da se na tej točki bodisi glasuje za načrt

reorganizacije, upoštevajoč oceno Deloitte, bodisi naloži novo cenitev. Stečajni upravitelj je tej oceni nasprotoval, saj v njej ni bila upoštevana največja možna likvidacijska vrednost, zato je cenitev ni bila skladna z zakonom. Sodišče je naložilo novo cenitev, usklajeno z mednarodnimi računovodskimi standardi. Tokrat je bila za nalogo izbrana beograjska podružnica KPMG. Trajalo je sedem mesecev, preden so se obelodanili rezultati nove cenitve. V tem času so umrli trije delavci Jugoremedije. »Čas mineva, vse manj nas je«, je za medije izjavil Markuš. Tudi tokratni rezultati so šokirali delavce. KPMG je ocenil vrednost kapitala Jugoremedije na 17 milijonov evrov. A tudi upoštevanje mednarodnih standardov pri cenitvi ni prepričalo delavcev, ki so trdili, da je pri cenitvi Deloitte in KPMG sodelovala ista, sporna oseba (Pudar 2016). Devetega novembra 2016, tj. štiri leta po uvedbi stečajnega postopka in devet dni po tem, ko je Union Medik prekinil najemno pogodbo, je sodišče razglasilo stečaj Jugoremedije. S tem je bila 14—letna saga zrenjaninske tovarne zdravil na videz pripeljana h koncu, a se tudi na tej točki ni ustavil konflikt med posamezniki akterji.

O tem procesu je nedavno spregovoril sindikalist Pecikoza, ki je zapisal, da je Union Medik pred stečajem resda preklical pogodbo o najemu, a da to še ne pomeni, da je Selaković tudi zares 'obupal' nad privatizacijo, temveč da zgolj »išče nov način, da bi se dokopal do podjetja po čim nižji ceni, upoštevajoč, da prevzem za 'pladenj ribe' prek reorganizacije ni uspel« (Pecikoza 2017). Za Pecikozo je stečajni upravitelj skušal na skrajno ciničen način pospešiti proces vrednotenja kapitala, da bi zakril lastne sporne in sumljive poteze, ki jih je povlekel v korist podjetja Union Medik. Več let trajajoč stečajni postopek je najemniku namreč omogočil realizacijo profitov, ki so zadostovali za odkup Jugoremedije. Jabolko spora med upniki so licence za proizvodnjo zdravil, ki pripadajo Jugoremediji. Tri mesece po prekinitvi najemne pogodbe Union Medik ni vrnil licenc Jugoremediji, s tem pa podjetje v proces cenitve vstopa z znatno nižjo vrednostjo. Najemnik je v stečajnem postopku obravnavan kot privilegirani upnik: »Čeprav Zakon o stečaju pravi, da se stečaj vodi v interesu upnikov, v resnici upniki v glavnem ščitijo sami sebe, kakor vedo in znajo, pri čemer se upirajo samovoljni stečajnih upraviteljev, ki so plačani z našim denarjem« (prav tam). Union Medik je po prekinitvi pogodbe nakopičil znatno količino proizvedenih

zdravil, vendar lahko ta zdravila prodaja le, če mu uspe obdržati mesto proizvodnje. Če bi bila Jugoremedija ponovno ponujena na prodaj, bi se lahko ponovil znan scenarij, po katerem bi lahko Union Medic izrinil tekmeca, saj bi bil pripravljen plačati precej višjo ceno (upoštevajoč, da so tako licence kot mesto proizvodnje že v njegovi lasti).

6 SKLEP

Deindustrializacija je v novejših marksističnih razpravah povezana predvsem s krizo v 70—ih letih. Deindustrializacija kot posledica te krize je bila zgodovinsko specifična. Šlo je za beg mobilnih oblik kapitala v profitabilne sfere in za množično razvrednotenje nemobilnih oblik kapitala. V razpravi o prvotni akumulaciji predstavimo Marxov izvorni koncept, nato pa se osredotočimo na razpravo o prvotni akumulaciji kot kontinuiranem procesu in kritiko te teze. Ključna značilnost neoliberalne države je izključitev dela iz konstitucije. Izvor vrednosti ni več lociran v delu, temveč je vrednost obravnavana kot posledica spontanega delovanja tržnih sil, igre povpraševanja in ponudbe ter delovanja podjetnih subjektivitet. Politična analiza deindustrializacija pokaže, da kriza v 70—ih letih ne gre reducirati na objektivni vidik. Deindustrializacija je bila odziv na grožno rekonpozicije mednarodnega delavskega razreda, beg pa politična strategija, s katero je kapital porazil fordistične delavce. V razpravi o šibkosti sveta dela v postsocializmu se precejšen pomen pripisuje dediščini socializma. Takšna interpretacija je v primeru postsocialističnih delavcev v Srbiji – in v drugih državah na prostoru nekdanje Jugoslavije – problematična, saj delavski razred v jugoslovanskem socializmu nikakor ni bil šibek, pacificiran subjekt. Položaj delavcev so zaznamovale partikularne politične dinamike v državah naslednicah. Šibkost dela je povezana s pogoji postsocializma, ne z dediščino socializma.

Raziskali smo proces privatizacije v Srbiji, ki ga je v prvem desetletju tranzicije zaznamoval kontekst državljanske vojne, mednarodnih sankcij in ekonomske izolacije. V kontekstu dobrega načetega nacionalnega gospodarstva in krhkega socialnega ravnovesja je politična oblast zaradi lastnega preživetja izbrala model insajderske privatizacije, notranjih odkupov s strani zaposlenih. Hkrati pa je notranja privatizacija omogočila nastanek nacionalnega kapitalističnega razreda, ki je v prvem desetletju tranzicije svoj politični kapital prevajal v ekonomski kapital. Po koncu Miloševićevega režima je politična oblast uveljavila izrazito 'antiinsajderski' model privatizacije, umeščen v splošen program neoliberalnega prestrukturiranja družbe in ekonomije ter dokončne prekinitve s socialistično artikulacijo razmerja med delom in

socialnim državljanstvom. Analizirali smo materializacijo procesa privatizacije in pokazali, da so v praksi prevladali učinki privatizacije, ki so v diametralnem nasprotju s takratno ideološko vizijo tega procesa. O tem pričajo ekonomsko razdejanje donosnega kapitala, protizakonito razlaščenje in razširjenost korupcije. Protikorupcijski diskurz temelji na moralističnem razumevanju korupcije kot anomalnega pojava, do katerega naj bi pripeljali odsotnost politične integritete posameznikov in 'nerazvitost' institucionalnega ogrodja nadzora in sankcioniranja 'političnih incestov'. Z dekonstrukcijo simbolne logike korupcije in protikorupcije pa smo pokazali, da so pravila delitve, ki opredeljujejo politično čistost in umazanijo, protislova. Protikorupcijski diskurz je prvenstveno diskurz, ki utrjuje performativnost striktne delitve na zasebno in javno, značilne za meščansko politično ontologijo. V praksi je takšna delitev tako rekoč nemogoča, saj se javno in zasebno v kapitalistični družbi nenehno prekrivata, pri čemer so nekatera dejanja obravnavana kot legitimne prakse, spet druga pa kot ekscesi. Na podoben način je zastavljen prevladujoči diskurz o srbski privatizaciji. Ta zapostavlja širšo, strukturno sliko privatizacije. S pomočjo pristopov, ki izhajajo iz svetovno—sistemske analize, smo argumentirali, da je za kritično branje privatizacije treba poudariti strukturni kontekst, v katerem se kapitalizem razvija na periferiji. Interpretacija, po kateri so sporne prakse podjetništva in plenilske akumulacije posledica institucionalne nerazvitosti in moralnega bankrota sebičnih posameznikov, se ukvarja zgolj s površinskimi podobami, zapostavi pa sistemski vidik, tj. socialno in ekonomsko dinamiko periferne integracije v svetovni trg.

V empiričnem delu smo s kritično etnografsko raziskavo odgovarjali na temeljna raziskovalna vprašanja. Zaposlitev v Jugoremediji je imela precejšen pomen za delavce. Z zaposlitvijo v podjetju, ki je v lokalnem okolju veljalo za prestižno, so se delavcem odprle možnosti za socialno mobilnost in eksistencialno avtonomijo. Mnogi so se spominjali, da se je z zaposlitvijo v Jugoremediji končala njihova izkušnja revščine. Podjetje pa ni bilo pomembno le v eksistencialnem smislu. Mnogi delavci se tega časa spominjajo po medsebojni enotnosti in po egalitarnem odnosu med delavci in takratnim vodstvom. V Jugoremediji so se vzpostavile socialne mreže, ki

so povezovale delavce. Ti so v Jugoremediji spoznali nove prijatelje, partnerje, tam so se zaposlovali tudi njihovi otroci. Jugoremedija je povezovala sedanost s prihodnostjo. Tovarniška skupnost je bila prostor solidarnosti, ki je povezoval skupnost tako znotraj sfere dela kot zunaj nje (Vodopivec 2014). Pomen Jugoremedije se je pokazal tudi v afektivnih investicijah delavcev, ki so do podjetja čutili ogromno spoštovanje in odgovornost. Pripovedi o preteklosti smo obravnavali v razmerju do razširjenega diskurza nostalgije, ki ga ne reduciramo na izraz hrepenenja po izgubljenih, boljših časih. Pokazali smo, da je pomembno govoriti o nostalgiji, saj ta v veliki meri strukturira delovanje v postsocializmu. V času, ko je glas delavcev vedno bolj marginaliziran, nostalgija postane način afirmacije delavcev kot legitimnih družbenih akterjev.

V prvem desetletju tranzicije so se življenja delavcev močno spremenila. Prišlo je do mobilnosti navzdol, kar je bila posledica konteksta državljanske vojne, hiperinflacije in gospodarske krize. Pokazali smo, da so to obdobje delavci doživljali kot čas, ko je družba propadala ne le gospodarsko, temveč tudi moralno. Pogosto so delavci 90—a leta označili za čas, ko so začele izginjati družbene vrednote, povezane s socialistično preteklostjo. Naša ključna ugotovitev je, da so kljub razsežnostim krize v prvem desetletju srbske tranzicije delavci Jugoremedije še naprej na neki način avtonomno upravljali z lastnimi življenji. Kljub precejšnjemu padcu življenjskega standarda ni prišlo do popolnega pretrganja vezi med družbo in državo, ni se povsem razblinila podoba normalnega življenja, kot so ga poznali v preteklosti. Takratni režim — simbioza države in organiziranega kriminala — je s političnimi intervencijami skrbel za to, da so lahko delavci in revnejši sloji še naprej dostopali do osnovnih potrebščin in storitev. Precejšnjega pomena je bila ekonomija tihotapljenja, s katero so delavci dopolnjevali dohodek iz formalne zaposlitve.

Ambivalenca izkušnje življenja v 90—ih letih pa je postala jasna šele, ko so delavci spregovorili o času po padcu Miloševićevega režima. S privatizacijo Jugoremedije leta 2002 je prišlo do tektonske spremembe. Privatizacija je najprej preoblikovala odnos med delavci in vodstvom. Vodstvo, ki je nastopalo nadvse avtoritarno, je

delavce šikaniralo in sililo k prestopu v Neodvisni sindikat. Delavci so se na ponižujoč odnos vodstva in poskuse odtujitve lastninskih deležev odzvali s stavko. Konflikt se je zaključil z izključitvijo stavkajočih delavcev iz podjetja in s kriminalizacijo stavke. Delavci so bili na začetku 90—ih let vključeni v proces poceni lastninjenja družbenega kapitala Jugoremedije, z nastopom neoliberalne države pa se je paradigma spremenila. Odslej je država podpirala koncentracijo deležev v rokah enega lastnika. V primeru Jugoremedije kot tudi v primerih mnogih drugih podjetij, v katerih so bili lastniški deleži razpršeni, so solastniki s korupcijo, z izsiljevanjem in s fizičnim nasiljem razlašali delavce in na ta način osvajali nadzor nad kapitalom podjetij.

Ugotovili smo, da je prišlo tudi do pomembne polarizacije med samimi delavci. Eno skupino so tvorili stavkajoči delavci, ki so se povezali v Samostojni sindikat, drugo pa delavci, poznani kot 'Ninijevci', ki so se organizirali v Neodvisnem sindikatu, ki je podpiral takratno vodstvo. Po razveljavitvi privatizacije, ko so stavkajoči delavci prevzeli upravljanje podjetja, je ta polarizacija še naprej zaznamovala tovarniške odnose. S tem razdorom so v Jugoremediji nastale nove kolektivne identitete. Za stavkajoče delavce je bila pomembna dolgoročna prihodnost podjetja, ki je bilo eksistencialnega pomena tako zanje kot za njihove družine in lokalno skupnost. Nasprotnemu taboru so stavkajoči delavci očitali, da so jih zanimali kratkoročni, ozki interesi in ne dolgoročna prihodnost podjetja. Delavsko solastništvo je bilo osrednjega pomena pri tvorjenju kolektivne identitete stavkajočih delavcev. Delnice so bile zanje potrditev, da so delavci legitimni nosilci kapitala, ki je nastajal v času socializma, na podlagi njihove požrtvovalnosti. V delavskem solastništvu so odkrili alternativo modelu, ki se je nagibal k lastninski koncentraciji. V narativih delavskega solastništva so se ideje o delavcih kot akterjih kapitalistične modernosti – delavcev kot zahodnjaških subjektov trga in rentnikov — prepletale z idejami, ki so močno spominjale na liberalne interpretacije delavskega samoupravljanju v času jugoslovanskega socializma (Musić 2013, 62).

Pokazali smo, zakaj projekt delavskega soupravljanja v danem kontekstu ni uspel. Podjetje je bilo zaradi sanacije posledic privatizacije in rekonstrukcije proizvodnje

izčrpano, država pa je z represivnimi posegi odganjala potencialne strateške partnerje. Sredi krize je izbruhnil konflikt med dvema skupinama delavcev, ki so na različne načine interpretirali vzroke za krizo. Za 'Ninijevce' je bila kriza izraz nesposobnosti in moralnega razkroja vodstva, ki so mu očitali korupcijo. Za stavkajoče delavce pa je bila kriza po eni strani povezana s strukturnimi težavami, s katerimi se je soočal celoten nacionalni farmacevtski trg, po drugi strani pa jo je povzročala sovražnost države, ki je skušala prevzeti nadzor nad kapitalom Jugoremedije. To stanje je proizvedlo precej zanimivo javno reprezentacijo razdora med delavci. Nekoč herojski upornik, ki je postal direktor podjetja, je zasedel mesto, ki ga je imel v času privatizacije Stefanović, 'Ninijevci' pa so zasedli mesto, ki so ga imeli stavkajoči delavci v času Stefanovićevega prevzema. Idejo, da so stavkajoči delavci s prevzemom podjetja postali 'tajkuni', je utrdila spektakularna aretacija vodstva, obtoženega zlorabe poslovnega položaja in oškodovanja podjetja.

Pokazali smo, da so se delavci po stečaju znašli v težkih razmerah. Mehanizmi državnega interveniranja in neformalnih načinov preživetja, ki so obstajali v prvem desetletju tranzicije, so bili z neoliberalnim prestrukturiranjem odpravljeni. Delavci Jugoremedije so se na ta način priključili presežni populaciji Zrenjanina, ki se ji ne uspe ponovno vključiti v trg dela. So prestari, da bi se lahko zaposlili, in premladi, da bi se lahko upokojili. V pogojih restriktivne socialne politike in krize dela večina preživi na improviziran način, z vsakdanjimi oblikami 'kreativnega podjetništva'.

Trdimo, da je za resnično razumevanje zapletene zgodbe krize in propada v času delavskega nadzora nad Jugoremedijo treba postaviti ob stran poskuse moralne interpretacije krivde in odgovornosti za propad. Moralistični diskurz prekriva strukturni proces, ki se je odvijal v ozadju. Potek stečajnega postopka Jugoremedije je v veliki meri potrdil tezo, ki smo jo obravnavali v petem poglavju. Delavci Jugoremedije so bili skupina upnikov s precej malo formalne moči. Bankrot je razvrednotil delnice delavcev. Za najmočnejšega upnika pa je bil dolgotrajen stečaj profitabilna dejavnost. Po stečajnem postopku so se delavci uprli, ker si je najmočnejši upnik nezakonito (in brez sankcij) prilastil licence, najvrednejši del Jugoremedije.

LITERATURA

Agencija za licenciranje stečajnih upravitelja. 2017a. *Aktivni stečajni postupci – stanje na dan 01.06.2017.* Dostopno prek: http://www.alsu.gov.rs/bap/upload/documents/statistika/aktivni_stecajni_postupci_1_at.pdf (30. junij 2017).

———. 2017b. *Obustavljeni stečajni postupci – stanje na dan 01.06.2017.* Dostopno prek http://www.alsu.gov.rs/bap/upload/documents/statistika/obustavljeni_stecajni_postupci_lat.pdf (1. julij 2017).

———. 2017c. *Zaključeni stečajni postupci – stanje na dan 01.06.2017.* Dostopno prek http://www.alsu.gov.rs/bap/upload/documents/statistika/zakljuceni_stecajni_postupci_lat.pdf (1. julij 2017).

Agencija za privatizaciju. 2005. *Impact Assessment of Privatisation in Serbia.* Dostopno prek: http://www.priv.rs/upload/document/Impact_Assessment_of_Privatisation_Final.pdf (30. maj 2017).

Amin, Samir. 1974. *Accumulation on a World Scale.* New York, NY: Monthly Review Press.

Andreas, Peter. 2005. Criminalizing Consequences of Sanctions: Embargo Busting and Its Legacy. *International Studies Quarterly* 49: 335–60

Antonić, Slobodan. 2002. *Zarobljena zemlja: Srbija za vlade Slobodana Miloševića.* Beograd: Otkrovenje.

Apostolov, Dunja. 2015. On the Importance of a Strong Work Ethic: Etho—politics in Serbia. *Lefteast*, 11. maj. Dostopno prek: <http://www.criticatac.ro/lefteast/ethic—etho—politics—in—serbia/> (7. september 2017).

Arandarenko, Mihail. 2001. Waiting for the Workers: Explaining Labor Quiescence in Serbia. V Ost, David in Stephen Crowley, ur. 2001. *Workers after Workers' States: Labor and Politics in Postcommunist Eastern Europe*, 159—80. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Archer, Rory in Krisztina Rácz. 2010. Šverc and the Šinobus: Small—scale smuggling in Vojvodina. V *Subverting Borders: Doing Research on Smuggling and Small—Scale Trade*, ur. Bettina Bruns in Judith Miggelbrink, 59—83. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

Arsić, Milojko. 2016. Dugoročne posledice ekonomskog sloma privrede Srbije tokom 90—tih godina: dinamika potencijalnog BDP u periodu 1989—2015. godina. *Kvartalni monitor* 44: 46—56

- B92. 2004. Jugoremedija kupljena novcem VMRO?, 21. maj. Dostopno prek: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2004&mm=05&dd=21&nav_category=9&nav_id=141359 (22. julij 2017).
- . 2011. 1,3 milijona ljudi jedva preživljava, 20. april. Dostopno prek: http://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2011&mm=04&dd=20&nav_id=507316 (6. september 2017).
- . 2012. Uhapšen Jovica Stefanović Nini, 7. november. Dostopno prek: http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=11&dd=07&nav_category=16&nav_id=658271 (22. julij 2017).
- Babović, Marija in Slobodan Cvejić. 2002. Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji. *Sociologija* 44 (2): 97—126.
- Balunović, Filip. 2015. O fenomenima procesa privatizacije u Srbiji. V *Bilans stanja: doprinos analizi restauracije kapitalizma u Srbiji*, ur. Darko Vesić, Miloš Baković—Jadžić, Tanja Vukša in Vladimir Simović, 83—144. Beograd: Centar za politike emancipacije.
- Barchiesi, Franco. 2008. Hybrid Social Citizenship and the Normative Centrality of Wage Labor in Post—Apartheid South Africa. *Mediations* 24 (1): 53—68.
- . 2011. *Precarious Liberation: Workers, the State, and Contested Social Citizenship in Postapartheid South Africa*. Albany: State University of New York Press.
- Bear, Laura, Ho, Karen, Tsing, Anna in Sylvia Yanagisako. Gens: A Feminist Manifesto for the Study of Capitalism. *Cultural Anthropology*. Dostopno prek: <https://culanth.org/fieldsights/652—gens—a—feminist—manifesto—for—the—study—of—capitalism> (22. julij 2017).
- Benjaminsen, Tor A. in Ian Bryceson. 2012. Conservation, green/blue grabbing and accumulation by dispossession in Tanzania. *The Journal of Peasant Studies* 39 (2): 335—355.
- Berdahl, Daphne. 1999. '(N)Ostalgie' for the present: Memory, longing, and East German things. *Ethnos* 64 (2): 192—211.
- Bez nec, Barbara. 2016. *Konstituiranje evropskega državljanstva: državljanstvo kot družbena praksa* (doktorska disertacija). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede.
- Bin, Daniel. 2016. So—called Accumulation by Dispossession. *Critical Sociology* 44 (1): 75—88.
- Bjelogrić, Aleksandar. 2016a. Srđan Kamenković o privatizaciji »Jugoremedije«, novim poslovima i porodičnim uspom enama. *List Zrenjanin*. Dostopno prek: <http://www.listzrenjanin.com/srdan—kamenkovic—o—privatizaciji—jugoremedije—novim—poslovima—i—porodicnim—uspomenama/> (1. julij 2017).

———. 2016b. Dušan Duda Radaković o počecima karijere, propasti kombinata i propuštenim šansama zrenjaninske privrede. *List Zrenjanin*. Dostopno prek: <http://www.listzrenjanin.com/dusan—duda—radakovic—o—pocecima—karijere—propasti—kombinata—i—propustenim—sansama—zrenjaninske—privrede/> (1. julij 2017).

Blagojević, Predrag. 2010. Šta sve ima Nini? *Južne vesti*, 11. november. Dostopno prek: <https://www.juznevesti.com/Istrazujemo/Shta—sve—ima—Nini.sr.html> (22. julij 2017).

Bluestone, Barry in Benneth Harrison. 1982. *The Deindustrialization of America*. New York: Basic Books.

Bourdieu, Pierre. 1978. Forms of Capital. V *Power and Ideology in Education*, ur. Jerome Karabel in Albert H. Halsey, 511—34. Oxford: Oxford University Press.

Bratsis, Peter. 2013. *Corrupt Compared to What? Greece, Capitalist Interests, and the Specular Purity of the State*. Dostopno prek: <http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/pdf/DiscussionPapers/Bratsis—8.pdf> (30. maj 2017).

Brenner, Robert. 2006. What Is, and What is Not, Imperialism? *Historical Materialism* 14 (4): 79—105.

Brown, Wendy. 2015. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Cambridge: MIT Press.

Buden, Boris in Rastko Močnik. 2012. Kako je nacionalizam progutao socijalnu državu (razgovor u okviru mosta RSE). *Slobodna Evropa*, 29. julij. Dostopno prek: www.slobodnaevropa.mobi/a/2465945 (3. junij 2018).

Bukvić, Ljiljana. 2012a. Farmaceuti u začaranom krugu međusobnih dugovanja. *Danas*, 18. junij. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=242458&title=Farmaceuti+u+začaranom+krugu+međusobnih+dugovanja (7. september 2017).

———. 2012b. Markuš: Pokušaj države, da »ubije« svedoka loše privatizacije. *Danas*, 14. avgust. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=245860&title=Markuš%3a+Pokušaj+države+da+„ubije“+svedoka+loše+privatizacije (7. september 2017).

Cáceres, Daniel M. 2015. Accumulation by Dispossession and Socio—Environmental Conflicts Caused by the Expansion of Agribusiness in Argentina. *Journal of Agrarian Change* 15 (1): 116—147.

CEKOS IN. 2012. *Prosečne neto zarade (plate) – decembar 2011. godine*. Dostopno prek: <http://www.cekos.rs/prosečne—neto—zarade—plate—decembar—2011—godine> (28. januar 2018).

Clifford, James. 1986. Introduction: Partial Truths. V *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, ur. James Clifford in George E. Marcus, 1—26. Berkeley, CA: University of California Press.

Collins, Jane. 2012. Theorizing Wisconsin's 2011 protests: Community—based unionism confronts accumulation by dispossession. *American Ethnologist* 39 (1): 6—20.

Coronna, Marjana. 1981. Joint Ventures in Yugoslavia. *Kingston Law Review* 11 (3): 266—280.

Cosgrove, Erika. 2002. The Efficacy of Sanctions. *International Security Policy Paper* 82. Dostopno prek: http://www.isisuk.demon.co.uk/0811/isis/uk/regpapers/no82_paper.html (14. julij 2017).

Cowen, Deborah. 2014. Disrupting Distribution: Subversion, the Social Factory, and the 'State' of Supply Chains. *Viewpoint Magazine*. Dostopno prek: <https://www.viewpointmag.com/2014/10/29/disrupting—distribution—subversion—the—social—factory—and—the—state—of—supply—chains/> (25. januar.2018).

Cowie, Jefferson in Joseph Heathcott. 2003. *Beyond the Ruins: The Cultural Meaning of Deindustrialization*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Cvejić, Marko. 2017. *Radnička klasa odlazi u raj*. Mandragora film in Luksuz produkcija.

Čolanović, Branko. 1979. *Joint Ventures in Yugoslavia*. Beograd: Association of publicists.

Dale, Gareth in Jane Hardy. 2011. *Conclusion: The 'Crash' in Central and Eastern Europe*. V *First the Transition, Then the Crash: Eastern Europe in the 2000s*, ur. Gareth Dale, 251—64. London: Pluto Press.

Danas. 2007a. Tačka na višegodišnju agoniju, 3. januar. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=98972&title=Tačka+na+višegodišnju+agoniju (6. september 2017).

———. 2007b. Izvršna vlast ignoriše odluke suda, 17. januar. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=100218&title=Izvršna+vlast+ignoriše+odluke+suda (7. september 2017).

———. 2007c. Akcionarska prava na udaru birokratije, 19. januar. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=100388&title=Akcionarska+prava+na+udaru+birokratije (6. september 2017).

———. 2007d. Većinski vlasnici isteruju pravdu, Stefanović rasprodaje robu, 20. januar. Dostopno prek:

http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=100479&title=Većinski+vlasnici+i+steruju+pravdu%2c+Stefanović+rasprodaje+robu (6. september 2017).

———. 2007e. Jugoremedija vraćena akcionarima i državi, 23. januar. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=100723&title=Jugoremedija+vraće+na+akcionarima+i+državi (7. september 2017).

———. 2007f. Jugoremedija isporučila prvu količinu lekova, 21. april. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=108877&title=Jugoremedija+isporučila+prvu+količinu+lekova (7. september 2017).

———. 2007g. Odblokiran račun Jugoremedije, 7. maj. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=110098&title=Odblokiran+račun+Jugoremedije (7. september 2017).

———. 2007h. Bez posla i plata, 21. julij. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=117305&title=Bez+posla+i+plata (7. september 2017).

———. 2007i. Posle »trentala« kreće i proizvodnja »kliacila«. *Danas*, 9. avgust. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=118876&title=Posle+%22trentala%22+kreće+i+proizvodnja+%22kliacila%22 (7. september 2017).

———. 2008a. Neargumentovana kleveta, 16. februar. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=82511&title=Neargumentovana+kleveta (7. september 2017).

———. 2008b. Veliko spremanje u Jugoremediji, 22. marec. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=86013&title=Veliko+spremanje+u+Jugoremediji (7. september 2017).

———. 2008c. Investicije u Jugoremediju vredne sedam miliona evra, 21. julij. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=97397&title=Investicije+u+Jugoremediju+vredne+sedam+miliona+evra (7. september 2017).

———. 2008d. Priprema za izlazak na inostrano tržište, 26. julij. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=97920&title=Priprema+za+izlazak+na+inostrano+tržište (7. september 2017).

———. 2012. Jugoremedija donirala G17, 18. december. Dostopno prek: http://www.danas.rs/politika.56.html?news_id=253077&title=Jugoremedija+donirala+G17 (6. september 2017)

De Angelis, Massimo. 2000. *Keynesianism, Social Conflict and Political Economy*. London: Palgrave Macmillan.

———. 2001. Marx and primitive accumulation: The continuous character of capital's »enclosures«. *Commoner* 2. Dostopno prek: <http://www.commoner.org.uk/02deangelis.pdf> (25. september 2017).

———. 2004. Separating the Doing and the Deed: Capital and the Continuous Character of Enclosures. *Historical Materialism* 12 (2): 57—87.

Derikonjić, Miroslava in Olivera Milošević. 2012. Kako je prodat »Sartid«. *Politika*, 4. septembar. Dostopno prek: <http://www.politika.rs/sr/clanak/232108/Kako—je—prodat—Sartid> (30. maj 2017).

Dragutinović, Stefan, Zubović, Jovan in Marija Reljić. 2014. Pharmaceutical Sector in Serbia in the Period 1990—2013. *Ekonomika* 60 (4): 57—68.

Drašković, Božo. 2010. Kraj privatizacije i posledice po razvoj. V *Kraj privatizacije, posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, ur. Božo Drašković: 3—40. Beograd: Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija i Savez samostalnih sindikata Srbije.

Dunn, Elizabeth. 1999. Slick Salesmen and Simple People: Negotiated Capitalism in a Privatized Polish Firm. V *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*, ur. Michael Burawoy in Katherine Verdery, 125—150. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

———. 2004. *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Dzarasov, Ruslan. 2014. *The Conundrum of Russian Capitalism: The Post—Soviet Economy in the World System*. London: Pluto Press.

Đinđić, Zoran. 2001. *Govor dr. Zorana Đinđića u skupštini Srbije*, 21.6. Dostopno prek: <http://www.zorandjindjic.org/govori/govor—dr—zorana—đinđić—u—skupštini—srbije—20?format=simple> (25. september 2017).

Đorđević, Mladen. 2009. Četiri srpske privatizacije. *Nova srpska politička misao*. Dostopno prek: <http://www.nspm.rs/ekonomska—politika/cetiri—srpske—privatizacije.html?alphabet=l> (25. september 2017).

Đukić, Đuro. 2011a. Čekaju platu 12 godina. *Politika*, 1. februar. Dostopno prek: <http://www.politika.rs/sr/clanak/165660/Чекaju—плату—12—година> (6. september 2017).

———. 2011b. Grad žrtva tranzicije. *Politika*, 19. junij. Dostopno prek: <http://www.politika.rs/sr/clanak/181453/Srbija/Grad—zrtva—tranzicije> (6. september 2017).

———. 2014. »Jugoremedija« vrednija od dugova. *Politika*, 9. julij. Dostopno prek: <http://www.politika.rs/sr/clanak/298720/Ekonomija/Jugoremedija—vrednija—od—dugova> (7. september 2017).

Erdei, Ildiko. 2012. *Čekajući Ikeu: Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*. Beograd: Univerzitet u Beogradu.

———. 2014. Stepni tuge: ekonomska devastacija i društveni zaborav. *Etnoantropološki problemi* 2: 351—362.

Evropski parlament. 2012. *Resolucija Evropskega parlamenta o evropskem integracijskem procesu Srbije*. Dostopno prek: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=—//EP//TEXT+MOTION+B7—2012—0188+0+DOC+XML+V0//SL> (30. maj 2017).

- Fine, Ben. 2006. Debating the 'New' Imperialism. *Historical Materialism* 14 (4): 133—156.
- Furlan, Sašo. 2015. Prvotna akumulacija v razčlenitvi kapitalističnega produkcijskega načina. V *Prvotna akumulacija med zgodovino in konceptom*, ur. Simon Hajdini, 34—53. Ljubljana: Inštitut za delavske študije.
- Gerusija. 2014. *Neki pristupi u razumevanju tranzicionih procesa u zemljama bivše Jugoslavije*. Dostopno prek: <http://gerusija.com/tranzicioni—procesu—zemljama—bivse—jugoslavije/> (25. september 2017).
- Glassman, Jim. 2006. Primitive accumulation, accumulation by dispossession, accumulation by 'extra—economic' means. *Progress in Human Geography* 30 (5): 608—625.
- Gluščević, Slađana. 2014. Teško je živeti u Subotici i Zrenjaninu, *Dnevnik*, 11. november. Dostopno prek: <https://www.dnevnik.rs/ekonomija/tesko—je—ziveti—u—subotici—i—zrenjaninu> (6. september 2017).
- Goldstein Jesse. 2013. Terra economica: Waste and the production of enclosed nature. *Antipode* 45 (2): 357—375.
- Građani Zrenjanina. 2004. *Podrška Zrenjaninaca radnicima i akcionarima Jugoremedije i njihovoj herojskoj borbi protiv mafije*, 29. avgust. Dostopno prek: <http://www.republika.co.rs/342—343/12.html> (27. julij 2017).
- Greenberg, Jessica. 2006. "Goodbye Serbian Kennedy": Zoran Đinđić and the New Democratic Masculinity in Serbia. *East European Politics and Societies* 20 (1): 126—151.
- . 2011. On the Road to Normal: Negotiating Agency and State Sovereignty in Postsocialist Serbia. *American Anthropologist* 113 (1): 88—100.
- Gunder Frank, Andre. 1972. *Lumpenbourgeoisie, Lumpendevlopment*. New York: Monthly Review Press.
- Hall, Derek. 2013. Primitive Accumulation, Accumulation by Dispossession and the Global Land Grab. *Third World Quarterly* 34: 1582—1604.
- Harvey, David. 2001. Globalization and the 'Spatial Fix'. *geographische revue* 3 (2): 23—30.
- . 2003. *The New Imperialism*. New York: Oxford.
- High, Steven. 2003. *Industrial Sunset: The Making of North America's Rust Belt, 1969—1984*. Toronto: University of Toronto Press.
- . 2013. 'The Wounds of Class': A Historiographical Reflection on the Study of Deindustrialization, 1973—2013. *History Compass* 11 (11): 994—1007.

High, Steven in David Lewis. 2007. *Corporate Wasteland: The Landscape and Memory of Deindustrialization*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Holden, William, Nadeau, Kathleen in Daniel R. Jacobson. 2011. Exemplifying Accumulation by Dispossession: Mining and Indigenous Peoples in the Philippines. *Geografiska Annaler* 93 (2): 141—161.

Humar, Bojana. 2002. Lek kupuje zrenjaninsko Jugoremedijo. *Finance*, 1. april. Dostopno prek: <https://www.finance.si/21216/Lek—kupuje—zrenjaninsko—Jugoremedijo> (1. julij 2017).

Jansen, Stef. 2015. *Yearnings in the Meantime: 'Normal Lives' and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York: Berghahn.

Jessop, Bob (1985): *Nicos Poulantzas: Marxist Theory and Political Strategy*. London: Macmillan.

Johnson, Christopher H. 2002. Introduction: De—industrialization and Globalization. *International Review of Social History*, 47 (S10): 3—33.

Jugoremedija. 2013. *Pretvaranje društvenog kapitala »Jugoremedije« u privatnu svojinu*, 26. oktober.

Keating, Christine, Rasmussen, Claire in Pooja Rishi. 2010. The Rationality of Empowerment: Microcredit, Accumulation by Dispossession, and the Gendered Economy. *Signs* 36 (1): 153—176.

Kideckel, David. 2008. *Getting By in Postsocialist Romania: Labor, the Body, and Working—Class Culture*. Bloomington, IN: Indiana University Press.

Kirk, John, Contrepolis, Sylvie in Steve Jefferys, ur. 2012. *Changing Work and Community Identities in European Regions: Perspectives on the Past and Present*. London: Palgrave Macmillan.

Kotz David (2001): Is Russia Becoming Capitalist? *Science and Society* 65 (2): 157—81.

Kovačev, Dušan. 2008. Zrenjanin: Trajno zaustavljanje perspektive. *Nova srpska politička misao*. Dostopno prek: <http://www.nspm.rs/politicki—zivot/zrenjanin—trajno—zaustavljanje—perspektive.html?alphabet=l> (8. julij 2017).

Kovačević, Čedomir. 1986. *Joint ventures in Yugoslavia: changes in the legislation*. Beograd: Federal Secretariat for Information.

Kovačević, Mladen. 2010. Spoljni dug i stepen spoljne zaduženosti Srbije. *Nova srpska politička misao*, 24. februar. Dostopno prek:

<http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/spoljni-dug-i-stepen-spoljne-zaduzenosti-srbije.html?alphabet=l> (25. september 2017).

Kurnik, Andrej. 2009. Kriza in delo v konstituciji. *Teorija in praksa* 46 (5): 653—69.
———. 2013. Artikulacije potrebujejo neartikuliran bes. *Časopis za kritiko znanosti* 40 (254): 11—9.

Lazić, Mladen, ur. 2000. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.

Lazić, Mladen. 2011. Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji. *Politička misao* 48 (3): 123—144.

Lazić, Mladen in Slobodan Cvejić. 2005. Stratificational Changes in Serbian Society: A Case of Blocked Post-Socialist Transformation. V *Transformation and Strategies: Everyday Life in Serbia at the Beginning of the Third Millennium*, ur. Anđelka Milić, 35–59. Belgrade: ISI FF.
———. 2010. Post-Socialist Transformation and Value Changes of the Middle Class in Serbia. *European Sociological Review* 27 (6): 808—823.

Lazić, Mladen in Laslo Sekelj. 1997. Privatisation in Yugoslavia (Serbia and Montenegro). *Europe-Asia Studies* 49 (6): 1057—1070.

Lee Linkon, Sherry in John Russo. 2002. *Steeltown USA: Work and Memory in Youngstown*. Lawrence, KS: University Press of Kansas.

Levien, Michael. 2011. Special Economic Zones and Accumulation by Dispossession in India. *Journal of Agrarian Change* 11 (4): 454—483.

Loewenheim, Oded. 2008. Examining the State: A Foucauldian Perspective on International 'Governance Indicators'. *Third World Quarterly* 29 (2): 255–74.

Madison, Soyini D. 2005. *Critical Ethnography: Method, Ethics, and Performance*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Malbaški, Todor, ur. 1966. *Zrenjanin*. Zrenjanin: Skupština opštine.

Marcus, George E. 2007. Ethnography Two Decades After Writing Culture: From the Experimental to the Baroque. *Anthropological Quarterly* 80 (4): 1127—1145.

Markuš, Branislav. 2014. Zrenjanin u tranciji: grad »suvišnih ljudi«. *Mašina*, 4. september. Dostopno prek: <http://www.masina.rs/?p=372> (1. julij 2017).

Marx, Karl. 2012. *Kapital: kritika politične ekonomije*. Ljubljana: Sophia.

Massey, Doreen. 1984. *Spatial Divisions of Labour*. Basingstoke: Macmillan.

McDowell, Linda. 2003. Masculine identities and low-paid work: young men in urban labour markets. *International Journal of Urban and Regional Research* 27 (4): 828—848.

Menadžment Jugoremedije. 2011. *Za koga rade sindikati – uloga »Nezavisnosti« u Jugoremediji*, 16. november. Dostopno prek: <http://pokret.net/index.php?page=za-koga-rade-sindikati-uloga-nezavisnosti-u-jugoremediji> (7. september 2017).

Mercille, Julian in Enda Murphy. 2017. What is privatization? A political economy framework. *Environment and Planning A: Economy and space* 49 (5): 1040—1059.

Mezzadra, Sandro in Brett Neilson. 2015. Operations of Capital. *The South Atlantic Quarterly* 114 (1): 1—9.

Mihajlović, Branka. 2013a. Ispovest radnika: Kako je uništavan Agrohem. *Radio Slobodna Evropa*, 21. oktober. Dostopno prek: <https://www.slobodnaevropa.org/a/ispovest-radnika-kako-je-unistavan-agrohem/25140631.html> (30. maj 2017).
———. 2013b. Ispovest radnika: Gledao sam propast Fidelinke. *Radio Slobodna Evropa*, 6. oktober. Dostopno prek: <https://www.slobodnaevropa.org/a/intervju-gledao-sma-propast-fidelinke/25126599.html> (30. maj 2017).

Milanović, Branko. 1999. *Income, Inequality, and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*. Washington, D.C: The World Bank.

Montano, Mario. 1975. Notes on the International Crisis. *Zerowork* 1. Dostopno prek: <http://libcom.org/library/notes-international-crisis-mario-montano-zerowork> (25. januar 2018).

Musić, Goran. 2013. *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988—2013*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.

NI. 2016.: Slučaj »stečajna mafija«, 11. oktober.. Dostopno prek: <http://rs.n1info.com/a200506/Vesti/Vesti/Istinomer-tajmlajn-Slucaj-stecajna-mafija.html> (30. maj 2017).

Nazpary, Joma. 2002. *Post-Soviet Chaos: Violence and Dispossession in Kazakhstan*. London: Pluto.

Negri, Antonio. 1999. *Insurgencies: Constituent Power and the Modern State*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Negri, Antonio in Michael Hardt. 1994. *Labour of Dionysus: A Critique of the State-Form*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
———. 2009. *Skupno: onkraj privatnega in javnega*. Ljubljana: Beletrina.

Nikolić Đaković, Tanja. 2011. Privatizacija: Ogledana Srbija. *B92*, 22. maj. Dostopno prek: http://www.b92.net/biz/fokus/analiza.php?yyyy=2011&mm=05&nav_id=513647 (25. september 2017).

Noblit, George W., Flores, Susana Y. In Enrique G. Jr. Murillo, ur. 2004. *Postcritical Ethnography: Reinscribing Critique*.

Ost, David in Stephen Crowley, ur. 2001. *Workers after Workers' States: Labor and Politics in Postcommunist Eastern Europe*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.

Ostojić, Slobodan. 2001. Velika preduzeća u Jugoslaviji: prilog privrednoj istoriji. *Industrija* 27 (1—4): 95—107.

Pašić, Slobodan. 2015. Zrenjaninci poreznicima duguju 3.5 milijardi. *Večernje novosti*, 25. marec. Dostopno prek: <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:540219—Zrenjaninci—poreznicima—duguju—35—milijardi> (6. julij 2017).

Pašukanis, Evgenij. 2014. *Splošna teorija prava in marksizem*. Ljubljana: Sophia.

Patton, Michael Q. 1990. *Qualitative Evaluation and Research Methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Pavlić, Stane. 1973. *Vlaganje in združevanje sredstev med domačimi in tujimi pogodbjeniki*. Ljubljana: Izobraževalni center ekonomske fakultete.

Pecikoza, Vladimir. 2017. Nove manipulacije procenom Jugoremedije. *Danas*, 9. marec. Dostopno prek: http://www.danas.rs/licni_stavovi/licni_stavovi.1148.html?news_id=340580&title=Nove+manipulacije+procenom+Jugoremedije (7. september 2017).

Perić, Mladen in Đorđe Tomić. 2012. Kako je rashodovano društvo? Strateški stečaj i njegova primena na postjugoslovenskom prostoru na primeru preduzeća Šinvoz. *jugoLink* 2 (1): 78—97.

Petrović, Tanja. 2016. Industrijsko delo v socializmu: Od izkušnje do dediščine. *Glasnik SED* 56: 31—40

Pokret Ravnopravnost. 2010. *Mi biramo svoj put – Luksol farmacija – 1. deo*. Dostopno prek: https://www.youtube.com/watch?v=RHs_i2BQuiw (7. september 2017)

Pokret za slobodu. *Koordinacioni odbor radničkih i seljačkih organizacija*. Dostopno prek: <http://pokret.net/index.php?page=koordinacioni—odbor—radnickih—protesta—u—srbiji> (26. januar 2018).
———. 2005. *Ugovor na štetu trećeg*. Dostopno prek:

<https://www.youtube.com/watch?v=dNo45t7tzSg&t=168s> (6. september 2017)
———. 2012a. *Jugoremedija spašena od likvidacije*, 16. julij. Dostopno prek: <http://pokret.net/index.php?page=jugoremedija—spasena—od—likvidacije> (7. september 2017).
———. 2012b. *Novi napad: Zapaljen automobil direktora »Jugoremedije«*, 28. julij. Dostopno prek: <http://pokret.net/index.php?page=novi—napad—zapaljen—automobil—direktora—jugoremedije> (7. september 2017).

Polanyi, Karl. 2008. *Velika preobrazba: politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana: *cf.

Popov, Nebojša. 2004. Hleb radnički/akcionarski. *Republika* 16 (342—3). Dostopno prek: <http://www.republika.co.rs/342—343/12.html> (2. julij 2017).

Poreska uprava Srbije. 2015a. *Spisak najvećih dužnika – pravna lica na dan 30.06.2015 – stečaj*. Dostopno prek: <http://www.aktivasisistem.com/assets/documents/pu—spisak—duznika/spisak—duznika—30.06/pravna—lica—stečaj.pdf> (6. julij 2017).
———. 2015b. *Spisak najvećih dužnika – pravna lica na dan 30.06.2015 – brisani*. Dostopno prek: <http://www.aktivasisistem.com/assets/documents/pu—spisak—duznika/spisak—duznika—30.06/pravna—lica—brisani.pdf> (6. julij 2017).

Poulantzas, Nicos. 1973: *Political power and social classes*. London: New Left Books.

Prudham, Scott. 2007. The Fictions of Autonomous Invention: Accumulation by Dispossession, Commodification and Life Patents in Canada. *Antipode* 39 (3): 406—429.

Pudar, Miroslava. 2007a. Dosije o privatizaciji i transferu moći. *Danas*, 5. januar. Dostopno prek: http://www.danas.rs/drustvo.55.html?news_id=99242&title=Dosije+o+privatizaciji+i+transferu+moći (6. september 2017).
———. 2007b. U dve reči. *Danas*, 5. marec. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=104417&title=U+DVE+REČI (6. september 2017).
———. 2010a. Odblokiran račun Jugoremedije. *Danas*, 7. maj. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=110098&title=Odblokiran+račun+Jugoremedije (7. september 2017).
———. 2010b. Kupac po meri malih akcionara. *Danas*, 7. marec. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=185282&title=Kupac+po+meri+mali+akcionara (7. september 2017).
———. 2010c. Većinski paket akcija na tenderu. *Danas*, 11. julij. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=194723&title=Većinski+paket+akcija+na+tenderu (7. september 2017).
———. 2010d. Nasilje nad časopisom Republika. *Danas*, 20. julij. Dostopno prek: http://www.danas.rs/drustvo.55.html?news_id=195421&title=Nasilje+nad+časopiso

- m+Republika (7. september 2017).
- . 2010e. Popov: »Jugoremedija« je predmet istrage u listu »Republika«. *Danas*, 21. julij. Dostopno prek: http://www.danas.rs/drustvo.55.html?news_id=195450&title=POPOV%3a+%26quot%3bJugoremedija%26quot%3b+je+predmet+istrage+u+listu%26quot%3bRepublika%26quot%3b (7. september 2017).
- . 2011a. Još nema kupaca za Jugoremediju. *Danas*, 1. marec. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=210736&title=Još+nema+kupaca+za+Jugoremediju (7. september 2017).
- . 2011b. Druga šansa za Jugoremediju. *Danas*, 13. marec. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=211530&title=Druga+šansa+za+Jugoremediju (7. september 2017).
- . 2011c. Pretres u Jugoremediji. *Danas*, 17. maj. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=215454&title=Pretres+u+Jugoremediji (7. september 2017).
- . 2011d. Cilj udruživanje sa državom. *Danas*, 11. november. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=227930&title=Cilj+udruživanje+sa+državom (7. september 2017).
- . 2011e. Svi bi da spasavaju. *Danas*, 24. november. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=228762&title=Svi+bi+da+spasavaju (7. september 2017).
- . 2013a. Radnici traže izuzeće sudije. *Danas*, 6. februar. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=255502&title=Radnici+traže+izuzeće+sudije (7. september 2017).
- . 2013b. Jugoremedija izbegla bankrot. *Danas*, 8. februar. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=255642&title=Jugoremedija+izbegla+bankrot+ (7. september 2017).
- . 2013c. Podneta dva plana reorganizacije. *Danas*, 28. maj. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=261481&title=Podneta+dva+plana+reorganizacije (7. september 2017).
- . 2013d. Oglašen zakup Jugoremedije. *Danas*, 31. julij. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=265308&title=Oglašen+zakup+Jugoremedije (7. september 2017).
- . 2013e. Ne valja im ni zakup. *Danas*, 12. september. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=267593&title=Ne+valja+im+ni+zakup (7. september 2017).
- . 2013f. Krenula proizvodnja lekova. *Danas*, 18. november. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=271351&title=Krenula+proizvodnja+lekova (7. september 2017).
- . 2014a. Traže odgovoran i brz stečajni postupak. *Danas*, 21. avgust. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=287592&title=Traže+odgovoran+i+brz+stečajni+postupak (7. september 2017).
- . 2014b. Radnici traže prekid stečaja. *Danas*, 4. september. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=288443&title=Radnici+traže+prekid+stečaja (7. september 2017).
- . 2016. Koliko zapravo vredi kapital fabrike. *Danas*, 22. februar. Dostopno prek:

http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=316376&title=+Koliko+zapravo+v+redi+kapital+fabrike+ (7. septembar 2017).

———. 2017. Pod led bi mogli da odu Dijamant i Mlekoprodukt. *Danas*, 9. maj. Dostopno prek:
http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=345275&title=Pod+led+bi+mogli+da+odu+Dijamant+i+Mlekoprodukt (10. julij 2017).

Radio—televizija Srbije. 2014. Nasušna potreba zemlje da se promeni, 4. julij. Dostopno prek:
<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/Politika/1640948/Vučić%3A+Nasušna+potreba+zemlje+da+se+promeni.html> (7. septembar 2017).

———. 2015a. Sudbina poljoprivrednih kombinata: Zlatno doba, 15. januar. Dostopno prek: <https://www.youtube.com/watch?v=TNz3FxxsOR4> (8. julij 2017)

———. 2015b. Sudbina poljoprivrednih kombinata: Početak kraja, 15. januar. Dostopno prek: <https://www.youtube.com/watch?v=fhuXQzHdRU0> (8. julij 2017).

Radio—televizija Vojvodine. 2010a. Francuzi investirali 20 miliona evra u mlekare u Srbiji, 22. septembar. Dostopno prek: http://www.rtv.rs/sr_lat/ekonomija/francuzi—investirali—20—miliona—evra—u—mlekare—u—srbiji_212953.html (10. julij 2017).

———. 2010b. Jugoremedija: Odbrana odbacila optužbe. *Danas*, 13. marec. Dostopno prek: http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/zrenjanin/jugoremedija—odbrana—odbacila—optuzbe_577585.html (7. septembar 2017).

———. 2011. Privatizacija »Mlekoprodukta« primer za Evropu, 26. septembar. Dostopno prek: http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/zrenjanin/privatizacija—mlekoprodukta—primer—za—evropu_275070.html (10. julij 2017).

———. 2014. Kako je propala zrenjaninska industrija?, 13. maj. Dostopno prek: http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/zrenjanin/kako—je—propala—zrenjaninska—industrija_485698.html (8. julij 2017).

Radnici i akcionari Jugoremedije. 2004. *Štrajk gladu radnika i akcionara Jugoremedije*, 29. avgust. Dostopno prek: <http://www.republika.co.rs/342—343/12.html> (26. julij 2017).

Radović, Zlatica. 2013. Privatizacija pojela 800.000 radnih mesta. *Večernje novosti*, 9. novembar. Dostopno prek:
<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:462989—Privatizacija—pojela—800000—radnih—mesta> (30. maj 2017).

Radulović Branko in Stefan Dragutinović. 2015. *Case Studies of Privatizations in Serbia*. Beograd: National Alliance for Local Economic Development.

Rajković, Ivan. 2017. For an anthropology of the demoralized: state pay, mock—labour, and unfreedom in a Serbian firm. *Journal of the Royal Anthropological Institute* N.S. (00): 1—24.

- Republički zavod za statistiku RS. 2011a. *Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011.* Dostopno prek: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Knjiga20.pdf> (3. julij 2017).
- . 2011b. Национална припадност — Подаци по општинама и градовима. Dostopno prek: <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost—Ethnicity.pdf> (3. julij 2017).
- Ristović, Mišo in Zagorka Uskoković. Nini u svakoj aferi. *Večernje novosti*, 8. november. Dostopno prek: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/hronika/aktuelno.291.html:405157—Nini—u—svakoj—afere> (22. julij 2017).
- Rosaldo, Renato. 1989. *Culture and Truth*. Boston: Beacon Press.
- Rose, Nikolas. 1999. Inventiveness in Politics. *Economy and Society* 28 (3): 467—93.
- Rubin, Herbert J. in Irene Rubin. 1995. *Qualitative interviewing: the art of hearing data*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Rudd, Elizabeth. 2006. Gendering unemployment in postsocialist Germany: 'what I do is work, even if it's not paid'. *Ethnos* 71 (2): 191—212.
- Rusovac, Olivera. 2007. »Jugoremedija« — kuda i kako dalje? *Republika* 19: 414—45.
- Sanchez, Andrew. 2016. *Criminal Capital: Violence, Corruption and Class in Industrial India*. New York: Routledge.
- Savet za borbu protiv korupcije. 2004a. *Izveštaj o stečaju »Sartida«*. Dostopno prek: <http://www.antikorupcija—savet.gov.rs/izvestaji/cid1028—1319/izvestaj—o—stečaju—sartida> (30. 5. 2017).
- . 2004b. *Izveštaj o "Jugoremediji"*. Dostopno prek: <http://www.antikorupcija—savet.gov.rs/izvestaji/cid1028—1316/izvestaj—o—jugoremediji> (22. Julij 2017).
- . 2008. *Savet za borbu protiv korupcije dostavio Vladi Izveštaj o slučaju »Šinvoz« Zrenjanin*, 30. september. Dostopno prek: <http://www.antikorupcija—savet.gov.rs/Storage/Global/Documents/Izveštaj%20o%20slučaju%20Šinvoz%20Zrenjanin.pdf> (25. september 2017).
- Schnegg, Michael. 2014. Epistemology: The Nature and Validation of Knowledge. V *Handbook of Methods in Cultural Anthropology*, ur. Russell H. Bernard in Clarence C. Gravlee, 21—54. London: Rowman & Littlefield.
- Shevchenko, Olga. 2009. *Crisis and the Everyday in Post—Socialist Moscow*. Bloomington: Indiana University Press.

Smith, Neil. 1984. Deindustrialization and Regionalization: Class Alliance and Class Struggle. *Papers of the Regional Science Association*, 54 (1): 113—128.

Smrekar, Tanja. 2002a. Makedonci v Srbiji spodnesli Lek. *Finance*, 10. september. Dostopno prek: <https://www.finance.si/30938/Makedonci-v-Srbiji-spodnesli-Lek> (1. julij 2017).

———. 2002b. Lek ni dvignil rok od Jugoremedije. *Finance*, 17. september. Dostopno prek: <https://www.finance.si/31402/Lek-ni-dvignil-rok-od-Jugoremedije> (1. julij 2017).

Spradley, James P. 1979. *The Ethnographic Interview*. New York City, NY: Holt, Rinehart and Winston.

Spronk, Susan in Jeffery R. Webber. 2007. Struggles Against Accumulation by Dispossession in Bolivia: The Political Economy of Natural Resource Contention. *Latin American Perspectives* 34 (2): 31—47.

STA. 2000. *Dogovor o sodelovanju Leka in Jugoremedije iz Zrenjanina*, 24. november. Dostopno prek: <https://www.sta.si/520784/dogovor-o-sodelovanju-leka-in-jugoremedije-iz-zrenjanina?q=jugoremed> (1. julij 2017).

Stanojević, Miroslav. 2003. Workers' Power in Transition Economies: The Cases of Serbia and Slovenia. *European Journal of Industrial Relations* 9 (3): 283—301.

Stewart, Kathleen. 1988. Nostalgia: A Polemic. *Cultural Anthropology* 3 (3): 227—41.

Stewart, Susan. 1993. *One Longing: Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*. Durham: Duke University Press.

Strangleman, Tim. 2012. Work Identity in Crisis? Rethinking the Problem of Attachment and Loss at Work. *Sociology* 46 (3): 411—425.

Sugrue, Thomas J. 1996. *The Origins of the Urban Crisis: Race and Inequality in Postwar Detroit*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Sukijasović, Miodrag. 1972. Legal Aspects of Foreign Investment in Yugoslavia. *Law and Contemporary Problems* 37: 474—84.

Szelenyi, Iván in Szonja Szelenyi. 1995: Circulation or reproduction of elites during the post— —communist transformation of Eastern Europe. *Theory and Society* (24) 5: 615—638.

Štavljanin, Dragan. 2013. Kako su uništavani Navip, Fidelinka i Agrohem. Radio Slobodna Evropa, 3. oktober.. Dostopno prek: <https://www.slobodnaevropa.org/a/kako-su-unistavani-navip-fidelinka-i-agrohem/25124974.html> (30. maj 2017).

- Thomas, Jim. 1993. *Doing Critical Ethnography*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Tronti, Mario. 1964. *Lenin in England*. Dostopno prek: <https://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/it/tronti.htm> (25. september 2017).
- Unković Milorad. 1980. *Međunarodno kretanje kapitala i položaj Jugoslavije*. Beograd: Naučna knjiga.
- Uvalić, Milica. 2010. *Serbia's Transition: Towards a Better Future*. London: Palgrave Macmillan.
- Verdery, Katherine. 1996. *What Was Socialism, and What Comes Next?* New Jersey: Princeton University Press.
 ——. 1999. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
- Veuthey, Sandra in Julien—Francois Gerber. 2012. Accumulation by dispossession in coastal Ecuador: Shrimp farming, local resistance and the gender structure of mobilization. *Global Environmental Change* 22 (3): 611—622.
- Vigh, Henrik. 2008. Crisis and Chronicity: Anthropological Perspectives on Continuous Conflict and Decline. *Ethnos* 73 (1): 5—24.
- Vlahović, Aleksandar. 2001. *Treće vanredno zasedanje, 12.2.2001, Narodna skupština, Republika Srbija*. Dostopno prek: <http://www.otvoreniparlament.rs/transkript/5826?page=12#govor—853337> (25. september 2017).
- Vlaović, Gojko. 2011a. Deurić: Koče nas pojedini državni funkcioneri. *Danas*, 5. december. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=229559&title=DEURIC%3a+Koče+nas+pojedini+državni+funkcioneri (7. september 2017).
- . 2011b. Država protiv domaće farmaceutske industrije. *Danas*, 7. december. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=229690&title=Država+protiv+domaće+farmaceutske+industrije (7. september 2017).
- . 2012a. Maćehinski odnos države. *Danas*, 19. januar. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=232371&title=Maćehinski+odnos+države+ (7. september 2017).
- . 2012b. Jugoremedija tuži državu. *Danas*, 27. april. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=239123&title=Jugoremedija+tuži+državu (7. september 2017).
- . 2012c. Fabrika u središtu borbe kapitala i rada. *Danas*, 3. maj. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=239466&title=Fabrika+u+središtu+

borbe+kapitala+i+rada (7. september 2017).
———. 2012d. Prinudna naplata nepoznatog duga. *Danas*, 19. junij. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=242543&title=Prinudna+naplata+nepoznatog+duga (7. september 2017).
———. 2012e. Rasprava o rukovodstvu i budućnosti fabrike. *Danas*, 18. maj. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=240497&title=Rasprava+o+rukovodstvu+i+buducnosti+fabrike (7. september 2017).
———. 2012f. Biznismen srpskog porekla zainteresovan za fabriku. *Danas*, 12. junij. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=242047&title=Biznismen+srpskog+porekla+zainteresovan+za+fabriku (7. september 2017).
———. 2012g. Poslednji rok za raspravu o budućnosti fabrike. *Danas*, 9. julij. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=243974&title=Poslednji+rok+za+raspravu+o+buducnosti+fabrike (7. september 2017).
———. 2012h. Sindikat: Poslednji trzaj bivše vlasti. *Danas*, 1. avgust. Dostopno prek: http://www.danas.rs/ekonomija.4.html?news_id=245172&title=Sindikat%3a+Poslednji+trzaji+bivse+vlasti (7. september 2017).

Vodopivec, Nina. 2008. Social Memory of Textile Workers in Slovenia. *Slovene Studies* 30 (1): 63—78.

———. 2014. Družbene solidarnosti v času socialističnih tovarn in individualizacije družbe. *Ars & Humanitas* 8 (1): 136—50.

Wallerstein, Immanuel. 2006. *Uvod v analizo svetovnih—sistemov*. Ljubljana: Založba /* cf.

Williams, Raymond. 1977. *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press.

World Bank. 1991. *Yugoslavia — Industrial Restructuring study: overview, issues and strategy for restructuring*. Washington, DC : World Bank Group. Dostopno prek: <http://documents.worldbank.org/curated/en/839571468304234506/Yugoslavia—Industrial—restructuring—study—overview—issues—and—strategy—for—restructuring> (16. julij 2017).

Zakon o izmenama I dopunama zakona o svojinskoj transformaciji. Službeni glasnik RS 10/01.

Zakon o privatizaciji. Službeni glasnik RS 38/01.

Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom. Službeni list SFRJ 84/89.

Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom. Službeni list SFRJ 46/90.

Zakon o svojinskoj transformaciji. Službeni glasnik RS 32/97.

Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine. Službeni glasnik RS 48/91.

Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine. Službeni glasnik RS 75/91.

Zarembka, Paul. 2002. Primitive accumulation in Marxism, historical or trans—historical separation from means of production? *The Commoner*. Dostopno prek: <http://www.commoner.org.uk/debzarembka01.pdf> (3. junij 2018).

Zec, Miodrag, ur. 1994. *Privatizacija – nužnost ili sloboda izbora*. Beograd: Jugoslovenska knjiga.

Zerowork Collective. 1975. Introduction to Zerowork I. *Zerowork*. Dostopno prek: <https://libcom.org/library/introduction—zerowork—i> (25. september 2017).

Zlatić, Ivan. 2005. *Ugovor na štetu trećeg – film o borbi radnika Jugoremedije*. Dostopno prek: <https://www.youtube.com/watch?v=dNo45t7tzSg> (24. julij 2017).

Živanović, Katarina. 2011. Bez odgovornih za prazne rafove. *Danas*, 13. oktobar. Dostopno prek: http://www.danas.rs/drustvo.55.html?news_id=225883&title=Bez+odgovornih+za+prazne+rafove+ (7. september 2017).

STVARNO IN IMENSKO KAZALO

A

Agencija za privatizacijo (AP) 42, 48, 57—58, 63, 76, 113, 119, 150

Agrohem 51—52

Akumulacija z razlašanjem 25—26, 104, 167

Aretacija 114, 151, 162, 165, 171—172

B

Bankrot 14—15, 54—55, 57—58, 88, 162—163, 165—167, 169

Brezposelnost 12, 16, 21, 32, 35, 45, 48—49, 50, 53, 87, 124, 129, 133, 154, 156, 164

C

Cenitev 165—166

D

Deindustrializacija 12, 15—16, 48, 62, 153

Delavsko delničarstvo 137, 141, 170

Delnice 25, 39—40, 42—43, 52, 59, 73, 75—76, 85, 88, 110, 116—117, 126, 128, 130, 132—133, 137—138, 140, 142—146, 151, 161, 165, 171

Delničarska revolucija 75—76, 137, 171

Demokratska stranka 119

Demokratska stranka Srbije (DSS) 119

Družbena lastnina 109, 126

Đ

Đinđić (Zoran) 44—45, 47

E

Etho—politika 154

F

Farmacevtsko podjetje 91, 101, 147—148, 170
Farmacevtski trg 94, 101, 110, 133, 136, 147, 170
Fidelinka 51, 53—54
Financializacija 25, 75
Fordizem 25, 113, 171

G

Govor korupcije 112

I

Insajderska privatizacija 39, 42—43, 47, 125, 167
Izčrpavanje 51, 53—54, 146, 148—149
Izgon 25, 46

J

Javna dražba 110—111, 113
Jugoremedija 13—15, 18, 20—21, 84—86, 91—96, 98—99, 101—102, 105, 108—
119, 121—152, 155—157, 160—167, 170—172

K

Kriminalizacija 15, 121—122, 151, 162
Kriminalni kapital 74, 106, 153

L

Lastninjenje 15, 38, 43, 54, 68, 111
Lek 109—111
Luxol 86, 132—133, 148, 165

M

Malverzacija 12, 47, 67, 73, 88, 170

N

Nacionalizem 34—35, 37, 47, 72, 103, 168

Neodvisni sindikat 128, 134—135, 145

Neoliberalna država 15, 17, 27—28, 30, 168

O

Odtujitev lastnine 60

Ograjevanje 15, 17, 23—25, 27, 168

Odpuščenja 31, 33, 41, 50, 54

P

Penpharm 20, 139—140, 144, 149, 153, 161

Pravna država 27, 56, 68

Privatizacijsko razlaščenje 68

Protikorupcija 64, 66—67, 153

Prvotna akumulacija 23, 168

R

Reindustrializacija 155

Relativna avtonomija države 77

Renta 67, 74

Represija 33, 143

S

SARTID 55, 57, 59—62

Samoupravljanje 34—37, 83, 123, 137

Samostojni sindikat 114, 118, 121, 123, 131, 148, 151—152,

Socialna država 25, 28

Socialni spomin 12, 93, 105

Sovražni prevzem 142—143, 145—146, 172

Srbska napredna stranka (SNS) 153

Stavka 118—120

Strateški partner 43, 144, 163

Š

Šibkost dela 15, 168

Šinvoz 55, 57—58, 143

T

Tihotapljenje 104—107

Transparentnost 43, 47, 63, 111, 113, 145, 169

Tržna družba 47

Tuja podjetja 155

U

Upravljanje podjetja 132

V

Vladljivost 25, 156

Z

Zavod za zaposlovanje 155—156

Zrenjanin 11—12, 15, 57, 78—82, 84, 86—89, 91, 105, 120, 123, 126—127, 132, 139, 140, 143, 148—149, 151, 153, 155, 159, 160, 170, 172

Zvezna republika Jugoslavija (ZRJ) 38—39, 70, 101, 104, 109